

Bauer, Jaroslav

Souvětí

In: Bauer, Jaroslav. *Syntactica slavica : vybrané práce ze slovanské skladby*. Bauerová, Marta (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1972, pp. [167]-320

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120727>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III.

SOUVĚTÍ

1. Souvětí je svérázná syntaktická jednotka, odlišná od pouhého spojení samostatných vět i od rozvité věty jednoduché. Proto má být i samostatným předmětem zkoumání — není správné probírat je pouze jako jeden způsob vyjadřování syntaktických vztahů spolu s členy jednoduché věty.

Je to spojení vět ve vyšší obsahový i mluvnický celek, v němž věty ztrácejí svou samostatnost (to platí i pro hlavní věty v souvětí souřadném a tím spíše v podřadném) a vstupují mezi sebou navzájem do syntaktického vztahu.

Syntaktické vztahy mezi větami v souvětí jsou podobné vztahům mezi větnými členy, ale nejsou s nimi totožné:

Vztah koordinace není (kromě nečetných výjimek) doprovázen společnou syntaktickou funkcí, jak je tomu obvykle u několikanásobných větných členů. Ty připomínají spíše několikanásobné věty vedlejší. V jednotlivých typech koordinačního vztahu jsou pak mezi členy věty a větami v souvětí i rozdíly ve významových odstínech a výrazových prostředcích.

Vztah determinace se také v mnohém liší od vztahu rozvíjejícího členu k rozvíjenému: (1) V determinacím vztahu k větě řídící je i tzv. věta podmětová, kdežto ve větě jednoduché je podmět absolutní determiné (*zdálo se, že někdo jde; kdo se bojí, nesmí do lesa*), a ovšem i věta přísudková — nelze o ní dobře říci, že je s větou řídící ve vztahu predikace (*jaký pán, takový krám; nejsem ten, za koho mne máte; mráz byl takový, že se tajil dech*). Jsem přesvědčen; že vztah vedlejších vět podmětových a přísudkových k jejich větám řídícím je zde téhož druhu jako vztah odpovídajících vět předmětových, srovnávacích, účinkových apod.: vedlejší věta je mluvnicky závislá na větě řídící. To ovšem nemá v jednoduché větě obdoby, zejména ne u podmětu.

(2) Některé typy vedlejších vět se vymykají z analogie s větnými členy. Mají všechny znaky věty vedlejší, ale nemůžeme v nich vidět rozvíjející člen věty řídící. Sem patří většina tzv. souvětí s obráceným poměrem částí a časové souvětí, v němž druhá věta uvádí děj, který nečekaně přerušil děj věty první nebo nedovolil, aby se rozvinul (*chtěl jsem už odejít, když tu někdo zaklepal; sotva jsem vyšel ven, už mne volali zpět*). Z hlediska formy by tu bylo možno uvést i tzv. nepravé věty vztahné, nepravé věty účelové, odporovací věty s *kdežto, zatímco, jestliže, -li*, důsledkové věty s *takže*, ale ty nevyjadřují vztah determinace, nýbrž koordinace (někdy s přechodnými odstíny).

(3) Jsou podstatné rozdíly ve využití vedlejších vět a větných členů k vyjadřování některých vztahů. Nejnápadnější je to u vět přísudkových a doplňkových, ale též u podmětových a předmětových. V oblasti vět příslovečných srov. zejména hojně věty účelové, účinkové, podmínkové a přípustkové proti poměrně řídkým příslovečným určením, a naopak nečetné věty prostředkové proti velmi hojnému příslovečnému určení prostředku a nástroje.

Snad tyto příklady, z nichž některé jsou diskutabilní, ve svém souhrnu ukazují, že vztah mezi větami v souvětí není totožný se vztahem mezi větnými

členy — že je tedy nutno zkoumat tento vztah samostatně, třebaš ne odtrženě od analýzy jednoduché věty. K tomu je třeba přihlídnout i při hledání kritérií ke klasifikaci souvětí.

2. Jak přistupovat ke klasifikaci souvětí?

Klasifikace musí vycházet ze vztahů mezi větami, ale jen ze vztahů ztvárněných jazykovými prostředky, zejména mluvnickými. Jen to jsou vztahy syntaktické. Vztah, který není vyjádřen mluvnickými prostředky, nemůže být základem mluvnického třídění.

Za základní dělitko je třeba zvolit takový znak, který nejvýrazněji oddělí od sebe typy významové i výrazové odlišné a spojí typy významové i výrazové blízké. Nelze je stanovit bez důkladné práce empirické: dokud nebudeme mít důkladně prozkoumány všechny typy souvětí na velkém materiálu, a to v plánu synchronním i historickém, nepodaří se nám vytvořit všestranně vyhovující klasifikaci souvětí.

Zdůrazňuji, že je k tomu potřebné i poznání historie souvětí. Nechci směřovat oba plány a zaměřovat systémový pohled diachronickým nebo genetickým. Ale je nutno pamatovat, že dnešní stav je výsledkem historického vývoje, že se dnešní typy souvětí během doby postupně formovaly — po stránce významové i výrazové. A tu je nasnadě, že spíše lze považovat za skutečný typ ty druhy souvětí, které se v průběhu historického vývoje navzájem sblížovaly, působily na sebe a odlišovaly se společně od jiných druhů, než takové druhy souvětí, které sice lze na základě jisté společné funkce spojit, ale které na sebe nepůsobily nebo se naopak ještě diferencovaly. Musíme stanovit takové souvětěné typy, které v jazyce reálně existují, které jsou jazykově ztvárněny, jejichž vnitřní sepětí se skutečně projevuje v dnešním jazyce a uplatnilo se i jako usměrňující činitel jejich vývoje. Stanovíme je na základě dynamicky viděného dnešního stavu.

Je možno namítnout, že takto zjišťované poznání struktury souvětí, vyrůstající ze stále prohlubované analýzy materiálu, bude příliš empirické, nestejnorodé a těžkopádné. Všechny tyto vady jistě může přechodně mít, kritéria se nám nepodaří hned ujasnit, definice přesně formulovat — to není jinak ani možné. Ale to musí být jen podnětem k dalšímu zobecňování a zkoumání. Nechci nijak zavrhnout pokusy o jiný přístup ke klasifikaci souvětí, o aplikaci předem teoreticky ujasněného hlediska — ale nesmějí si činit nárok na výlučnou platnost, pokud se skutečně všestranně neosvědčí.

3. Důležitá otázka je také to, kdy můžeme mluvit o samostatném typu souvětí a kdy jen o podtypu nebo odstínu typu širšího. Obecně lze snad říci, že o samostatný typ jde tam, kde se nám podle zvolených kritérií (obvykle dvou — základního a pomocného) seskupují jisté druhy souvětí po stránce významové i výrazové a odlišují se od všech ostatních druhů. Přitom se mohou s jinými typy zčásti shodovat po stránce výrazové nebo v některém odstínu významovém, ale nenastává úplné překrývání.

Doložím to na stupňovacím souvětí. V našich mluvnicích se často spojovalo se souvětím slučovacím nebo odporovacím; v mluvnicích ruských, polských i jiných se jako typ vůbec neuvádí. Po stránce výrazové má v češtině některé prostředky společné se souvětím slučovacím (užívá se v něm např. spojky *a*) a některé s odporovacím (*ale, nýbrž*), ale má prostředky vlastní (zejm. *ba, ano*, spojkové výrazy skládající se ze spojky *a* nebo *ale* a z adverbia nebo částice, dvojitou spojkou *nejen - ale* i nebo *nejen - nýbrž i*). Po stránce významové

je zčásti blízké vztahu slučovacím (když jsou věty spojeny ve smyslu: „a k tomu“, „a nadto“: *nepomohli nám, a ještě se nám vysmáli* // *nejen nám nepomohli, ale ještě se nám vysmáli*), zčásti odporovacím (když jsou věty spojeny ve smyslu „nikoli A, nýbrž B“, např. *ted už neběželi, [nýbrž] ale letěli s větrem o závod*). V obou případech však vystupuje do popředí vztah gradační. Je zde tedy společný významový vztah, třebaže částečně diferencovaný, a také soubor výrazových prostředků, třebaže jen zčásti speciálních a z velké části stejných s odporovacími nebo se slučovacími. Plné překrývání nenastává ani s typem slučovacím, ani s odporovacím — proto je nutno uznat stupňovací souvětí za samostatný typ souvětí souřadného.¹

4. Pokusím se naznačit strukturu českého souvětí, jak se mi jeví na základě dnešního stavu a se zřením k jeho vývoji. Také při pohledu srovnávacím se mi tato klasifikace dobře osvědčuje a hodí se s malými modifikacemi i pro jiné jazyky. Není ani zdaleka hotová a definitivní — každá nová materiálová práce vede k jejímu zpřesnění a prohloubení, někdy i k jistému přeskupení. Předkládaný návrh klasifikace nepřináší nějakou novou, originální koncepci. Těží z dosavadních pokusů o klasifikaci souvětí, nechce se od nich zbytečně vzdalovat — podržuje ovšem jen to, co se v práci s materiálem osvědčilo a co zapadá do celkové koncepce.² Často člověk s překvapením zjistí, že k podobnému názoru, jaký mu vyplynul z dlouhé práce s materiálem, došel některý jazykovědec již před celými desetiletími.

Základní rozdělení souvětí na souřadné a podřadné, které se obvykle provádí, je nutné a správné. Rozlišení tří typů souvětí aplikované např. v akademické *Mluvnici ruského jazyka* a teoreticky zdůvodňované zejména prof. N. S. Pospelovem³ — totiž souvětí souřadného, podřadného a asyndetického — nepovažuji za výhodné. Především nejsou tyto tři typy zcela ve stejné rovině; kromě toho se tak odtrhávají od sebe souvětí s téměř stejným vztahem vět. Do popředí se dostává čistě formální zřetel ke spojovacím prostředkům. Dodávám, že odtržení asyndeta od souvětí spojkových znesnadňuje analýzu významové struktury souvětných typů, činí obtíže při zkoumání historickém a není výhodné ani při pohledu srovnávacím.

V našich mluvnicích se rozlišuje souřadnost a podřadnost zpravidla na základě způsobu spojení vět — jde zde o formální parataxi a hypotaxi. Neshody se vztahem významovým nutí pak k složitému třídění souřadného souvětí na souvětí souřadné i po stránce myšlenkové a na souvětí myšlenkově podřadné (Ertl, Trávníček; Kopečného parataxe vlastní a determinací):⁴ podobně je nutno oddělit v souvětí podřadném typy myšlenkově souřadné (nepravé věty vztažné, účelové, účinkové, věty odporovací).

Výhodnější je základní rozdělení podle syntaktického vztahu mezi větami: za souřadné považujeme souvětí s větami spjatými vztahem koordinace, ať je vyjádřen asyndetickým spojením vět, souřadícími nebo podřadícími

¹ Srov. Jar. Bauer, *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník prací fil. fak. Brno 1955, A 4, 24n.

² Rozbor dosavadních názorů českých a ruských jazykovědců podávám ve statí *Klasifikace souvětí v českých a ruských mluvnicích*, SJ 5 (1955) 8—19.

³ *Grammatika russkogo jazyka II.* 2, M. 1954; N. S. Pospelov, *O grammatičeskoj prirode i principach klassifikacii bessojuznych složnyh predloženíj*, sb. Voprosy sintaksisa sovr. rus. jazyka, M. 1950, 338—354.

⁴ J. Gebauer—V. Ertl, *Mluvnice česká pro střední školy a ústavy učitelské II*, P. 1926°, 75n.; Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, P. 1951², 668n.; Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, P. 1958, 284—287.

spojkami; za podřadné považujeme souvětí s větami spjatými vztahem determinace, ať je vyjádřen paratakticky nebo hypotakticky.⁵

Rozpor mezi syntaktickým vztahem vět a jeho vyjádřením není ani zdaleka tak hluboký, jak by se na první pohled zdálo. Hypotaktické vyjádření koordinačního vztahu ztrácí mnohde před našima očima postupně znaky skutečné hypotaxe. Pokusil jsem se to (v referátu na konferenci o vědeckém poznání soudobých jazyků⁶) ukázat na podřadících spojkách odporovacích *kdežto* a *zatímco* a na nepravých větách vztažných. Na druhé straně při asyndetickém vyjádření determinací vztahu ztrácejí spojené věty často samostatnost intonační a nezávislost ve své vnitřní mluvnické stavbě do té míry, že bychom mohli taková spojená označit za hypotaktická. To je pro mne důkazem, že souvětí s větami spjatými vztahem koordinace a souvětí s větami spjatými vztahem determinace tvoří skutečné typy, v jejichž rámci se postupně přehodnocuje i vyjádření vztahu. Není snad třeba dodávat, že takový pohled je velice výhodný při zkoumání historickém a srovnávacím. Ale i při synchronním zkoumání jednoho jazyka usnadňuje významovou analýzu jednotlivých typů a osvětlení významových i stylistických rozdílů mezi konkurujícími prostředky. Na tom nic nemění, že mezi oběma základními vztahy vět v souvětí jsou jisté přechody. (Při pohledu historickém má naopak odhalení a osvětlení těchto přechodných typů zvláštní význam; stejně při zkoumání skladby mluveného jazyka a nářečí.)

5. Souřadné souvětí, definované jako souvětí s koordinačním vztahem vět, skládá se především ze čtyř základních typů: slučovacího,⁷ odporovacího, stupňovacího a vylučovacího. Uvedli jsme již, proč je třeba považovat za zvláštní typ souvětí stupňovací. Ještě zřejmější je to u souvětí vylučovacího, dříve tu a tam spojovaného s odporovacím: oba typy se jasně liší významovým vztahem vět i spojovacími prostředky.

K souřadnému souvětí patří i v našem pojetí souvětí důsledkové a důvodové. Toto však v poněkud užším rozsahu (souvětí se spojkou *neboť* vyjadřuje většinou vztah determinací). K odlišení od podřadného souvětí příčinného a důvodového by je snad bylo možno nazvat vysvětlovací, protože vždy vysvětluje to, co se říká v předcházející větě, nejčastěji uvedením motivů, které děj vyvolaly nebo umožnily. Oběma typům věnoval pozornost K. F. Svoboda⁸ a pěkně ukázal, že jde — na rozdíl od souvětí účinkového a příčinného — o souvětí souřadná jak po stránce mluvnické, tak po stránce významové.

⁵ Obsahovou stránku souvětí učinil základem své klasifikace V. Ertl ve zpracování Gebauerovy *Krátké mluvnice české*, P. 1928¹¹, 153n. Podobné hledisko proniká i v klasifikaci Klemensiewiczově (*Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957², 69n.) — u některých podřadných typů uvádí vedle sebe věty spojkové, vztažné a asyndetické.

⁶ Jar. Bauer, *Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí*, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, P. 1958, 270n.; v. zde 202—209. O spojení *kdežto* srov. též stať K. Hausenblase, *Věty se spojkami kdežto a zatímco v dnešní češtině*, sb. Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 133n.

⁷ Slučovací souvětí je nutno vymezit přesněji, než se dosud děje — jinak se do něho řadí většina parataktických souvětí, která se nehodí do jiných typů. Definoval bych je takto: Slučovací souvětí je souvětné spojení vět, které se k sobě přiřazují jako sobě rovné (tj. jsou spjaty vztahem koordinace) a vyjadřují buď složky téže události, eventuálně téhož obrazu, nebo samostatné myšlenky tematicky spjaté, anebo další rozvinutí jedné myšlenky.

⁸ *O souřadných souvětích vysvětlovacích a důsledkových*, NŘ 39 (1956) 1—18.

Zato souvětí přípustkové, uváděné někdy v souvětí mluvnicky souřadném jako přechodný typ mezi koordinací a determinací,⁹ nelze za zvláštní typ uznat. Jeho jádro, souvětí s *a přece*, i ostatní druhy spojení, tvoří jen zvláštní odstín odporovacího vztahu.

Tím jsou souřadné typy vyčerpány.¹⁰

6. Souvětí podřadné je při klasifikaci velice těžkým oříškem. Dosavadní pokusy se nesly dvojím směrem:

(1) Věty vedlejší se dělily podle syntaktické funkce, kterou plnily vzhledem k větě řídící, buď na substantivní (*dvakrát dává, kdo rychle dává* = pohotový dárce; *prosil, aby mu dali jíst* = o jídlo), adjektivní (*v mém srdci není stopy po citu, který by se podobal lásce* = podobajícím se) a adverbální (*přijde, až se setmí* = až za tmy), anebo na podmětové, přísudkové, předmětové, přívlastkové, doplňkové a příslovečné. První dělení máme již v našich nejstarších skladbách, Hattalově a Zikmundově, a připomíná se i později.¹¹ Vychází z toho, že vedlejší věta plní ve stavbě věty řídící funkci členu, který by mohl být vyjádřen syntaktickým substantivem, adjektivem nebo příslovcem. Druhé dělení, podle toho, který větný člen vedlejší věta zastupuje, drží se v mluvnicích od dob Gebauerových dodnes.

Nevýhody této klasifikace jsou tak zjevné, že byla už mnohokrát ostře kritizována.¹² Typy vět podmětových, předmětových, přísudkových a přívlastkových jsou vnitřně nesourodé — spojují se v nich věty lišící se stránkou výrazovou i svým významovým vztahem k větě řídící. A naopak věty úplně obdobné jsou roztrženy do několika typů. Dodal bych, že tuto kritiku jednoznačně podpirá zkoumání historické, umožňující vidět typy dynamicky: vztažné věty procházely vlastním vývojem a spojkové věty nebo závislé otázky také; rozdíly mezi nimi se nijak nestíral, nýbrž spíše prohluboval — proto jsou dnes od sebe výrazně odlišeny. Naproti tomu vztažné věty jako celek, ať jsou podmětové, předmětové, přívlastkové nebo přísudkové, mají ve svém vývoji mnoho společného, stírají se původně ostré rozdíly mezi větami přívlastkovými a ostatními, relativně přecházejí z jednoho druhu do druhého (srov. přechod zájmena *který* a v hovor. jazyce též *co* do vět přívlastkových na místo *jenž*). A také věty spojkové a nepřímé otázky se ve vývoji v mnohém stýkají bez ohledu na členskou platnost. Z toho je vidět, že členská funkce věty vedlejší vzhledem k větě řídící nebyla a není činitelem tak významným, abychom ji učinili základním dělícím (třebaže není zcela bez významu, zvl. u vět přívlastkových) — znásilňujeme tak jazyková fakta.

Historicky vypadá otázka poměru větných členů a vedlejších vět ve zkratce takto: souvětí vznikalo ze spojení samostatných vět — a další vývoj šel ke ztrátě samostatnosti, k podřizování jedné věty druhé, tedy k funkci blízké větným členům. Ale nedospěl k totožnosti, ani k plné paralelnosti; jiné činitele,

⁹ E. Pauliny — J. Štolc — J. Ružička, *Slovenská gramatika*, Martin 1955², 365; Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, 285 — 286.

¹⁰ Významovou strukturu ruského souřadného souvětí ve srovnání s českým rozebírám ve stati *Souřadné souvětí*, Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české II, P. 1961, 298 — 363.

¹¹ Srov. J. Gebauer, *Historická mluvnice česká IV — Skladba* (vyd. Fr. Trávníček) P. 1929, 54; Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, 288 — 289.

¹² Srov. např. názory V. V. Vinogradova v úvodu k akademické skladbě (*Grammatika russkogo jazyka II*, 1, 100n.).

spojující nebo rozdělovací věty různé členské platnosti, byly přitom silnější a nedovolily dovršit vývoj ve směru k větným členům.

(2) Nedostatků této klasifikace se u nás pokusil překonat V. Ertl dodatečným rozdělením uvedených typů vět podle jejich obsahového vztahu k větě řídící na obsahové a vztahové.¹³ Fr. Trávníček pak udělal rozdělení vět vedlejších na obsahové a doplňovací (k těm počítá vztahové a příslovečné) dělitelkem základním.¹⁴ K odlišení vět obsahových (tip *iz' jasnitelnyj*) a vztahových (tip *opredelitelno-opisatelnyj*) od různých typů příslovečných dospěl v ruském mluvnictví V. A. Bogorodickij.¹⁵

Rezignaci na klasifikaci je vlastně utřídění podle spojek, jak je načrtl M. N. Peterson;¹⁶ jistým návratem k tomu je zpracování podřadného souvětí od A. B. Šapira v kolektivním díle *Sovremennyj russkij jazyk — Sintaksis*.¹⁷

Vedle toho se sovětská jazykovědci pokoušejí o klasifikaci vycházející z celkové struktury souvětí. A. A. Šachmatov naznačil rozlišení souvětí na jednočlenné a dvočlenné;¹⁸ tuto myšlenku propracovává N. S. Pospelov.¹⁹ Zdá se mi však, že tu jde spíše o důležitý příčný řez některými souvětími typy než o primární klasifikační princip; bylo by to rozdělení značně nesymetrické a spojovalo by v každém oddělení velice rozmanité druhy vedlejších vět.

Nevyhovují pokusy o klasifikaci, příkládající rozhodující význam přítomnosti nebo nepřítomnosti odkazovacího slova ve větě řídící,²⁰ ani návrh klasifikace podaný J. V. Krotevičem a představující vlastně syntézu obou hledisek.²¹ I zde jsou spojeny v jeden typ velice rozmanité věty. V historickém plánu není přítomnost nebo nepřítomnost odkazovacího výrazu relevantní a dnes je většinou fakultativní; u typů příslovečných lze někdy mluvit o dvoji podobě složené spojky.

7. Z předcházejících výkladů vyplynulo, proč nepovažuji klasifikaci vedlejších vět podle jejich funkce jako větných členů za vyhovující: (1) není přímá paralela mezi vztahem vět v souvětí a vztahem větných členů; (2) tato klasifikace spojuje věty v synchronním i historickém plánu podstatně odlišné a nevhodně roztrhuje typy reálně existující. Nestačí však ani dělení vedlejších vět na dvě skupiny, obsahové a doplňovací, jak je podává např. Fr. Trávníček.

Při práci s materiálem (nč., stč., rus. i jiným) se mi osvědčilo rozdělení vedlejších vět na tři základní skupiny (s dalším podrobnějším dělením): 1. věty obsahové, 2. věty vztahové, pro které bychom mohli užít dosti rozšířeného názvu doplňovací, 3. věty příslovečné, kterým bychom mohli říkat určovací (příp. příslovečně určovací).

1. Věty obsahové přinášejí vlastní obsah toho, co se ve větě řídící jen obecně naznačuje (věta řídící, popříp. některá její část, má vzhledem k větě

¹³ J. Gebauer—V. Ertl, *Mluvnice česká II*², 93—96. Srov. též rozdělení Vondrákovo (*Vergl. slav. Grammatik II*, Göttingen 1928², 528n.) a v německém mluvnictví klasifikaci Behagelovu (*Deutsche Syntax III*, Heidelberg 1928).

¹⁴ *Mluvnice spisovné češtiny II*², 685n.

¹⁵ V. A. Bogorodickij, *Obščij kurs russkoj grammatiki*, Kazaň 1911³, 300n.

¹⁶ M. N. Peterson, *Očerki sintaksisa russkogo jazyka*, Moskva—Leningrad 1923.

¹⁷ Izd. Moskovskogo universiteta, M. 1957, 368n.

¹⁸ E. I. Karatajeva, *Akademik A. A. Šachmatov o predloženíi s odnorodnymi členami i o složnom predloženíi*, Doklady i soobščeniia Instituta russkogo jazyka I, Moskva—Leningrad 1948, 66n. (zvl. str. 75).

¹⁹ N. S. Pospelov, *O grammatičeskoj prirode složnogo predloženiia*, Vopr. sintaksisa sovr. rus. jazyka, 321—327; *O različijach v strukture složnopočinennogo predloženiia*, Issledovaniia po sintaksisu russkogo literaturnogo jazyka, M. 1956, 48—77.

²⁰ A. B. Šapiro, *O principach klassifikacii počinnennych predloženiij*, RJŠ 1937, č. 2; S. Karcevski, *Sur la parataxe et la syntaxe en russe*, Cahiers F. de Saussure, 1948, 37n.

²¹ J. V. Krotevič, *Struktura složnopočinennogo predloženiia*, Voprosy slavjanskogo jazykoznanija III, Lvov 1953, 30—55.

obsahové vlastně povahu věty uvozovací); připojují se spojkami, resp. asyndeticky, anebo to jsou závislé otázky.

2. Věty doplňovací doplňují ve větě řídící některý větný člen, nezbytný pro úplnost sdělení a v ní samé buď nevyjádřený nebo zastoupený jen odkazovacím zájmenem (podmět, předmět, jmenný přísudek, nutný přívlastek); jsou uvozeny vztahným zájmenem.

3. Věty určovací (přísllovečné) rozvíjejí větu řídící nějakou okolností; jsou nutné pro úplnost věty řídící jen v té míře, jako odpovídající typy přísllovečného určení ve větě jednoduché; jsou spojkové i vztahné.

Reálnou existenci těchto typů dokazují vnitřní vztahy a přechody mezi různými druhy vět, patřících do téhož základního typu.

V obsahových větách rozlišuji (s Ertlem a s Trávníčkem) věty oznamovací (k nim patří i Trávníčkovy věty podmínkové), tázací a žádací (rozkazovací a práci).²² Tyto užší typy mají ještě každý svou strukturu významovou s odpovídajícími výrazovými prostředky. Lze jimi vést i příčný řez podle členské platnosti; větší dosah má především oddělení vět přívlastkových. Ale rozdíl mezi obsahovými větami s platností podmětovou nebo předmětovou a s platností přívlastkovou není ani zdaleka tak velký, jako mezi odpovídajícími větnými členy (srov. rozdíl mezi akuzativní rekcí sloves a genitivní u příslušných dějových jmen). Jako speciální podtyp vět obsahových oznamovacích se během historického vývoje ztvárnily věty doplňkové (*viděl přítele, jak smutně odchází*).

Že obsahové věty jako celek tvoří skutečný typ vnitřně spjatý, dokazují kromě jejich obdobného vztahu k větě řídící a obdobného větosledu jejich vzájemné přechody:

věty tázací se mění v oznamovací, obecně sdělující obsah naznačený příslušným členem věty řídící: *vyprávěl, kde byl na dovolené* // *že byl na dovolené v Tatrách*; obavu lze vyjádřit větou práci (obavnou) i oznamovací: *bojí se, aby nezabloudil* // *že zabloudí*;

v starší době se šířila (podobně jako v mnoha slov. jazycích) spojka *že* z vět oznamovacích do žádacích (srov. slov. *žebý*, pol. *żeby* i rus. *чтобы*).²³

Doplňovací věty (vztahné) se dělí na substantivní a adjektivní podle syntaktické povahy členu, který zastupují (který do věty řídící doplňují); substantivní jsou podmětové, předmětové a přísudkové, adjektivní jsou přívlastkové. Toto rozdělení, kdysi tak výrazné, že by se dalo mluvit o samostatných souvětných typech, bylo v historickém vývoji zčásti překlenuto a mezi oběma typy došlo k vzájemnému působení, k přecházení prostředků a k celkovému sblížení. Srov. zejm. přechod typu *který kůň ovsu dobývá, nejméně ho jí* (věta substantivní podmětová) v typ *kůň, který ovsu dobývá, nejméně ho jí* (věta adjektivní přívlastková).²⁴ Zájmeno *který* se dostalo do vět přívlastko-

²² Třídění obsahových vět, které navrhuje L. Ďurovič (*Modálnost*, Bratislava 1956, 50), vychází příliš ze sémantiky rozvíjeného členu věty řídící; v obsahových větách modálních tak spojuje věty tázací s některými větami oznamovacími, jiné obsahové věty oznamovací rozděluje do několika typů, ačkoli jde spíše o podtypy.

²³ V nářečí se *že* dostává dokonce i do obsahových vět tázacích: *pravili, že leští negdo nespál na hůře* (východomor. nářečí – v. J. Chloupek, *Syntax východomoravských nářečí*, Brno 1957 [rukopis. kandid. práce], 48).

²⁴ V. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, 1162. Srov. též *Historická mluvnice česká III – Skladba*, P. 1956, 99n.

vých a zatlačilo *jenž*; v hovorové mluvě a v nářečích vedle něho proniklo do přívlastkových vět absolutivně užitě *co*. Naopak se zase zájmeno *kteřý* rozšířilo na místo *kdo* do vět substantivních k rozlišení čísla a rodu: *přišli všichni, kdo // kteří byli pozváni; přišly všechny, které byly pozvány* (zde se cítí elipsa substantiva).²⁵ — V adjektivních větách se vedle vztažných zájmen v jistých případech (vázaných sémantikou určovaného jména) užívá i vztažných příslovcí.

Věty příslovečně určovací se dělí obdobně jako příslovečné určení (klasifikace přísl. určení je klasifikace významová). Jsou tu však i rozdíly. Samostatné typy tvoří věty srovnávací a účinkové (jejich spojení ve věty způsobové je dosti umělé). Naproti tomu věty prostředkové (*tím, že*) jsou řídké a přimykají se k větám účinkovým. Vůbec neexistují věty vyjadřující vlastní způsob přímo. — Příslovečné věty jsou buď spojkové nebo vztažné. Tento rozdíl není podstatný: během historického vývoje vzniklo několik spojek z relativ a dnes si spojovací prostředky obojího druhu v některých typech konkurují (např. *dokud ne // než // až* v souvětí časovém, *jak* ve významu „tou měrou jak“ // *čím — tím*, v jazyce hovor. a lid. se rozšířilo *jako* za *než* při komparativu aj.).

Existují ovšem i přechody mezi třemi základními typy souvětí, ale ty jsou méně závažné než rozdíly mezi nimi a vnitřní sepětí jednotlivých typů. Např. od obsahových vět je přechod k větám vyjadřujícím důvod u sloves duševního hnutí (*plakal, že nemohl jít s námi — zůstalo zde pouhé že*, jinde v příslovečných větách nahrazené spojkou *protože* nebo aspoň stojící v korelaci s *proto*); od obsahových vět žádacích je přechod k účelovým (*namáhal se, aby se dostal do vlaku*); od obsahových tázacích k doplňovacím vztažným (*udělal, co mu poručili*); od doplňovacích vztažných k účinkovým (*není na světě člověk ten, který by // aby se líbil lidem všem*). Jsou to většinou zbytky genetické souvislosti těchto typů, dalším vývojem přervané.

Jiného druhu jsou ojedinělé souvislosti, vázané na sémantiku přísudkového slovesa ve větě řídicí: *dlouho trvalo, než se rozhodl* (časová věta zde přechází v obsahovou podmětovou); *tvářil se, jako by nic nevěděl* (ve významu „předstírat“ má toto sloveso u sebe obsahovou větu, jinak srovnávací) // *tvářil se [tak], jako by se mu děla křivda*.

Stranou od normálních typů vedlejších vět stojí věty vložené s *jak, jestliže, -li, pokud* apod. (typu *jak se zdá, jestliže se nemýlím, pokud vím*). Mají platnost modální a blíží se větám zřetelovým.

8. Závěr. Proti podobným klasifikačním pokusům, jaký jsem zde naznačil, uplatňuje se někdy námitka, že jde o klasifikaci spíše sémantickou než syntaktickou a že není celá vybudována na jednom hledisku. Ale to se zdá jen na první pohled. Především zjišťujeme, že ve stanovených typech souvětí máme vždy spojení vět charakterizovaná jak stejným obsahovým vztahem k větě řídicí, tak jistými prostředky formálními (v daleko větší míře než při obvyklé klasifikaci podle větného členství). Hlubší analýza též ukáže, že základní utřídění podřadného souvětí obráží jak významový vztah mezi větami, tak i funkci vedlejší věty ve stavbě věty hlavní. Věty obsahové představují nutně rozvedení obsahu některého slova ve větě řídicí, podobně jako předmět nebo předmětový přívlastek ve větě jednoduché. (I zde je doplnění věcného obsahu méně nutné u jména než u slovesa.) Vztažné věty naproti tomu vždy kvalifikují, mají funkci podobnou normálnímu přívlastku. To platí nejen pro tzv. adjektivní věty s *kteřý, jenž, jaký*, ale i pro tzv. substantivní věty s *kdo, co*: vyjadřují vždy vlastnost (nebo relaci) nějaké osoby nebo věci. Odtud rozdíl

²⁵ Srov. J. Zubatý, *Jenž, který, kdo, co*, NR 2 (1918) 37n. (zvl. 42).

mezi větami vztahujícími se na osoby (*kdo*, příp. *kteřý*) a na věci (*co*) — předpokládá se tu vždy nositel vlastnosti nebo vztahu, a tím může být i jen osoba nebo věc. (O zvířatech lze takové vztažné věty užít jen při personifikaci.) Zastupitelnost substantivní vztažné věty podstatným jménem je jen zdánlivá; je to vždy pouze zpodstatnělé přídavné jméno: *kdo se bojí* = *bojácný* (člověk) // *bázlivec*; *co se vleče, neuteče* = *vlekoucí se děj*, *jev* atd. Srov. *syťý hladověmu nevěří*. Takhle snadno pochopíme zmíněný přechod typu *kteřý kůň ovsu dobývá* v typ *kůň, který ovsu dobývá* — zde je nositel vlastnosti vyjádřen podstatným jménem (a musí být, protože nejde o osobu nebo věc), to pak přejímá funkci podmětu věty řídící a podřizuje si vztažnou větu jako přívlastkovou. Kde podstatné jméno vyjádřeno není (a to proto, že jde obecně o osobu nebo věc kteroukoli), nemohla ovšem taková transpozice nastat. Protože jde o osobu míněnou obecně, vystačíme se zájmenem *kdo*, nerozlišujícím rod ani číslo; když však vyvstane potřeba rod nebo číslo vyjádřit (např. při předeslání přívlastku *všichni*), tlačí se na místo *kdo* zájmeno *kteřý* a mnohdy cítíme elipsu podstatného jména. To už je výsledek sblížení s původními vztažnými větami přívlastkovými, uvozovanými původně zájmenem *jenž*. Je to druhý stupeň ve vývoji vztažných vět původu tázacího — od významu podmiňovacího a zevšeobecnujícího (*kdo* = „jestliže někdo“, *co* = „jestliže něco“)²⁶ přes kvalifikaci obecně míněného nositele vlastnosti („kdokoli“, „cokoli“) ke skutečné determinaci nevyjádřeného substantiva (*všichni [lidé], kteří*). Tak nám pohled historický umožní lépe si ujasnit dnešní funkci a rozdílnost dvou základních typů vedlejších vět. — Třetí typ, věty příslovečně určovací, zastupuje příslovečné určení vět řídících, má povahu adverbialní (třebaže se s příslovečným určením plně nekryje).

Velkou oporou naznačené klasifikace je však především fakt, že uvedená souvětí v jazykové skutečnosti reálně existují, jak ukazuje analýza jejich stránky významové i výrazové. A jejich existence se jasně projevila i v historickém vývoji, jehož výsledkem je dnešní stav.

КЛАССИФИКАЦИЯ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

1. Синтаксические отношения между частями сложного предложения, конечно, похожи на отношения между членами простого предложения, но не идентичны им.

2. Классификация сложного предложения должна исходить из отношений между объединенными частями, насколько эти отношения находят свое выражение в языковых, особенно грамматических, средствах. Для этого целесообразно также познание истории сложного предложения, как и широкая эмпирическая работа над материалом.

3. Критерии автономности того или другого типа сложного предложения; документированы на градационном сложносочиненном предложении, действительно представляющим своеобразный тип.

4. Объясняется понимание автором структуры чешского сложного предложения. Основная стратификация ни в чем существенном не отклоняется от традиционной интерпретации. Различение сложносочиненного и сложноподчиненного предложений; отрицается правомерность выделения бессоюзного сложного предложения в качестве автономного класса на том же уровне.

Сложносочиненным считается сложное целое, части которого взаимосвязаны отношением координации (получающим любое формальное выражение), сложноподчинен-

²⁶ Srov. Fr. Trávnický, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, 107—108.

ным же — сложное целое с частями, связанными отношением детерминации, независимо от того, передается ли оно паратактически или гипотактически.

5. Сложносочиненное предложение: с соединительной, противительной, градационной, разделительной, а также и с результативной и обосновательно-пояснительной связью.

6. Сложноподчиненное предложение. Критика существующих концепций, в частности в чешской и русской грамматической традиции.

7. Предлагается следующая классификация придаточных частей:

- а) изъяснительные — а именно повествовательные, вопросительные и волеизъявительные; б) относительные, или восполняющие — разделяются на субстантивные (подлежащие, дополнительные и сказуемые) и адъективные (определятельные); в) обстоятельственно-определяющие — распадаются аналогично обстоятельству; они могут быть либо союзными, либо относительными (однако эта разница не существенна, особенно в историческом плане).

Явления взаимопереходов и контаминации указанных трех основных классов сложноподчиненного предложения.

8. Заключение, обоснование правомерности предложенной классификации.

TYPES DES PROPOSITIONS SUBORDONNÉES ET LEUR CLASSIFICATION DANS LES LANGUES SLAVES

(TRAVAUX LINGUISTIQUES DE PRAGUE 3 [1968] 17–31)

1.1. La dichotomie fondamentale, dans le domaine de la phrase composée, est fondée sur l'opposition des phrases subordonnées et coordonnées. Elle est basée sur les deux rapports syntaxiques principaux qui se manifestent aussi bien dans la proposition simple que dans la phrase composée; ce sont: la coordination qui forme des groupes d'éléments linguistiques à valeur syntaxique égale, remplissant le même rôle dans la construction d'unités syntaxiques supérieures, et la subordination qui forme les éléments de la langue par deux en syntagmes où un élément se soumet grammaticalement à l'autre et en même temps le détermine de telle ou telle façon.¹

Dans la proposition simple, la coordination des membres ne joue qu'un rôle limité, mais dans la structure des phrases composées, les deux rapports syntaxiques sont de la même importance et, dans la phrase complexe, où l'on rencontre plusieurs propositions principales et subordonnées, c'est la coordination qui détermine la structure fondamentale de l'ensemble.² Nous en trouvons la cause dans le fait que, dans la proposition simple, les membres coordonnés tous ensemble entrent en général dans un rapport syntagmatique avec un autre membre, tandis que dans la phrase composée, les propositions coordonnées forment à elles-mêmes une unité syntaxique supérieure indépendante. Les membres coordonnés dans une proposition simple font plutôt le pendant aux subordonnées parallèles dans une phrase complexe. La proposition simple, en tant qu'unité syntaxique, est fondée sur la prédication et sa structure repose surtout sur la subordination. L'unité syntaxique de la phrase composée est fondée tantôt sur la coordination, tantôt sur la subordination reliant les éléments prédicatifs — propositions simples — qui, devenues membres d'un ensemble supérieur, perdent leur indépendance.³

1.2. La coordination et la subordination représentent des rapports grammaticaux, syntaxiques. Il est vrai, il y a un certain parallélisme entre ceux-là et les rapports sémantiques, mais il ne faut pas les identifier. On sait

¹ Le nombre des membres coordonnés dans un groupe syntaxique n'est pas limité par les facteurs grammaticaux, mais il peut être limité par les facteurs sémantiques: par un seul rapport d'addition ou de disjonction, on peut unir n'importe quel nombre de termes ou de propositions, tandis que par le rapport d'opposition (de même que par celui d'effet ou de raison), on ne peut unir que deux unités syntaxiques. Ce n'est pas une paire syntagmatique comme dans la subordination où le nombre des membres limités à deux est déterminé par la nature grammaticale même de la liaison. C'est pourquoi il n'est pas juste de prendre l'opposition entre la phrase „à structure ouverte" (où le nombre de propositions unies par le même rapport n'est pas limité) et celle „à structure fermée" (composé de deux propositions seulement) pour le principe du classement de la phrase composé (cf. *Osnovy postrojenija opisatel'noj grammatiki sovrem. rus. literatur. jazyka*, M. 1966, 177 suiv.).

² Voir J. Bauer, *Složité souvětí a jeho klasifikace*, SaS 27 (1966) 295–298; cf. ici p. 191–201.

³ Les autres façons servant à relier les propositions en une phrase composée n'ont qu'une valeur périphérique: c'est d'une part la liaison des propositions parenthétiques, d'autre part la simple juxtaposition des propositions dont l'union est faite de manière thématique mais sans un rapport syntaxique mutuel immédiat (il s'agit là au fond de propositions indépendantes liées ensemble plus étroitement par l'intonation).

qu'il est quelquefois possible d'exprimer le même rapport sémantique soit par la coordination soit par la subordination d'unités syntaxiques. Par exemple la contradiction de deux actions peut être exprimée soit en coordination par une phrase adversative, soit en subordination par une phrase contenant une subordonnée concessive: *Solnce uže selo, no v lesu ješče svetlo.* [Traduction mot à mot: Le soleil s'est déjà couché mais, dans le bois, il fait encore clair.] // *Chotja solnce uže selo, (no) v lesu ješče svetlo.* [Bien que le soleil se soit déjà couché, dans le bois, il fait encore clair.] — *Sel jsem tam, a nemusel jsem.* [J'y suis allé et je n'y étais pas obligé.] // *Sel jsem tam, ačkoli jsem nemusel.* (J'y suis allé quoique je n'y fusse pas obligé.) On en trouve des cas analogues pour les rapports de conséquence, de cause, etc.

1.3. Pour exprimer les rapports syntaxiques, la langue possède divers moyens linguistiques, pour la plupart grammaticaux, dont on peut se servir quelquefois de plusieurs façons.⁴

1.31. La coordination s'exprime, en principe, de la même manière dans la phrase composée que dans la proposition simple: on s'y sert le plus souvent des conjonctions ayant en même temps une valeur sémantique (elles expriment: addition, opposition, gradation, disjonction ou certaines nuances de conséquence et de cause). Mais à côté de cela on trouve aussi — plus souvent dans la phrase composée — une liaison sans conjonction, asyndétique; dans ce cas c'est l'intonation qui sert de lien et qui signale le rapport de coordination. En général, on sépare les éléments syntaxiques coordonnés par une coupe non terminale, c'est-à-dire par une pause à une intonation spéciale — la semi-cadence.⁵ Les différentes manières d'intonation peuvent, dans une certaine mesure, signaler même des rapports sémantiques variés des propositions dans la phrase coordonnée.⁶

1.32. Les moyens servant à exprimer la subordination sont différents dans la proposition simple et dans la phrase composée: dans la proposition simple, on emploie avant tout des formes des mots fléchis; l'emploi des conjonctions y est très rare (on s'en sert pour exprimer la comparaison et, en partie, dans l'attribut verbal, p. ex. *znal jsem ho jako chlapce* × *ja znal ego mal'čikom*, 'je l'ai connu [comme] petit garçon'). Dans la phrase composée, par contre, les conjonctions et les autres moyens de liaison jouent un rôle décisif. Mais ils n'y sont pas le seul moyen pour exprimer la subordination (il y en a qui à eux-mêmes ne peuvent pas être un signal suffisant soit de la coordination soit de la subordination, p. ex. la conjonction tchèque *než* est d'un côté subordonnante et marque le temps; d'autre côté, elle est coordinative et marque l'opposition).

1.33. Quant aux différences entre les moyens d'exprimer la coordination et la subordination, dans la phrase composée, elles sont plus profondes que celles qu'on trouve parmi les conjonctions coordinatives et subordinatives. Il

⁴ Cf. K. Hausenblas, *Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjádření*, Bull VŠR JL 2 (1958) 23–51.

⁵ Cf. Fr. Daneš, *Intonace a věta ve spisovné češtině*, P. 1957, 49 suiv. et 105 suiv.

⁶ A. M. Peškovskij, *Russkij sintaksis v naučnom osveščennii*, Moskva 1938^a, 419–420, voyait dans l'intonation un moyen capable de distinguer divers types de la phrase coordonnée et subordonnée. Mais il s'agit là plutôt d'une différence entre les intonations caractéristiques pour le rapport d'addition (surtout d'énumération), de confrontation et d'explication dans le cadre de la relation coordinative des propositions.

s'agit là de deux manières différentes d'exprimer les rapports syntaxiques qui renferment même la place mutuelle des propositions, leur modalité, leur structure grammaticale, etc. Pour ces deux manières différentes de lier les propositions en phrases composées, nous nous servons des termes de parataxe et d'hypotaxe ce qui va les distinguer des rapports syntaxiques eux-mêmes, désignés déjà par les termes de coordination et de subordination. Cette distinction terminologique est bien nécessaire car il y a parfois des désaccords entre le rapport et la manière de l'exprimer.

De tels désaccords existent même dans la proposition simple: à côté de la manière courante d'exprimer le rapport d'addition au moyen d'une conjonction, on trouve le syntagme sociatif, p. ex. *otec i mat' // otec s mater'ju* (le père et la mère // le père avec la mère). Le syntagme sociatif à lui-même a une forme hypotactique: le rapport est exprimé dans un seul des deux membres (déterminant) par sa forme — c'est-à-dire par le cas à la préposition.⁷ Mais ce syntagme peut entrer dans la structure de la proposition comme un groupe coordinatif: *otec s mater'ju prišli* [le père avec la mère sont arrivés] de même que: *otec i mat' prišli* [le père et la mère sont arrivés], différemment du syntagme sociatif véritable *mal'čik s mjačom prišel* [le garçon avec sa balle est arrivé]. De tels désaccords entre la nature du rapport syntaxique et la manière de l'exprimer sont plus fréquents dans la phrase composée, mais on ne doit pas exagérer leur importance.

En ce qui concerne la parataxe et l'hypotaxe dans la phrase composée, le problème consiste en général dans la manière de profiter de tout un ensemble de moyens d'expression. Il s'agit là d'un emploi complexe — si l'on en prenait un élément isolé on ne pourrait pas parfois le désigner comme paratactique ou hypotactique. Les langues et surtout les groupes de langues présentent d'importantes différences quant au moyens en question. Nous avons affaire à des phénomènes formés par l'évolution historique et fixés relativement tard (la phrase comparée à la proposition simple est une formation beaucoup plus récente). Dans les langues slaves, l'opposition de la phrase coordonnée et subordonnée s'est fixée et s'est approfondie au cours de leur évolution historique: il s'agissait là d'évolutions parallèles mais pas tout à fait identiques. À côté de cela, on trouve des constructions qui n'ont pas subi cette évolution et qui sont neutres à l'égard de cette opposition; dans les langues littéraires, dont la structure grammaticale est précise et qui tendent à exprimer les rapports d'une manière explicite, elles ne tiennent qu'une place périphérique; dans les dialectes populaires (et en partie dans le langage parlé en général), elles sont au contraire fréquentes et peuvent même l'emporter sur les types nettement différenciés hypotactiques et paratactiques.

1.4. Quelles sont les phénomènes linguistiques qui, dans les langues slaves, servent à relier les propositions d'une manière paratactique ou hypotactique?

1.41. Ce sont, en partie, des conjonctions et d'autres moyens de liaison. Il y en a qui ne servent que dans le cadre de la parataxe, p. ex. le tchèque *a, ale, nebo*, le russe *i, a, no, ili*, etc.; d'autres, à leur tour, sont réservées à l'hypotaxe, comme p. ex. le tchèque *že, aby, kdyby, jestliže, protože, ačkoli, když*, le russe *čto, čtoby, jestli, tak kak, kogda, jestli...*, etc. Mais on en trouve plusieurs qui à eux-mêmes n'ont pas de valeur nettement distincte.

⁷ C'est A. M. Peškovskij qui, dans son article *Suščestvujet li v russkom jazyke sočinenije i podčinenije predloženij* (in: *Izbrannyje trudy*, M. 1959, 131—146), a souligné, à juste titre, ce trait de l'union hypotactique des membres de la proposition par l'opposition à l'union paratactique.

phrase. Cette marque n'a pas de valeur générale non plus: il y a des types de subordonnées à l'ordre des propositions fixe (par ex. phrase à une proposition consécutive).

1.44. Il y a pourtant une marque qui distingue la liaison de propositions paratactique et hypotactique: les principales gardent leur valeur modale fondamentale même faisant partie d'une phrase composée (ce sont les propositions énonciatives, interrogatives, impératives, optatives), tandis que les subordonnées n'ont pas de valeur modale directe.¹³

Voir dans la phrase coordonnée: *Ten chlapec zůstane zde* (proposition énonciative), *a ty pojď se mnou!* (prop. impérative) [Ce garçon restera là, et toi, accompagne-moi!]. — *Dal bych se do toho* (prop. énonciative), *ale kdo mi pomůže?* (prop. interrogative) [Je m'y mettrais, mais qui m'aidera?]. Dans une phrase subordonnée, c'est la principale qui détermine la valeur modale de tout l'ensemble. Les subordonnées complétives n'ont qu'une valeur modale indirecte (ce sont des subordonnées énonciatives, interrogatives, impératives-optatives); les autres types de subordonnées ne présentent pas du tout cette espèce de modalité.

1.45. L'absence de la valeur modale directe dans la subordonnée a pour conséquence qu'on ne peut pas y employer l'impératif, car ce mode ne sert qu'à exprimer une exhortation directe.

La modalité d'exhortation indirecte dépendante peut être exprimée par une complétive au conditionnel (dans ce cas, le mot *by*, en général, fait partie de la conjonction, voir le tchèque, slovaque et bas-lusacien *aby*, le pol. *żeby*, le russe *чтобы* etc., mais il peut être aussi autonome, comme dans le haut-lusacien *zo by*) ou avec une particule optative en rôle de conjonction (le tchèque *at*, le slave de sud *da*, etc.). Même dans ces cas, on ne peut prendre le conditionnel pour le conjonctif, c'est-à-dire pour un mode réservé à la subordination. Le conditionnel peut exprimer le souhait même dans les propositions simples (et à côté de cela les propositions avec *aby* etc. peuvent remplir le rôle de propositions simples exprimant le souhait); il y a naturellement une différence de fréquence dans les deux cas.

On peut dire en général que, dans les langues slaves, il n'y a pas de mode spécial pour les propositions subordonnées: le conditionnel manifeste (et, dans le passé, a manifesté plus nettement encore)¹⁴ une tendance à remplir ce rôle, mais il n'est jamais devenu un mode de subordonnée — le motif de son emploi est parfois presque le même que dans les propositions simples (il exprime une action conditionnée, désirée ou imaginée).

1.46. Dans les langues slaves, l'emploi du temps relatif dans la subordonnée ne s'est pas développée en principe général. On le voit seulement dans les complétives où le présent sert à exprimer la simultanéité, le passé à exprimer l'antériorité et le futur à exprimer la postériorité par rapport à l'action de la principale; p. ex. *ja znal, čto on prišel // prichodit // pridet*. [J'ai su qu'il était venu // venait // viendrait]. Dans tous les autres types de subordonnées, on choisit le temps par rapport au moment de la parole comme dans les principales. — Il n'y a pas de différence entre les principales et les subordonnées quant à l'ordre des mots.

¹³ La modalité de la phrase et l'ordre des propositions sont traités par K. Svoboda, *Parataxe a hypotaxe z hlediska modální výstavby souvětí a z hlediska sledu vět*, SaS 22 (1961): 241–254. Mais c'est à tort que l'auteur suppose que la modalité totale de la phrase subordonnée dans certains cas puisse être déterminée par la valeur modale de la subordonnée (p. 244; dans tous les exemples donnés là c'est la valeur de la proposition principale qui est décisive).

¹⁴ C'était par exemple le cas du vieux tchèque; cf. J. Bauer, in: TLP 2 (1966) 226 suiv.; cf. ici p. 35–46.

1.5. Le caractère paratactique ou hypotactique d'une phrase réside, en général, dans la présence de plusieurs marques.

Voir: *Ja znal, čo ty prides'.* [J'ai su que tu viendrais]. Dans cette phrase la nature hypotactique de la liaison est signalée par la conjonction, par la possibilité de s'y servir d'un terme corrélatif (*o tom*), par la possibilité de placer — sous certaines conditions du contexte — la subordonnée avant la principale, par l'emploi du temps relatif. Dans d'autres cas, on rencontre un nombre plus restreint de ces marques, p. ex. *Smál se, až szel* [Il a ri jusqu' à ce qu'il avait des larmes aux yeux]; la nature du *až* n'est pas exclusivement celle d'une conjonction subordonnante, l'ordre des propositions y est fixe, l'emploi du temps est absolu; mais on peut y mettre le terme corrélatif *tak*, ce qui est un témoignage clair de la nature hypotactique de la liaison. Une analyse plus détaillée fera remarquer l'absence d'une valeur modale indépendante de la proposition avec *až*.

Si l'on ne trouve dans une phrase ni de marque nettement hypotactique ni paratactique on ne peut pas décider sur sa nature. Voir le tchèque: *Jen odešel, už ho hledali* [A peine était-il parti qu'on le cherchait] — le mot *jen* à lui-même n'a le caractère ni d'une conjonction hypotactique ni paratactique (c'est une particule marquant la restriction, dont on peut se servir dans les deux fonctions), l'ordre des propositions est fixe, on ne peut pas y intercaler de corrélatif, la valeur du temps est indépendante, la valeur modale est difficile à discerner. De plus, cette phrase a un pendant synonyme hypotactique (*Jakmile odešel, už ho hledali* [A peine fut-il parti qu'on l'a déjà cherché]), un autre paratactique (*Jen odešel a už ho hledali* [Il était venu de partir et l'on l'a déjà cherché]). Seule une analyse très minutieuse peut montrer que la construction est plus rapprochée de l'hypotaxe que de la parataxe.

1.6. A cette conception, il faut s'attendre à ce qu'à côté des phrases coordonnées à la liaison de propositions paratactique et des phrases subordonnées à la liaison de propositions hypotactique on rencontre des phrases de nature intermédiaire ou bien des phrases qui présentent un certain désaccord entre le rapport syntaxique des propositions et la manière dont ce dernier est exprimé. Cela correspond à la réalité de la langue: dans les langues slaves, le principe de la coordination ou de la subordination avec l'expression paratactique ou hypotactique est devenu le principe de classification sans être un principe universel, sans exception. Il y a des cas où le désaccord s'élimine peu à peu ou au moins s'affaiblit (on a déjà fait mention des propositions relatives fausses et des phrases adversatives aux conjonctions d'origine hypotactiques), dans d'autres cas le désaccord persiste (p. ex. dans certains types de phrases sans conjonctions). Un type tout particulier est présenté par la phrase qui consiste en discours direct et en proposition qui l'introduit: le discours direct renferme toutes les marques non seulement de la principale, mais aussi de la proposition indépendante, simple, tandis que, dans la structure de la proposition introduisante, il remplit la fonction de la proposition subordonnée en valeur d'objet. On ne peut pas ici s'occuper de ces questions d'une façon plus détaillée.¹⁵

2. A l'époque actuelle, en étudiant la phrase composée, on met surtout en relief que c'est un ensemble étroitement uni: c'est une unité syntaxique spéciale à une structure particulière qui ne peut pas être considérée comme une simple union de propositions. On a même prononcé des doutes si l'on peut voir des propositions dans les membres de la phrase; ces doutes sont provoqués surtout par l'absence de l'intonation conclusive. Mais il s'agit là d'unités prédictives organisées sur la base des mêmes schèmes ou des schèmes analogues à ceux des propositions simples; c'est pourquoi, au point de vue de leur struc-

¹⁵ Voir quelques remarques à propos de cette question dans l'article de J. Bauer, *Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí*, in: *O vědeckém poznání soudobých jazyků*, P. 1958, 270 à 278; cf. ici p. 102—209.

ture syntagmatico-prédicative, on peut y parler des propositions.¹⁶ Il en est de même pour les membres de la phrase subordonnée, quoique dans ce cas la liaison des propositions soit la plus étroite et la subordonnée ne possède pas encore d'autre marque importante pour les propositions indépendantes que celle d'une valeur modale fondamentale directe.

2.1. Il est sûrement juste de réclamer qu'on étudie la subordonnée dans le cadre de toute la phrase composée.¹⁷ On peut arriver au même postulat en partant de notre énumération des marques sur lesquelles repose la forme hypotactique de la phrase. Ce postulat ne peut pas être négligé même si l'on veut distinguer les types des subordonnées et arriver à leur classification.

2.11. Il est incontestable que, dans la classification la plus répandue, „traditionnelle“, qui classe les subordonnées selon leur correspondance aux membres de la proposition, ce postulat est respecté: on y examine comment la subordonnée entre dans la structure syntagmatic de la principale. Et pourtant cette classification ne donne pas non plus de résultat satisfaisant: le même type renferme souvent des propositions de natures très différentes et, au contraire, des propositions pareilles sont séparées dans plusieurs types. Elle ne nous amène pas aux types des subordonnées caractérisées par les mêmes marques linguistiques. Au point de vue de la structure propre des subordonnées, le principe de la classification en question n'est pas relevant (et, ajoutons-y, pas même au point de vue de leurs rapports sémantico-syntaxiques vers la principale). Les subordonnées slaves, au cours de leur évolution, se sont fonctionnellement rapprochées des membres de la proposition simple, mais cela ne s'est reflété que très faiblement dans leur forme.

Le fait que cette classification ne nous satisfait pas n'est pas étonnant si l'on se rend compte de ce que les membres d'une propositions simple sont des catégories également hétérogènes quant à la manière de les exprimer. Il est peu probable qu'on puisse, sur cette base, construire une classification des termes remplissant le rôle des membres de la proposition. Pour ce but, on trouve une autre classification complexe, fondée sur un ensemble de marques sémantiques, morphologiques et syntaxiques, la classification des parties du discours.

2.12. La classification des subordonnées basée sur le fait que leurs fonctions sont très rapprochées de celles des parties du discours, était la plus répandue dans les grammaires des langues slaves dans la 2e moitié au XIXe siècle. Naturellement, il n'y était question que des parties du discours „syntaxiques“: leur ressemblance aux substantifs, adjectifs, adverbes syntaxiques. C'est ainsi que la première place a été rendue à la fonction remplie par la subordonnée dans la structure de la principale, ce qui rapproche cette classification de celle selon les membres de la proposition. Néanmoins, sur la base de cette classification, V. Zikmund et M. Hattala ont su donner une description fort réussie de la phrase tchèque. Ce point de vue apparaît, en partie, aussi dans la syntaxe de la langue polonaise de J. Krasnowolski. Il est dommage que plus tard on n'ait plus tenu compte de cette correspondance des subordonnées aux parties du discours.

2.13. Les défauts des classifications antérieures ont eu pour conséquence le scepticisme de certains linguistes qui les a amenés à se contenter de classer les subordonnées suivant les moyens de liaison: on rencontre ce système surtout chez les linguistes russes (M. N. Peterson, dans une mesure restreinte, A. M. Peškovskij, et d'autres).

2.14. Un caractère contraire se manifeste dans les essais d'établir une classification en partant de la structure entière de la phrase (cette classification est fondée surtout sur l'œuvre de N. S. Pospelov). On y distingue des structures „à un membre“ et des structures „à deux membres“, en principe selon la dépendance de la subordonnée soit d'un seul terme de la principale, soit de la principale toute entière. Le projet d'une nouvelle grammaire de la langue russe, préparée par l'Académie, respecte ce principe. — Dans cette classification, il y a plusieurs points discutables. En premier lieu, c'est l'interprétation de la structure de la phrase à une corrélation: le rapport de la subordonnée au terme de corrélation (qui n'est souvent que facultatif) est de nature toute différente de celui à un substantif,

¹⁶ Ce sont surtout les théoriciens de syntaxe russes qui se sont occupés de ces questions; cf. le résumé critique de leurs opinions dans l'œuvre nommée ci-dessus *Osnovy postrojenija*, 169 suiv.

¹⁷ Cf. p. ex. l'article de F. Slotty, *Zur Theorie des Nebensatzes*, TCLP 6 (1936) 133 — 146.

à un verbe ou à un autre mot dans la principale.¹⁸ Pour les propositions jouant le rôle du complément circonstanciel, il est quelquefois douteux de supposer si elles se rapportent à tout le contenu de la principale — on peut souvent y voir un développement du verbe prédicatif seul (ces propositions peuvent devenir même des compléments des formes nominales du verbe qui n'ont pas le rôle de prédicat). Si l'on essaie à séparer ces cas, on désunit en même temps des phénomènes du même ordre en les plaçant dans les classes différentes. Il est bien sûr important de tenir compte de la différence qui existe entre les subordonnées „à un membre“ et celles „à deux membres“, car ainsi on peut découvrir de nombreux phénomènes importants dans la structure de la phrase, mais pourtant ce système a peu de chance à devenir la base d'une classification satisfaisante.

2.15. Certaines classifications prennent pour le critère secondaire des différences qu'on trouve parmi les rapports sémantiques de la subordonnée à la principale; c'est le moyen qui sert surtout à distinguer les complétives des relatives.¹⁹

C'est V. Ertl, qui a mis en relief cette différence, comme une coupe transversale dans la classification des subordonnées selon leur valeur de membres de la proposition (v. Mluvnice česká [Grammaire tchèque] II, 9e éd., p. 93 suiv.); il divise les propositions jouant le rôle de sujet, d'attribut, d'épithète et de complément d'objet en relatives et complétives; il y ajoute un troisième type, celui des propositions „déterminatives“ (věty určovací), très proches des propositions circonstancielles (celles-ci y sont divisées seulement d'après les significations circonstancielles qu'elles expriment). Fr. Trávníček (Mluvnice spisovné češtiny [Grammaire du tchèque littéraire] II, 2e éd., p. 686 suiv.), dans sa division, donne le premier rôle à la différence qui existe parmi les rapports sémantiques des subordonnées aux principales; il n'y distingue que deux types: celui des propositions complétives (věty obsahové) en opposition à toutes les autres qu'il appelle „complémentives“ (doplňovací). Celles-là comprennent les propositions en rôle de complément circonstanciel et tous les types de relatives.

Ce système a été critiqué à juste titre. Par ex. I. Poldauf²⁰ met en opposition les complétives et les relatives; ces deux types ayant le caractère des subordonnées substantives entrent ensemble dans l'opposition aux subordonnées du caractère non-substantif, c'est-à-dire aux subordonnées déterminant la principale d'une façon semblable comme un complément circonstanciel; il les appelle „complémentives“.

L'auteur du présent article a élaboré une division trichotomique des subordonnées, basée sur le rapport sémantico-syntaxique de la subordonnée à la principale. Il y distingue: 1. les complétives (věty obsahové), 2. les complémentives relatives (věty doplňovací vztahné), 3. les déterminatives circonstancielles (věty příslovečně určovací).²¹ Dans cette classification, la valeur de la subordonnée selon sa correspondance aux membres de la proposition cède à la troisième place comme un principe de division inférieur dans le cadre des types à l'étendue plus large. Dans les complétives, cette valeur est subordonnée à la classification selon leur modalité indirecte (en propositions dépendantes énonciatives, interrogatives, impératives-optatives) qui détermine leur forme; dans les complémentives relatives, c'est la division selon la nature syntaxique de la subordonnée en propositions substantives et adjectives; dans les propositions déterminatives circonstancielles, c'est la classification selon leurs significations circonstancielles.

Dans la linguistique tchèque et slovaque, la catégorie des complétives est devenue habituelle. Mais ce qu'il y a de discutable encore, c'est la limite entre les complémentives relatives et les déterminatives circonstancielles: on compte à ces dernières les propositions marquant le lieu et les corrélations de la comparaison du type: *Jaký pán, takový krám* [Tel maître, telle boutique]; *Jak si usteleš, tak si lehneš* [Comme on fait son lit, on se couche]; *Kolik hlav, tolik rozumů* [Autant de têtes, autant de raisons], etc., où l'on trouve toutes les marques des relatives.

¹⁸ Cf. M. Kubík, *Kompleksnýj analiz složnych predloženíj v russkom jazyke*, ČsRus 9 (1964) 193–202.

¹⁹ Cette différence tient une place importante dans l'esquisse de la classification de la phrase chez V. A. Bogorodickij, *Obščij kurs russkoj grammatiki*, Kazan' 1911³, 300 suiv., mais la tradition syntaxique russe ne l'a pas développé davantage.

²⁰ I. Poldauf, *Vztahné věty v angličtině a v češtině*, in: Sborník VSP Olomouc, Jazyk a literatura 2 (1955) 160.

²¹ Voir J. Bauer, *Klasifikace souvětí*, in: Jazykovedné štúdie, Bratislava 1959, 131–140; cf. ici 000. *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 15 suiv.; J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, P. 1965², 167 suiv. (ronéotypé).

3. Les difficultés que l'on rencontre en cherchant à déterminer les types de subordonnées et à établir leur classification sont causées par l'effort d'y introduire et d'y réunir plusieurs critères d'ordres différents: 1° la structure totale de la subordonnée (à conceptions diverses); 2° la fonction syntaxique de la subordonnée dans la structure de la principale; 3° sa manière de s'incorporer à la structure de la principale; 4° le rapport sémantique de la subordonnée à la principale; 5° la nature syntaxique de la subordonnée elle-même; 6° la forme de la subordonnée; 7° quelquefois la signification de la subordonnée isolée, sans son rapport direct à la principale.

3.1. Tout d'abord, il faudra préciser et éclaircir tous les aspects nommés ci-dessus. Ensuite, sur cette base, on pourrait faire progressivement une analyse profonde des subordonnées, appuyée sur des matériaux riches et réellement représentatifs, renfermant toutes les espèces vives d'énonciations composées. On y relèvera en même temps l'importance des critères singuliers, leurs ressemblances et leurs différences, ce qui mènerait à des réflexions sur leur hiérarchie. Les résultats actuels de recherches nous autorisent à supposer que les subordonnées forment un système, quoique, peut-être pas assez équilibré et très compliqué parce que les relations de système sont très diverses et se croisent. Nous devons connaître et saisir ce système qui dans la langue existe réellement. Chaque langue a son système particulier, mais on ne peut pas douter que dans les langues slaves les accords l'emportent sur les différences, qui, pour la plupart, sont moins importantes, or qu'il soit possible de saisir même un système de subordonnées de valeur commune pour toutes les langues slaves, d'y distinguer leurs types et leur hiérarchie.

L'effort contemporain à trouver le système des subordonnées et à classer leurs types dans les langues slaves se concentre sur la structure entière de la phrase subordonnée, sur la fonction de la subordonnée dans la structure syntaxique de la principale et sur la manière de sa liaison. Dans nos remarques, nous pouvons à peine aborder la vaste étendue de ces problèmes; or, nous nous arrêterons tout court à quelques aspects de la subordonnée, de nos jours un peu négligés, c'est-à-dire à la nature syntaxique, à la forme d'expression et à la signification de la subordonnée en elle-même. Naturellement, il ne sera pas possible d'abstraire complètement de sa place dans l'unité de la phrase; il faudra y revenir de temps en temps.

3.2. On voit en général la fonction principale des conjonctions et des autres moyens de liaison dans leur rôle de relier les propositions (ou bien leurs membres) et d'exprimer en même temps leurs rapports syntaxiques et sémantiques.²² Mais on a déjà fait remarquer plusieurs fois que la conjonction est une partie de la subordonnée — alors la question se pose si la conjonction n'a pas une fonction ou une signification dans cette proposition même, sans égard à son rapport à la principale.²³

3.21. On peut se persuader sans difficulté que de nombreuses subordonnées gardent leur signification circonstancielle nette même si l'on ne connaît pas leur principale: la proposition avec *když*, *gdy*, *kogda*... marque le temps ou le temps-

²² Cf. p. ex. B. Havránek—A. Jedlička, *Česká mluvnice*, P. 1960, 271.

²³ Je m'occupe de ce problème d'une manière détaillée dans l'article *K otázce významů a funkcí spojek*, in: *Šborník fil. fak. Brno 1967*, A 15, 27—36; ici on n'en donne qu'un résumé bref. Cf. ici p. 341—350.

condition, celle avec *protože, poněvadž, ponieważ, potomu što, tak kak...* marque la cause, celle avec *jestliže, ježeli, jestli...* la condition, etc. A cet égard, ces propositions correspondent aux adverbes qui, à eux-mêmes, renferment également une signification circonstancielle. Dans une subordonnée, c'est la conjonction qui exprime la signification adverbiale; on pourrait même dire que c'est un formème donnant à la subordonnée sa nature adverbiale et une signification circonstancielle. Ces qualités lui rendent possible de s'incorporer dans la structure de la principale: sa fonction primaire est celle du complément circonstanciel, les autres fonctions ne sont que secondaires (autant qu'un adverbe peut devenir l'épithète, etc.).

3.22. Les autres conjonctions n'ont pas de telles fonctions: le tchèque et le slovaque *že, aby*, haut-lus. *zo, zo by*, bas-lus. *až, aby*, le pol. *że, żeby*, le russe *что, чтобы*, etc., introduisent les propositions qui, dans la structure de la principale, peuvent remplir diverses fonctions et qui à elles-mêmes n'ont pas de signification circonstancielle. On en conclut souvent que ces conjonctions (ou du moins la première des deux) sont de signification nulle et qu'elles n'expriment que la dépendance de la principale. Cette idée, cependant, n'est pas précise. Ces propositions, quant à leurs fonctions, sont parallèles aux interrogations indirectes où le rôle de termes de liaison appartient à un terme interrogatif (pronom, adverbe, particule). Dans les subordonnées, ces termes ont une fonction analogue à celle dans les interrogations indépendantes: ils signalent la modalité interrogative de la proposition qu'ils introduisent — dans ce cas c'est naturellement la modalité indirecte. Si l'on les compare d'une part aux propositions avec *že, zo, až, že, что...*, d'autre part aux propositions avec *aby, zo, žeby, чтобы...*, on constate que ces conjonctions signalent à leur tour la valeur modale indirecte des propositions qu'elles introduisent: la première en est énonciative, les autres impératives-optatives. Ce n'est pas toujours la conjonction seule qui exprime cette différence: dans le haut-lus., on trouve le *zo* avec le conditionnel (les autres conjonctions sont de la même origine), dans quelques langues slaves du sud, la conjonction *da* peut introduire les complétives énonciatives de même que les complétives impératives-optatives. Il y reste cependant toujours au moins l'opposition entre ces propositions et les complétives interrogatives; la différence de la modalité est exprimée d'une autre façon (par le conditionnel, dans la principale, etc.). La valeur modale des conjonctions est encore attestée par le fait qu'on les emploie souvent avec une nuance sémantique pareille en fonction de particules dans les propositions indépendantes; cf. le tchèque: *že je to on!* [c'est bien lui!]; *aby už bylo jaro!* [que le printemps soit là!].

Les complétives sont, quant à leur nature syntaxique, isofonctionnelles avec les substantifs d'action, les complétives impératives-optatives même avec l'infinitif dans ses certaines fonctions (celles de sujet, d'objet, d'épithète). Or, on pourrait dire que les termes de liaison en question donnent à la proposition qu'ils introduisent la nature d'un substantif syntaxique (évent. celle de l'infinitif en valeur du substantif), or qu'ils les substantivisent. Dans ce sens, ils ont alors en même temps la fonction du formème, accompagnée de la signification modale mentionnée. S'il faut exprimer la fonction de la subordonnée dans la structure de la principale d'une manière plus claire, on emploie un pronom corrélatif dans le cas respectif: le corrélatif a la même fonction que la désinence casuelle du substantif correspondant, p. ex. *šlo jim o záchranu* || *šlo*

jim o to, aby se zachránili [il s'agissait de leur sauvetage // il s'agissait de ce qu'ils fussent sauvés].

Ces propositions substantives, pareilles aux substantifs eux-mêmes, peuvent remplir la fonction du complément circonstanciel; mais dans ce cas, il faut, en général, la signaler par un terme corrélatif, placé dans la principale — pronom ou adverbe pronominal (ainsi est exprimé le «cas concret» de la proposition substantive): *Na dvore tak pripekalo, čto stanovilos' trudno dyšat'* [Il faisait si chaud dehors, qu'on avait de la peine à respirer] — proposition consécutive: *Starik utešalsja tem, čto jemu pomogut* [Le vieillard se consolait de ce qu'on l'aiderait] — la proposition marquant le moyen; *Ja prišel tolko potomu, čto ty menja priglasil* [Je suis venu seulement parce que tu m'as invité] — la causale. Si une telle corrélation est fixée, la subordonnée subit une adverbialisation partielle, et si le terme corrélatif s'unit avec la conjonction en conjonction composée (*protože, takže, přestože, potomu čto, tak čto...*, etc.) elle se transforme en proposition adverbiale (analogiquement à l'adverbialisation des cas concrets de substantif). Dans cette adverbialisation, les subordonnées perdent leur valeur modale indirecte ou la changent; elle se manifeste, cependant, dans l'ensemble de significations circonstancielles que la proposition substantive peut acquérir: une proposition avec *že, čto...* la signification de conséquence, de moyen, de cause, ou bien celle de condition ou de concession; une proposition avec *aby, čtoby...* n'exprime que le but ou la conséquence à une nuance finale; les interrogations indirectes ne s'adverbialisent point. Cette adverbialisation se déroulait au cours de l'évolution historique des langues slaves aux époques différentes, il s'agit donc d'un processus d'évolution diachronique; l'adverbialisation fonctionnelle, cependant, appartient au plan synchronique.

3.23. Les subordonnées relatives sont d'un caractère différent: le pronom relatif fait partie de la relative déjà par sa fonction de membre de la proposition; il exprime en même temps l'identité avec le membre correspondant de la principale. Dans la plupart des langues slaves, c'est l'emploi de divers pronoms relatifs qui fait distinguer le caractère substantif ou adjectif de la relative: *kdo, co, kto, čto...* donnent à la proposition la valeur substantive, *který, jaký, kotoryj, kakoj, jaki...* la valeur adjectivale. Mais les langues slaves du sud se servent le plus souvent, dans les deux cas, du même pronom (*kojto, koji, koj*) de façon que cette différence ne ressort pas de la relative elle-même. Les adverbes relatifs introduisent les subordonnées adverbiales dont quelques-unes peuvent avoir même la fonction d'épithète.

Les relatives substantives par opposition aux complétives sont par leur caractère très proches d'adjectifs substantivisés (cf. *kdo se bojí = bázlivý [člověk] = bázlivec*, qui a peur = 'un [homme] peureux'), car elles expriment toujours une caractéristique. La manière d'incorporer la relative dans la structure de la principale est en général déterminée par le caractère du terme auquel elle se rattache; sa fonction est le plus souvent exprimée directement par un terme corrélatif en forme convenable. La relative substantive peut avoir — dans une mesure très limitée — la valeur d'un complément circonstanciel, p. ex. *Pomohli nám tím, co jsme nejvíce potřebovali* [Ils nous ont aidés par ce dont nous avions surtout besoin] — proposition exprimant le moyen.

3.3. Si nous voulions employer comme critère principal pour la classification des subordonnées leur parallélisme fonctionnel avec les parties du

discours que nous venons de tracer, nous arriverions à trois types fondamentaux divisés intérieurement de la manière suivante: 1° propositions substantives a) complétives, b) relatives; 2° propositions adjectives (seulement relatives); 3° propositions adverbiales a) conjonctionnelles, b) relatives, c) propositions substantives aux fonctions adverbiales.

Cette classification ternaire n'est pas cependant satisfaisante: elle réunit dans un seul type les complétives et les relatives, très différentes au point de vue de leurs fonctions et de leurs significations: elle divise les relatives dans trois types, quoiqu'elles soient très rapprochées (surtout les propositions substantives et adjectives). Mais il faut ajouter que dans le cadre des propositions adverbiales la différence entre les propositions conjonctionnelles et relatives s'efface (ce que montre même une vue diachronique — de nombreuses conjonctions des subordonnées adverbiales sont, par leur origine, des adverbes relatifs). Seules les propositions de lieu et les corrélations comparatives du type *kakoj — takoj*, *skol'ko — stol'ko*, *čem — tem*, etc. gardent leur caractère de propositions relatives intact.

3.4. On pourrait résoudre ces désaccords en faisant recours à une classification qui — hétérogène à la première vue — sert en réalité très bien à distinguer la nature des subordonnées elles-mêmes (leur forme et leur signification sémantique), et de même — leur rapport à la principale: 1° complétives (avec une division intérieure selon leur modalité indirecte); 2° relatives (à valeur substantive, adjective et adverbiale); 3° propositions adverbiales (temporelles, causales, finales, etc.), dans lesquelles la différence entre les conjonctionnelles et les relatives est neutralisée.

Cette classification-ci diffère de celle-là tracée dans l'alinéa 2.15 par l'impossibilité de la transformer en classification dichotomique (sur la base de l'opposition des propositions adverbiales et non-adverbiales, et, dans le cadre des non-adverbiales, sur l'opposition des complétives et des complémentatives-relatives, c'est-à-dire seulement des substantives et des adjectives, sans les adverbiales), parce que dans ce cas, on renferme parmi les relatives même une partie des propositions circonstancielles. Il est cependant incontestable que ces dichotomies se prêtent très bien à distinguer même les différences parmi les fonctions syntaxiques des subordonnées et aussi, en somme, dans les manières d'exprimer leur dépendance syntaxique (les complétives nous présentent un certain parallélisme avec la rection, les relatives avec l'accord, les adverbiales avec l'adjonction [*primykanije*]). Il serait possible d'y appliquer, en partie, le principe des corrélations binaires asymétriques des membres marqués et non marqués.

4. Notre article n'est qu'une esquisse des problèmes qui s'imposent à l'effort de déterminer les types des subordonnées et d'établir leur classification; on y rappelle la façon de les aborder qu'il ne faudrait pas oublier. C'est une tâche extrêmement difficile et nous ne nous sommes guère approchés d'une solution satisfaisante. Mais nous rencontrons des difficultés semblables à propos des parties du discours, des membres de la proposition, etc. La difficulté du travail consiste dans le danger d'entrer dans un cercle vicieux: pour dominer la matière extrêmement riche, variée et hétérogène on a besoin d'être muni d'une conception théorique et d'un principe de classification, mais cette conception devrait être vérifiée et ce principe devrait être déduit de l'analyse de la matière elle-même pour qu'ils soient adéquats à la linguistique.

SLOŽITÉ SOUVĚTÍ A JEHO KLASIFIKACE

(SLOVO A SLOVESNOST 27 [1966] 289–299)

Plodná a zajímavá diskuse o složitém souvětí, která probíhá již více než 10 let na Slovensku,¹ oživila konečně zájem o tuto problematiku i u nás: první číslo loňského ročníku SaS přineslo dvě významné stati o pojetí a klasifikaci složitého souvětí, od J. Hrbáčka a K. Svobody.² Přes odlišný přístup obsahují obě mnoho shodných zjištění a postřehů a v mnohém se pěkně doplňují; mohou být velmi dobrým teoretickým východiskem k dalšímu zkoumání. Rád bych k nim připojil několik poznámek, tím spíše, že jejich autoři nemohli ještě přihlídnout k mému zpracování složitého souvětí ve *Skladbě spisovně češtiny*.³ Modifikoval jsem tam poněkud pojetí složitého souvětí a hierarchie vztahů mezi spojenými větami; na základě toho jsem dospěl ke stanovení typů složitého souvětí, které částečně pozměňuje a doplňuje klasifikace starší, ale podstatně se od nich neliší.⁴ Je pozoruhodné, že také J. Hrbáček došel k téměř shodným výsledkům, pokud jde o stanovení a charakteristiku jednotlivých typů složitého souvětí a určení hierarchie základních syntaktických vztahů mezi větami; lišíme se hlavně v rozhranění jednoduchého a složitého souvětí.

1. Jednoduché a složené souvětí

V jazykových projevech se setkáme častěji s výpověďmi, které mají podobu vět rozvitých, než s výpověďmi holými, a většinou v nich jde nejen o rozvití prvního stupně (tj. rozvití základních členů věty členy rozvíjejícími), ale i o rozvití 2. a 3. stupně, komplikované mnohdy užitím několikanásobných členů věty. Při syntaktickém rozboru výpovědi musíme s tím počítat a stanovit hierarchii vztahů; celkem docházíme k syntaktickým dvojicím větných členů vytvořeným vztahem syntaktické závislosti a ke skupinám členů spjatých vztahem koordinačním. Podobně je tomu ve výpovědích, které mají podobu souvětí: převládají útvary složené, skládající se z většího počtu vět, nad souvětími dvojčlennými. Ale i zde docházíme analýzou nakonec k jednoduchým souvětím, která tvoří buď spojení vět jedním vztahem koordinačním, nebo spojení dvou vět vztahem subordinačním. Jen v rámci těchto jednoduchých struktur, které jsme abstrahovali z různě komplikovaných výpovědí, můžeme zkoumat povahu a způsoby vyjádření vztahů mezi větami v souvětí. Proto jsou výklady o tzv. jednoduchém souvětí v našich mluvnicích právem východiskem pro poznání souvětí, obdobně jako výklady o syntaktických vztazích a větných členech při výkladu stavby jednoduché věty. J. Hrbáček má ovšem pravdu v tom, že by se na probrání typů jednoduchého souvětí nemělo přestat

¹ Výčet uvádí J. Hrbáček, SaS 26 (1965) 27, pozn. 2; přibyla k nim rozsáhlá rukopisná kandidátská disertace Fr. Kočiše, v níž autor aplikuje svůj přístup k složitému souvětí na velice bohatém materiálu a ověřuje zároveň reálnou existenci různých typů a jejich variant a kombinací.

² J. Hrbáček, *O pojetí a klasifikaci tzv. složitého souvětí; typy souvětných konstrukcí*, SaS 26 (1965) 27–35; K. Svoboda, *K třídění složených souvětí*, tamt. 35–44.

³ J. Bauer–M. Grepl, *Skladba spisovně češtiny*, Učeb. texty vysokých škol, P. 1964, 252, 417–424; 1965, 144–145, 233–236.

⁴ Srov. zejména klasifikaci Žažovu v *Příruční mluvnici ruštiny pro Čechy II*, P. 1960, 414–417.

a že je nutno systematicky probrat i základní typy souvětí složitého, zatím odbývaného většinou jen nesoustavnými poznámkami (o. c., s. 29).

Různých složitých spojení vět, která lze teoreticky vytvořit kombinováním základních souvětých typů, je bezpočtu a také reálně existujících složitých souvětých útvarů je velice mnoho. Je zřejmé, že nemůžeme ve všech vidět zvláštní typy složitého souvětí, podobně jako při studiu jednoduché věty nepovažujeme za zvláštní typy všechny možné útvary vzniklé různým rozvitím základních typů. Základní typ je vytvářen jen nutnými konstitutivními prvky; popis syntaktické stavby věty pak zachytí vedle schémat základních větných typů, která nejsou příliš početná, možnosti jejich rozvití a rozšíření prvky fakultativními. Přitom zpravidla nejde o rozvití větného typu jako celku, ale o rozvití jeho jednotlivých součástí, členů, z kterých se skládá — místo jednotlivých slov jsou jeho složkami celá slovní spojení. A v těch může jít o rozvití dalšího stupně. Jde tu již o procesy, které se týkají realizace promluvy, ovšem na podkladě systémových předpokladů a zákonitostí; možnost kombinací a složitost rozvití není omezena pravidly syntaktickými, ale sdělnými potřebami a možnostmi účastníků jazykové komunikace (tj. tím, kolik toho autor projevu potřebuje a bez újmy na srozumitelnosti pro adresáta dovede v rámci jedné uzavřené syntaktické jednotky vyjádřit). Zcela do oblasti výstavby promluvy pak spadají kontextově podmíněné obměny syntaktických schémat.⁵

V oblasti složitého souvětí je situace obdobná. Za jeho základní typy je třeba považovat jen ta spojení vět, která překračují různým způsobem meze souvětí jednoduchého a mohou být základem pro vytváření útvarů složitějších, ale přitom nejsou rozložitelná na spojení dvou souvětí — i minimálním jejich zjednodušením docházíme k souvětí jednoduchému.⁶ Útvary složitější lze z těchto základních typů odvodit jejich různým dalším rozvíjením a kombinováním. Základní typy složitého souvětí představují tedy v našem pojetí pouze typy nejjednodušších derivací jednoduchého souvětí; musí zachytit všechny postupy, na základě kterých vzniká z jednoduchého souvětí složitě, ale nepatří k nim další rozvití nebo rozšíření těchto výchozích útvarů.

Při tomto pojetí základních typů složitého souvětí se nestírá hranice mezi souvětím jednoduchým a složitým, jak se to do jisté míry stalo v pojetí Hrbáčkově. Je ji ovšem nutno jasně vymezit.

Dosavadní charakteristiky složitého souvětí se opíraly o hledisko kvantitativní — o počet vět spojených v souvětí — a většinou i o druh vztahů mezi

⁵ Srov. podnětné a závažné výklady Fr. Daneše v čl. *K systematickému syntaktickému popisu slovanských jazyků*, SaS 26 (1965) 112—118.

⁶ Na základě tohoto pojetí nepovažuji za zcela vhodný termín *složené souvětí*, kterému dává přednost K. Svoboda (o. c., 35, pozn. 2). V protikladu k *větě jednoduché* se užívá termínu *věta složená* jako synonyma k termínu *souvětí*, tedy pro spojení vět ve vyšší celek, kdežto komplikovanější stavěnou jednoduchou větou označíme spíše jako *složitou*. Proto i termín *složené souvětí* vyvolává představu spojení souvětí ve vyšší celek. Nám však jde v první řadě o útvary, které vznikají rozvitím nebo rozšířením souvětí jednoduchého; atribut *složitý* jim v protikladu k jednoduchému souvětí vždy přísluší, i když míra složitosti je různá. Kdybychom od užívání termínu *věta složená* pro souvětí upustili (je ostatně řídký), odpadla by tato námitka. Rozhodně by bylo třeba řešit tuto terminologickou otázku s přihlédnutím k názvům v jiných slovanských jazycích: ustálený termín *složené súvetie* v slovenštině jistě podporuje návrh Svobodův, kdežto běžné označení souvětí jako „složené věty“ v jiných slovanských jazycích a jejich termíny pro složitě souvětí jsou spíše ve shodě s návrhem naším, který se opírá o dosavadní úzus v českých mluvnicích,

nimi, zdali jsou spojeny jedním základním vztahem nebo dvěma. Domnívám se, že kvantitativní hledisko je pouze pomocné: alespoň tři věty jsou jen předpokladem, aby mohlo jít o složité souvětí, ale to samo k určení souvětí jako složitého nestačí. Kdybychom jako atribut složitého souvětí stanovili aspoň oba základní syntaktické vztahy mezi spojenými větami — koordinační i subordinální — v témž souvětěném útvaru, vyloučili bychom ze složitého souvětí i velmi komplikované útvary, v nichž se uplatňují pouze různé druhy buď vztahu koordinačního, nebo pouze vztahy subordinální, a nikoli kombinace obou základních vztahů.

Vyjďeme od vymezení souvětí vůbec: je to spojení dvou nebo více vět ve vyšší mluvnický i obsahový celek, v němž věty ztrácejí svou samostatnost a vstupují do vzájemných syntaktických vztahů. V uplatnění obou základních syntaktických vztahů jsou tu sice proti větě jednoduché důležité rozdíly, ale shodná je základní povaha těchto vztahů: Na základě vztahu subordinálního vzniká syntaktická dvojice, v jednoduché větě dvojice větných členů, v souvětí dvojice vět, v níž věta podřízená nějak determinuje větu řídící. Na základě vztahu koordinačního vznikají řady syntakticky rovnoprávných členů ve větě jednoduché a v souvětí řady vět, mezi nimiž se uplatňují různé významové vztahy (slučovací, odporovací, vylučovací, důsledkový a důvodový nebo vysvětlovací). Tedy jediným vztahem subordinálním mohou být spjatý v zásadě jen dvě věty (pomijíme zde otázku dvojnásobné vedlejší věty a rozvíjení dvou souřadně spojených vět společnou větou vedlejší; o tom v kap. 3); naproti tomu počet vět spjatých jediným vztahem koordinačním není takto omezen. Záleží tu na druhu koordinačního vztahu, na významovém poměru spojených vět: vztahem slučovacím a vylučovacím lze spojit teoreticky libovolný počet vět (omezení je dáno nikoli syntaktickými pravidly, ale jen komunikativními potřebami a možnostmi); vztahem stupňovacím lze sice také spojit větší počet vět, ale převládají spojení dvoječlenná; do vztahu odporovacího, důsledkového a důvodového mohou vstupovat jen dvě věty.⁷

Tento důležitý rozdíl mezi koordinačním a subordinálním spojením vět v souvětí je nutno respektovat při stanovení hranice mezi jednoduchým a složitým souvětím: rozhodujícím kritériem je přítomnost buď jen jediného druhu syntaktického vztahu, nebo více druhů syntaktických vztahů v souvětěném útvaru, nikoli počet vět. Jednoduché souvětí je spojení vět jediným významově syntaktickým vztahem; při vztahu subordinálním jde vždy o dvojici vět, při vztahu koordinačním může být počet spojených vět podle druhu vztahu různý. Složité souvětí je spojení vět spjatých více než jedním významově syntaktickým vztahem, a to buď různými druhy vztahu koordinačního, nebo různými vztahy subordinálními, anebo zároveň některým vztahem koordinačním i některým vztahem subordinálním. Aby se mohly realizovat aspoň dva vztahy mezi

⁷ Při spojení tří nebo více vět těmito vztahy jde vždy o vztah mezi jednotlivými dvojicemi, např. v souvětí *Těšili jsme se na lyžování, ale nenapadl sníh, nýbrž přišla obleva* jde o dva různé druhy odporovacího vztahu: *nýbrž* vyjadřuje odpor. vztah s odstínem opakovým mezi 2. a 3. větou, *ale* s odstínem omezovacím mezi 1. větou a oběma dalšími dohromady: $H_1 \times (H_2 \times H_3)$. Naproti tomu o spojení jediným vztahem jde v těchto souvětích: *V tom samém okamžiku zakeřhalý husy v chlívků, svině zachročaly, kráva bučela, husy křídla zafepaly, kočky odkudsi přiběhše otíraly se jí okolo nohou* (Němcová). *Patrně Tomeš neví vše, nebo nechtěl vše prodat, nebo si klade nestydaté podmínky* (K. Čapek).

větami, musí být spojeny v souvětí aspoň tři věty; horní hranice počtu spojených vět není omezena syntakticky, nýbrž jen potřebami a možnostmi účastníků jazykové komunikace; jde zde tedy o záležitosti promluvové výstavby výpovědi, zasahující do oblasti stylistiky, nikoli o otázku ve vlastním smyslu syntaktickou.

Naše vymezení jednoduchého a složitého souvětí vyhovuje i potřebám analýzy souvět-
ných typů: typy souřadného souvětí nelze uspokojivě probrat, nepřiblížíme-li k mož-
nostem a způsobům spojení většího počtu vět jediným koordinačním vztahem. Odrhování
dvojčlenných a vícečlenných souvětí slučovacími a vylučovacími je umělé, ochuzuje cha-
rakteristiku souvět-
ných typů a zcela zbytečně se odchyľuje od pojetí koordinačních spojení
ve větě jednoduché, ačkoli právě po této stránce se souvět-
né spojení od členského neliší. Zvláště dobře je „jednoduchost“ slučovacího a vylučovacího souvětí sestávajícího z více než
dvou vět patrná tam, kde se blíží k několikanásobnému přísudku.

2. Klasifikace typů složitého souvětí

Z našeho vymezení složitého souvětí vyplývá, že v něm sice vidíme svérázný
syntaktický útvar, ale nikoli strukturu primární, neodvozenou — tou je sou-
větí jednoduché. Pro jeho klasifikaci musí pak být nutně rozhodující dva
faktory: (1) povaha jednoduchého souvětí, které je výchozím útvarem;
(2) způsob derivace, kterým se dostáváme k nejjednodušším, základním typům
složitého souvětí. Na základě těchto dvou kritérií dospějeme k jisté soustavě
bázových struktur složitého souvětí, od nichž lze odvodit další derivací nebo
kombinací derivačních postupů všechny reálně nebo i jen potenciálně existující
složitě souvět-
né útvary.

Výchozím útvarem může být souvětí souřadné nebo podřadné; zá-
kladní derivace se uskutečňuje připojením další věty hlavní nebo vedlejší,
která se může do stavby souvětí začlenit různým způsobem. Složitější
sekundární derivované útvary vznikají různým začleněním dalších hlavních
nebo vedlejších vět do základní struktury složitého souvětí nebo spojením
celých souvět-
ných struktur.

Uplatníme-li důsledně tato kritéria, dojdeme k poměrně jednoduché klasi-
fikaci. Pro přehlednost vycházíme vždy z nejjednodušších struktur.⁸

1. Východiskem je jednoduché souvětí souřadné: $H_1 - H_2$.

1. Derivace se uskuteční připojením další věty hlavní; musí však
být připojena jiným druhem koordinačního vztahu, než je v jednoduchém
souvětí: $H_1 + H_2 \times H_3$, $H_1 \times H_2 + H_3$, $H_1 \sim H_2 \times H_3$ atp. Na druhých
vztahu zde nezáleží; jde jen o to, aby to byly vztahy různé.

Zkoumáme-li podrobněji významové vztahy mezi větami v složitém souvětí
souřadném, zjistíme, že jsou zde možné tři různé případy:

a) První druh vztahu se realizuje mezi H_1 a H_2 , druhý mezi H_2 a H_3 , tedy

$H_1 - H_2 - H_3$, nebo přesněji $\boxed{H_1 - \boxed{H_2} - H_3}$, např. *Nebyl jsem doma,*

proto o tom nic nevím, ale mohu se zeptat: $H_1 \triangleright H_2 \times H_3$.

⁸ V schématech užívám těchto symbolů: H s číselným indexem pro věty hlavní, V pro
věty vedlejší. Vztah koordinační naznačuji čarou mezi symboly, např. $H_1 - H_2$; je-li
třeba rozlišit různé druhy koordinačního vztahu, označuji slučovací +, odporovací $\times$,
stupňovací $\sqsubset$, vylučovací $\sim$, důsledkový $\triangleright$, důvodový nebo vysvětlovací $\triangleleft$. Vztah
subordinační naznačuji šipkou $\rightarrow$ od věty řídící k větě podřízené, např. $H \rightarrow V$.

c) Jedním druhem vztahu je spjata H_1 s oběma dalšími větami dohromady, a mezi těmi je jiný druh vztahu: $H_1 - (H_1 - H_3)$, např. *Ještě nepršelo, ale blýskalo se a hřmělo: $H_1 \times (H_2 + H_3)$* . Rozdíly mezi a) — c) se týkají významové struktury složitého souřadného souvětí; z hlediska formálně syntaktické struktury jsou zanedbatelné, takže vystačíme se schématem $H_1 - H_2 - H_3$, přičemž vztahy mezi větami musí být různé.

a) připojením další hlavní věty (nebo dalších hlavních vět) novým druhem vztahu, např. *Nebyl jsem doma, proto o tom nic nevím, ale mohu se zeptat a zítra ti to povím nebo ti o tom napíšu*: $H_1 \triangleright H_2 \times H_3 + H_4 \sim H_5$;

β) připojení další hlavní věty k vícečlennému jednoduchému souvětí jiným druhem vztahu, např. *Kluci nevědí nic, nic neviděli, nic neslyšeli, ani se o takové věci přece nestarají* (Káňa): $(H_1 + H_2 + H_3) \triangleleft H_4$;

Těmito postupy, které lze navzájem kombinovat, by bylo možno teoreticky odvodit takřka nekonečný počet odvozených složitých souvětí s různými kombinacemi vztahů a s různým počtem vět, ale v jejich stavbě se pouze opakují postupy, na základě kterých vzniká základní struktura složitěho souvětí I. 1.

a) jednu z vět hlavních: $H_1 - H_2 \rightarrow V$, např. *Babička měla v domnění kunu škůdnici; ale přesvědčila se, že to udělali psi* (Němcová);⁹

b) obě souřadně spojené věty hlavní zároveň: $(H_1 - H_2) \rightarrow V$, např. *Patřím-li tobě, není to žádné bláznovství, nýbrž věc rozumná, trvalá a platná* (K. Čapek): $V \leftarrow (H_1 \times H_2)$.¹⁰

c) každá ze souřadně spojených vět je rozvíta větou vedlejší: $(H_1 \rightarrow V_1) - (H_2 \rightarrow V_2)$, např. *Věděl jsem, že slova nepomohou, ale přesto jsem chtěl zkusit, jak bude na mé varování reagovat.* Zde však jde již o derivaci dalšího stupně; viz dále α).

α) dalším rozvitím jedné z hlavních vět druhou větou vedlejší, která není s V_1 buď v žádném přímém vztahu, nebo s ní je spjata vztahem koordinačním: $H_1 - H_2 \rightarrow V_1$
 $\quad \quad \quad \downarrow$
 $\quad \quad \quad V_2$

β) rozvitím obou spojených hlavních vět různými větami vedlejšími, např. $V_1 \leftarrow H_1 - H_2 \rightarrow V_2$ (viz výše I. 2. c); takové spojení vět lze interpretovat jako složené souvětí, tj. jako souřadné spojení dvou podřadných souvětí; komplikovanější derivace vznikají složitějším rozvitím jednotlivých vět jako sub α) a γ):

γ) determinací vedlejší věty další větou vedlejší, např. $H_1 - H_2 \rightarrow V_1 \rightarrow V_2, (H_1 - H_2) \rightarrow$

¹⁰ Poloha v němž je relevantní: je dána kontextovým členěním souvětí nebo vyplývá z ustáleného větosledu v jistých typech souvětí.

→ $V_1 \rightarrow V_2$ apod.; rozvití může být opět složitější a týkat se obou H ; srov. II. 1. a–c);
δ) rozvitím vícečlenného nebo složitého souřadného souvětí některým z uvedených způsobů.

I zde lze odvodit velké množství rozmanitých složitých souvětí různých útvarů a mnoho jich v jazykových projevech reálně existuje; v jejich struktuře se však jen opakuji a různé kombinují základní derivační postupy uvedené sub I. 1,2 a II. 1.

II. Východiskem je jednoduché souvětí podřadné $H \rightarrow V$.

1. Derivace se uskuteční připojením další věty vedlejší, která:

a) determinuje větu hlavní bez vztahu k první větě vedlejší: $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$, např. *Kdyby vám řekl své jméno, vězte, že není pravé* (K. Čapek); *Domlouval Anně, když si pro ni k Javorským přišel, aby byla smířlivější* (Malířová) — je to řídká větoslovná obměna tohoto typu: $H \rightarrow V_1 \ V_2$;

b) determinuje větu hlavní a je s první větou vedlejší ve vztahu koordinačním (jde tedy o dvojnásobnou vedlejší větu): $H \rightarrow (V_1 - V_2)$, např. *Napsal mi, že ještě není hotov, ale že v neděli určitě přijede*; větosledné varianty závisí na kontextovém členění souvětí a na druhu vedlejších vět, ale vždy stojí obě vedlejší věty vedle sebe, ať po větě hlavní následují, nebo ji předcházejí, nebo jsou do ní vloženy, např. *Když některé z dětí udrobilo chleba a babička to shlédla, hned mu kázala drobečky sebrat* (Němcová);¹¹

c) determinuje první větu vedlejší: $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, např. *Nejstrašnější bylo, že ta slova vycházela z kukly, která neměla úst ani očí* (K. Čapek); zde jsou možné různé větosledné varianty, při nichž dochází i k tzv. různovětnému kladení spojek,¹² ale to je už převážně záležitost kontextového členění souvětí.

Další derivace vznikají:

α) připojením většího počtu vedlejších vět, které mohou vytvářet různé kombinace uvedených základních vztahů (počet vedl. vět, které nejsou ve vzájemném vztahu, nebývá velký — zpravidla nepřekročí tři; počet souřadně spojených vedlejších vět může být při slučovacím a vylučovacím vztahu teoreticky neomezený; v typu II. 1. a) může být jedna z vedlejších vět, event. i obě, několikanásobná; postupné rozvíjení vedlejších vět dalšími větami vedlejšími není též syntakticky omezeno a kterákoli vedlejší věta může přitom být vícenásobná, atd.);

β) rozvíjením celého souřadného souvětí, takže docházíme ke stejným derivacím jako sub I. 2. α;

γ) kombinacemi jednotlivých základních typů.

2. Derivace se uskuteční připojením další věty hlavní, která je v koordinačním vztahu k celému podřadnému souvětí: $(H_1 \rightarrow V) - H_2$, např. *Zdálo se, že přijde, ale zůstal doma*. Tím však vzniká struktura, která je pouze variantou typu I. 2. a): $H_1 - H_2 \rightarrow V$; i zde bychom měli použít schématu $H_1 - (H_2 \rightarrow V)$. Souvisí to s otázkou syntaktické celistvosti podřadného souvětí a s otázkou hierarchie základních vztahů v složitém souvětí, u níž se zastavíme v další kapitole naší stati.

Neuznáme-li strukturu II. 2. za zvláštní základní typ složitého souvětí, přestává být naznačené dělení souměrné (I. 1., I. 2., II. 1.) a lze je zjednodušit

¹¹ K. Svoboda (o. c., s. 41, odst. 8.2) uvádí příklad, v němž je jedna podmínková věta před větou hlavní a druhá za ní; myslím však, že tu nejde o skutečnou souřadnost obou vět, ale o věty determinující hlavní větu jednotlivě; postponovaná věta vyjadřuje další omezení platnosti věty hlavní. Rozdíl dobře vynikne, postavíme-li obě vedlejší věty před větu hlavní nebo za ni.

¹² Viz J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spis. češtiny*,¹ 420—421.

tak, že všechny tři typy uvedeme vedle sebe; místo uspořádání trojstupňovitého vznikne dvojstupňovité:

- A (= I. 1.): $H_1 - H_2 - H_3$
 B (= I. 2.): a) $H_1 - (H_2 \rightarrow V)$ nebo $(H_1 \rightarrow V) - H_2$
 b) $(H_1 - H_2) \rightarrow V$
 k tomu lze event. připojit
 c) $(H_1 \rightarrow V_1) - (H_2 \rightarrow V_2)$
 C (= II. 1.): a) $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$
 b) $H \rightarrow (V_1 - V_2)$
 c) $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$

Tuto zjednodušenou podobu dělení základních typů složitěho souvětí jsem uplatnil ve *Skladbě spisovné češtiny* 1964¹, 417–424; 1965², 233–236). Považuji ji za postačující východisko pro analýzu všech složitých souvětých výpovědí, a přitom je to třídění jednoduché, takže se hodí i pro pedagogickou praxi. Zde jsem se pokusil vyložit jeho teoretický základ. To, že ke stejné klasifikaci dospěl i J. Hrbáček, je jistě svědectvím, že dobře odráží jazykovou skutečnost; vychází ostatně z výsledků klasifikací starších. Také většina klasifikací slovenských dospěla ke stanovení stejných nebo obdobných typů, třebaže tu jsou rozdíly v jejich počtu a seřazení.

Nejpozoruhodnější klasifikaci složitěho souvětí podal v cit. stati K. Svoboda; její předností je dodržení jasněho základního klasifikačního kritéria, zahrnutí odvozených útvarů vyššího stupně složitosti¹³ a přihlédnutí k větosledným obměnám základních typů. Zdá se mi však, že uplatněním kritéria rozdělitelnosti a nerozdělitelnosti složitěho souvětí jako základního dělítky nerespektuje dosti hierarchii základních syntaktických vztahů v souvětí, takže typ A. II (lineární komplexní) se dostává do souvětí podřadného.

3. Hierarchie syntaktických vztahů v složitěm souvětí

Otázkou hierarchie základních syntaktických vztahů v souvětí složitěm se zabývali zejména slovenští jazykovědci; správně a přesvědčivě ji podle mého mínění řeší J. Hrbáček (o. c., s. 28–29). Rozhodující význam má ta skutečnost, že se v jednoduché větě vyskytuje koordinační vztah jen mezi jednotkami spjatými společnou syntaktickou funkcí, takže celé koordinační spojení plní funkci jediněho větného členu a vstupuje do dalších syntaktických vztahů jako celek, kdežto v souvětí souřadném nejde o takové sepětí vět společnou syntaktickou funkcí ve stavbě vyšší syntaktické jednotky — souřadné souvětí je samo o sobě samostatnou syntaktickou jednotkou a pojičkem vět je tu pouze příslušný druh koordinačního vztahu. Proto má koordinace v jednoduché větě druhořadé postavení, kdežto v souvětí souřadném je vztahem základním, podobně jako subordinace v souvětí podřadném. Koordinaci v jednoduché větě odpovídá ve složitěm souvětí koordinační spojení několika vedlejších vět, které společně rozvíjejí větu řídicí;¹⁴ v tomto případě je koordinační vztah podřízen subordinacímu: $H \rightarrow (V_1 - V_2)$, a celá struktura souvětí zůstává podřadná. Při schematickém znázornění vztahů se někdy naznačuje přímá

¹³ Neužíval bych zde názvu *varianta* — ten bych rezervoval pro promluvové obměny téhož schématu, zejm. větosledné.

¹⁴ To se týká i několikanásobných vět podmětných: na jiném místě jsem upozornil, že proti podmětu ve větě jednoduché, který je syntakticky nezávislý, má podmětná věta povahu věty vedlejší, závislé. Ostatně i části několikanásobného podmětu jsou spjaty společnou syntaktickou funkcí ve stavbě věty — ovšem nikoli jako člen syntakticky závislý, ale jako člen syntakticky nadřazený. Obdobně je tomu u několikanásobného základního členu věty jednočlenné (pokud nejde již o souvětí).

závislost obou vedlejších vět na větě hlavní, jako by se jí podřizovaly každá jednotlivě a jen vedle toho vstupovaly i do vzájemného vztahu koordinačního, např. $H \overbrace{\quad}^{V_1 - V_3}$ To není zcela přesné: do subordinačního vztahu vstupují

obě vedlejší věty společně, podobně jako několikanásobné členy věty, takže bychom měli syntaktické vztahy naznačit takto: $H \overbrace{\quad}^{V_1 - V_2}$, anebo v našem

značení použít závorky: $H \rightarrow (V_1 - V_2)$. Jde tu především o společné podřízení sémantické, ale to má bezprostřední důsledky i pro podřízení gramatické.

Z toho plyne, že celková struktura složitěho souvětí je podřadná, jestliže je v něm jen jedna věta hlavní (náš typ C); nezáleží na tom, zdali v něm jsou nebo nejsou několikanásobné věty vedlejší. Právem Hrbáček (s. 31) i Svoboda (s. 43) zařazují tato souvětí do podřadných.

Nesporná je souřadná struktura složitěho souvětí, v němž jsou jen věty hlavní (náš typ A).¹⁵

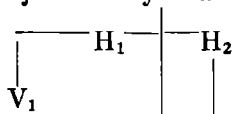
Problematická může být jen celková povaha souvětí, která se skládají z vět hlavních i vedlejších (náš typ B), a zejména typu B.b) se schématem $(H_1 - H_2) \rightarrow V$. U typu B.a) a B.c) (pokud jej mezi základní typy počítáme) se většinou uznává, že základem složitěho souvětí je tu vztah koordinační, přičemž do tohoto vztahu mohou vstupovat jednoduchá věta s podřadným souvětím nebo celá podřadná souvětí: $H_1 - (H_2 \rightarrow V)$ nebo $(H_1 \rightarrow V) - H_2$; $(H_1 \rightarrow V_1) - (H_2 \rightarrow V_2)$ apod. To odpovídá i Svobodovu kritériu rozdělitelnosti souvětí.

V slovenské diskusi se vyskytla námitka, že oba vztahy jsou rovnocenné; významový vztah se někdy nerealizuje přímo mezi větami hlavními, např. *Nic o tom neříkal, ale je možné, že něco napíše* (srov. *Nic o tom neříkal, ale možná něco napíše*). I při našem přístupu ke klasifikaci základních typů složitěho souvětí jsme se dostali k typu B.a) dvojím způsobem: od souřadného souvětí derivací, při níž jsme jeho stavbu zkomplikovali připojením věty vedlejší (I.2.a), a od podřadného souvětí derivací, při níž jsme k němu připojili další větu hlavní (II.2.). V obou případech však vzniká též výsledná struktura, kterou lze s J. Hrbáčkem charakterizovat jako spojení věty jednoduché s podřadným souvětím nebo naopak; toto spojení — v složitěm souvětí základní — je koordinační. Subordinační spojení vět v složitěm souvětí je nutno považovat vždy za jedinou syntakticko-sémantickou jednotku, která se do složitějších útvarů začleňuje jako celek; není proto správné schéma $V \leftarrow H_1 - H_2$ nebo $H_1 - H_2 \rightarrow V$ ap., ale schéma $(V \leftarrow H_1) - H_2$, $H_1 - (H_2 \rightarrow V)$ ap.

¹⁵ J. Hrbáček (o. c., 29–30) navrhuje zúžit termín *věta hlavní* jen na řídící větu v souvětí podřadném, která není závislá na žádné jiné větě, a v souvětí souřadném mluvit prostě o *větech jednoduchých*. Nepovažují takové omezení za potřebné a výhodné — i v souvětí souřadném jde o věty absolutně nezávislé a lze je tedy označit jako hlavní, třebaže se zde nerealizuje protiklad *věta hlavní* — *věta vedlejší*. Ten se však realizuje již v souvětí složitěm, v němž jsou vedle vět hlavních i věty vedlejší, např. $H_1 - H_2 \rightarrow V$. Zde je jistě výhodné mluvit o obou nezávislých větech jako o větech hlavních a nekomplikovat terminologicky zbytečně situaci tak, že bychom první větu nazývali věta jednoduchá a druhou věta hlavní. Souhlasím však s tím, že se zde dá mluvit o spojení jednoduché věty H_1 s celým podřadným souvětím $H_2 \rightarrow V$, v němž jde o spojení věty hlavní s vedlejší, tedy o strukturu správně zachycenou schématem $H_1 - (H_2 \rightarrow V)$. Viz dále.

Je nesporné, že sémantická závažnost hlavní a vedlejší věty může být různá: vedle případů, kde se při vypuštění vedlejší věty smysl hlavní věty nemění, jsou případy, kde je hlavní věta obsahově skoro prázdná a vyjadřuje jen jistotní modalitu, volní modalitu apod. Taková hlavní věta sama o sobě ovšem nemůže vstupovat do významově syntaktického vztahu koordinačního s jinou hlavní větou, např. *Nevím, kdo přijde, ale je možné, že nepřijde nikdo*. Ale taková hlavní věta by sama o sobě nemohla být považována ani za řídicí větu k další větě vedlejší, např. *Kdyby nepřišel, je možné, že by se stalo neštěstí* (nevyjadřuje se podmínka „možnosti“, ale „možného neštěstí“ = *kdyby nepřišel, stalo by se možná neštěstí*); formou obsahového souvětí je tu jen vyjádřena jistotní modalita. Podmínková věta tedy rozvíjí celé obsahové souvětí: $V_2 \leftarrow (H \rightarrow V_1)$. Z hlediska formálně syntaktické organizace souvětí bych však tyto rozdíly nepřeceňoval. Vymezíme-li subordinační vztah vět v souvětí tak, že se při něm podřízená věta vedlejší začleňuje do syntaktické stavby své věty řídicí (více nebo méně podobně jako některý větný člen), pak je nutno bez ohledu na sémantickou závažnost spojených vět a na „internost“ nebo „externost“ determinace vyjádřené vedlejší větou považovat podřadné souvětí v rámci vyšších struktur vždy za jediný celek a nekomplikovat jejich analýzu i klasifikaci sémantickým hlediskem.¹⁶ Z naší úvahy plyne, že lze sice používat schémat typu $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$ a není nutno je dále strukturovat, ale že musíme užívat schémat typu $H_1 - (H_2 \rightarrow V)$ a nikoli $H_1 - H_2 \rightarrow V$. Přesnější by bylo i schéma $H \rightarrow (V_1 \rightarrow V_2)$ než $H \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$, ale zde nejde o rozdíl tak závažný.

Zůstává otevřena otázka typu B.b): $(H_1 - H_2) \rightarrow V$, který Hrbáček řadí do souvětí souřadného, Svoboda do podřadného, protože se při rozdělení přeruší i subordinační vztah jedné věty hlavní ke společné větě vedlejší:

Zařazením do podřadného souvětí se zde nadřazuje subordinační vztah koordinačnímu. V naší klasifikaci jsme k tomuto typu došli derivací od souvětí souřadného (I.2.b), takže koordinační vztah zde vystupuje jako základní. Považuji to za správné, a právě Svobodův příklad (s. 37) s nahrazením vedlejší věty větným členem pro to svědčí: *Když jsme přišli domů, hrál jsem na piano a bratr zpíval.* || *Po příchodu domů jsem hrál na piano a bratr zpíval.* Je totiž nesporné, že zde jde o souřadné souvětí slučovací, třebaže jsou obě věty rozvity společným příslovečným určením času. A stejně je tomu při vyjádření časové okolnosti příslovečnou větou časovou. Druhou větu můžeme oddělit a nedochází k přerušení, nýbrž jen k uvolnění vztahu k příslovečnému určení — uplatňuje se tu tendence nevyjadřovat v sousedních výpovědích znovu to, co je už vyjádřeno dříve; stejná časová okolnost se tu samozřejmě rozumí, pokud není výslovně vyjádřeno jiné časové zařazení (jako v příkladu: *Po příchodu domů jsem hrál na piano a večer bratr zpíval*). Kdyby šlo o věty bohatěji rozvité, nebylo by jejich rozdělení koncovým předělem nijak neobvyklé: *Když jsme*

¹⁶ Jen v případech tzv. „koordinativní hypotaxe“ (např. nepravých vět vztahných) je situace jiná; ale tu jde podle našeho pojetí jen o speciální způsob vyjádření koordinačního vztahu.

přišli domů, hrál jsem na piano taneční písně. Bratr, který má velmi pěkný hlas, některé zazpíval. V mnoha souvětích s dvěma hlavními větami a s jednou větou vedlejší jsme na rozpacích, závisí-li tato věta skutečně na obou větách hlavních nebo jen na té, u které bezprostředně stojí: *Přijdu a pomohu ti, budeš-li si přát* — $(H_1 - H_2) \rightarrow V$ nebo $H_1 - (H_2 \rightarrow V)$? Rozhoduje celkový smysl nebo kontext.¹⁷ Kdyby se připojením věty vedlejší skutečně podstatně měnila základní struktura souvětí, byly by takové případy sotva možné. Spojení vět hlavních má povahu dvojnásobné věty řídící jen ve výjimečných případech.

V těch by pak bylo možno vidět ve struktuře $\left. \begin{array}{c} H_1 \\ | \\ H_2 \end{array} \right\} \rightarrow V$ jistou paralelu

ke struktuře podřadného souvětí s dvojnásobnou větou vedlejší $H \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} V_1 \\ | \\ V_2 \end{array} \right.$

a považovat subordinační vztah za základní. Ale v běžných případech určuje celkovou souvětíou strukturu především vztah koordinační, ať je determinace vyjadřovaná vedlejší větou sdělně velmi závažná nebo jen okrajová.

СЛОЖНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ УСЛОЖНЕННОГО СОСТАВА И ЕГО КЛАССИФИКАЦИЯ

Развивая дискуссию словацких и чешских лингвистов (ср. прежде всего статьи И. Грбачка и К. Свободы, SaS 26, 1965 г., № 1), автор представляет свое определение сложного предложения усложненного состава (далее: СПУС) и его основных типов.

СПУС определяется как сочетание предложений при помощи по крайней мере двух разных синтактико-семантических отношений (разных отношений в рамках сочинения, напр. соединительного и противительного, соединительного и разделительного и т. п., или разных подчинительных связей, или же сочинения и подчинения); предпосылкой такого сочетания является присутствие хотя бы трех предложений, но в остальном число соединенных предложений синтаксическими факторами не ограничено.

СПУС нельзя считать своеобразной синтаксической единицей такого рода, как простое и сложное предложение; оно опирается на основные типы сложного предложения, нося характер их распространения, деривации. Основными типами СПУС нужно считать те образования, которые представляют разные, но самые простые виды усложнения сложного предложения, т. е. основные типы его дериваций; на их основе возникают более сложные структуры, но их можно всегда истолковывать как комбинации или дальнейшего распространения основных типов.

1. На основе сложносочиненного предложения $\Gamma^1 - \Gamma^2$ возникают следующие типы СПУС:¹

1. $\Gamma^1 - \Gamma^2 - \Gamma^3$: к сложносочиненному предложению прибавляется на основе иного отношения дальнейшее главное предложение.
- 2а. $\Gamma^1 - (\Gamma^2 \rightarrow \Pi)$ или $(\Pi \leftarrow \Gamma^1) - \Gamma^2$: одно из главных предложений распространяется придаточным предложением.
- 2б. $(\Gamma^1 - \Gamma^2) \rightarrow \Pi$: главные предложения совместно распространяются придаточным предложением.

¹⁷ Srov. obdobně dvojí možnou interpretaci v členském spojení: *nevlastní otec a matka* = *nevlastní (otec a matka)* // *(nevlastní otec) a matka*.

¹ Объяснение символов: Γ = главное предложение, Π = придаточное предложение; тире означает сочинительную связь, стрелка — подчинительную, скобки — внутреннюю структуру СПУС.

2в. $(\Gamma^1 \rightarrow \Pi^1) - (\Gamma^2 \rightarrow \Pi^2)$: каждое из главных предложений распространяется придаточным предложением; однако эту конструкцию можно объяснить как секундарную деривацию типа 2а.

II. На основе сложноподчиненного предложения $\Gamma \rightarrow \Pi$ возникают следующие типы СПУС:

1а. $\Pi^1 \leftarrow \Gamma \rightarrow \Pi^2$: главное предложение распространяется другим придаточным предложением.

1б. $\Gamma \rightarrow (\Pi^1 - \Pi^2)$: главное предложение распространяется двумя придаточными, которые соединены между собой сочинительной связью.

1в. $\Gamma \rightarrow \Pi^1 \rightarrow \Pi^2$: придаточное предложение распространяется дальнейшим придаточным предложением.

2. $(\Gamma^1 \rightarrow \Pi) - \Gamma^2$: к сложноподчиненному предложению присоединяется главное предложение; однако таким образом возникает та же конструкция, что и путем деривации 1.2а.

В более простом виде основные типы СПУС можно представить следующим образом:

A (= I.1.):

$\Gamma^1 - \Gamma^2 - \Gamma^3$

B (= I.2.):

а. $\Gamma^1 - (\Gamma^2 \rightarrow \Pi)$ или $(\Gamma^1 \rightarrow \Pi) - \Gamma^2$

б. $(\Gamma^1 - \Gamma^2) \rightarrow \Pi$

B (= II.1.):

а. $\Pi^1 \leftarrow \Gamma \rightarrow \Pi^2$

б. $\Gamma \rightarrow (\Pi^1 - \Pi^2)$

в. $\Gamma \rightarrow \Pi^1 \rightarrow \Pi^2$

Синтаксические связи сочинения и подчинения в СПУС нельзя считать равноправными: если в СПУС налицо несколько главных предложений, то их сочинительная связь определяет основную структуру целого, а подчинительная связь подчиняется ей; только сочинительная связь между придаточными предложениями отступает на второй план по отношению к их подчинительной связи с главным предложением (справедливо здесь говорят о соподчинении). Сочинительную связь можно считать основной даже в типе $(\Gamma^1 - \Gamma^2) \rightarrow \Pi$.

(O VĚDECKÉM POZNÁNÍ SOUDOBÝCH JAZYKŮ, P. 1958, 270—278)

Otázka parataxe a hypotaxe v souvětí, o níž zde mám promluvit, je příliš složitá a já nemám tolik zkušeností a rozhledu, abych ji mohl řešit obecně. Přednesu proto několik myšlenek, k nimž jsem došel při historickém i synchronním studiu českého a ruského souvětí. Chci je formulovat vyhraněně jako podnět k diskusi, ale bez nároku na obecnou platnost. Vycházím ze stavu v češtině a v ruštině, tedy v jazycích, v nichž nejsou plně rozvinuty takové důležité znaky hypotaxe, jako je užití konjunktivu ve větě vedlejší, její speciální slovosled a složitá konsekvence temporum. To má ovšem velký vliv při pokusu definovat parataxi a hypotaxi.

1. Rozlišení souvětí parataktického a hypotaktického

Ve veliké většině vědeckých mluvnic je toto rozlišení základním dělítkem. A přece dělá vymezení obou typů tak velké potíže, že vyvolalo dokonce skeptický názor, jako by parataxe a hypotaxe nebyly kategorie mluvnické, nýbrž jen myšlenkové.¹

Základem obtíží je to, že se nedaří stanovit nějaký obecně platný jazykový znak, kterým se liší typy hypotaktické od parataktických. Proto definice vycházejí ze vztahu významového a vyznívají většinou tak, že při souřadnosti jde o spojení dvou vět, které zůstávají v jedné rovině a z nichž si každá zachovává platnost samostatného sdělení, při podřadnosti pak že se jedna věta podřizuje druhé, pouze ji doplňuje nebo blíže určuje některý její člen. Dodatek školních mluvnic, že věty hlavní by mohly ve stejné podobě býti i větami samostatnými, kdežto vedlejší nikoli, není správný. I v části souvětí hypotaktického lze pouhým vynecháním spojek dojít k větám nelišícím se od vět samostatných. Srov.: *Když přišel otec domů, povečeřel a četl noviny. || Otec přišel domů, povečeřel... — Zůstal stát, protože nevěděl kudy kam. || Zůstal stát; nevěděl...* Naopak v některých souvětích souřadných nelze dobře vynechat spojku, např.: *Buď budeš hodný, nebo půjdeš domů! — On nejen nepřišel, ale zapomněl o tom i řici ostatním.* Učinit kritériem jen spojovací prostředky není též metodicky ani věcně správné, jak dobře vystihl už V. Ertl.² Ale přece jen se některé typy spojení považují právě na základě spojovacích prostředků za parataktické a jiné za hypotaktické. Přitom však vystavává nová potíž: rozdělení významové se nekryje s mluvnickým, a to oběma směry:

1. typy smyslem jasně souřadné mohou být vyjádřeny s užitím prostředků hypotaktických (srov. věty s *kdežto*, *zatím co*, *jestliže*, *aby*; *což*, *pročež*, *přičemž* aj.);

¹ Srov. zejména M. N. Peterson, *Očerk sintaksisa russkogo jazyka*, Moskva—Peterburg 1923, 28—33.

² J. Gebauer—V. Ertl, *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské II*, P. 1926*, 73.

2. typy smyslem podřadné mohou být vyjádřeny asyndeticky nebo i spojkou souvětím souřadným.

Odtud rozlišování koordinace a determinace jako vztahů významových a parataxe a hypotaxe jako vztahů mluvnických,³ anebo rozlišení souvětí myšlenkově souřadného a podřadného v rámci parataxe chápané mluvnicky⁴ (obdobné rozdělení by bylo třeba vésti i v souvětí podřadném).

Z toho by však vyplývalo, že parataxe a hypotaxe nejsou skutečné mluvnické kategorie, zakládající se na ustáleném sepětí významu a formálního vyjádření. Patřily by spíše k formálně mluvnickému plánu jazykového systému a nekryly by se v mnoha bodech s odpovídajícími jevy plánu významového. Rozpor mezi mluvnickým a významovým poměrem vět v souvětí, jak se chápe u Ertla, Trávníčka, Šmilauera a jinde, je tak veliký, že jej nelze svěsti na pouhou homonymitu některých prostředků — vždyť snad není typu smyslem podřadného, který by nebylo možno vyjádřit asyndetickým spojením vět, a naopak většina typů smyslem souřadných nachází i vyjádření hypotaktické. Příkladem skutečné homonymity může být třeba spojka *až*, která vyjadřuje jednak souřadnost (vztah slučovací), jednak podřadnost (vztah časový a účinkový). Při nesouhlasu mluvnického a myšlenkového vztahu mezi větami jde však o jev úplně jiného řádu.

Bližší zkoumání, hledící k dnešní funkci spojovacích prostředků a ke všem stránkám formálního vyjádření vztahu, tento obraz poopraví.

Především v asyndetickém souvětí je nutno rozlišit dva případy: skutečné podřízení jedné věty větě druhé, takže obě tvoří vlastně jediné složité sdělení (vyjádření jedné složité myšlenky — jedna predikace se stává sekundární), a daleko volnější spojení samostatných myšlenek, z nichž druhá jen významově navazuje na první, nebo ji nějak dodatečně vysvětluje, motivuje, anebo říká, co z prvé vyplývá. Oba významové typy se ve svých jádrech od sebe jasně liší intonací a často i slovosledem nebo i celou stavbou; ta bývá při skutečné podřadnosti asyndetického souvětí někdy podstatně odlišná od stavby samostatných vět.

Nejnázorněji se to dá ukázat na asyndetickém souvětí podmínkovém, českém i ruském. Srov. české: *Nebýt tvé pomoci, byl bych se utopil. Mít peníze, koupil bych si auto.* Infinitivní věty vznikly sice z pracích vět samostatných, ale ty nejsou dnes časté — a pak je tu podstatný rozdíl v intonaci. — V ruštině, kde má asyndetické spojování vět větší místo v systému, máme několik ustálených typů podmínkového souvětí. Za hypotaktické považuji tyto případy:

1. *Vsjaкому davat' na vodku, tak skoro pridetsja golodat'. Bitsja v odinočku, žizni ne perevernut'.* *Ne skazat' jemu ob etom, on obiditsja.* (Infinitivní věta je zde původem deliberativní otázka, ale sepětí je tak těsné, že byl tento její ráz setřen.)

2. *Ne veriš staromu čeloveku, tak kogda-nibud' sam posmotri.* (Podmínková věta má formu zjišťovací otázky, ovšem bez tázací intonace.)

3. *Pridi my ran'se, to polučili by bilety.* (V podmínkové větě je tvar 2. os. sg. imperativu, užitý pro kteroukoli osobu; podmět je vždy vyjádřen. Zde je sepětí nejtěsnější; srov. i *to* na začátku věty řídicí.)

³ Vl. Šmilauer, *Novočeská skladba*, P. 1947, 40.

⁴ J. Gebauer—V. Ertl, op. cit., 75n.; Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, P. 1951², 668n.

Naproti tomu 4. typ, v němž má první věta podobu normální věty rozkazovací nebo přací, nepřešel v hypotaxi (srov. i čes. překlad): *Puskaj on poboretsja so mnoj, togda otдам.* „Ať se se mnou bije, pak mu to dám.“ *Dajte rubl', togda ne skažu. A to skažu.* „Dejte mi rubl a neřeknu to. Jinak to řeknu.“

Také asyndeticky připojená obsahová věta tvoří s předchozí větou těsný významový i formální celek, v němž je ukazatelem vztahu stavba první věty (slovo, jehož obsah se vykládá, stojí na konci věty) a zejména charakteristická intonace (naznačená graficky dvojtečkou); k tomu někdy přistupuje pošinutí osoby. Srov. rus. *Iz ich rasskazov bylo jasno: žizn' rabočego vezde odinakova.*

Naproti tomu spojení, v nichž proniká význam důvodový, důsledkový aj., bývají intonačně i významově mnohem volnější a výrazně se liší od svých hypotaktických spojkových protějšků. Srov.: *Nemohu to udělat. Nemám kdy.* (Věty jsou obvykle odděleny koncovou pauzou.) *Nepřišel; ujel mu vlak.* Taková spojení jsou ještě volnější než souřadná souvětí důvodová se *vždyt, totiž* apod.

Spojka *neboť*, která se v našich mluvnicích obvykle uvádí mezi souřadícími spojkami důvodovými (vedle *vždyt, totiž*), má dnes převážně povahu spojky hypotaktické. Právě na této spojce vidíme, jak se během historického vývoje mění z původní platnosti parataktické ve spojku hypotaktickou. V nejstarším období spisovného jazyka se jí sice začalo zčásti užívat i k vyjádření výrazného příčinného vztahu (překládalo se jí také lat. *quoniam, quia*) a vznikla i korelace *proto — neboť* (ojetiněle dokonce *neboť — proto*), ale záhy ji v této funkci nahradilo *že, protože* a původní význam vysvětlovací převládá. Hojně se jí užívalo po koncové pauze (pod. jako lat. *nam, enim*). V novém jazyce však tato funkce postupně zanikala a dnes je *neboť* po významové stránce téměř totožné s ostatními příčinnými spojkami — *protože, poněvadž, ježto*. Z původní parataktické povahy zbylo spojce *neboť* jen to, že nemůže uvozovat anteponovanou větu příčinnou; to však samo o sobě nemůže být dostatečným důvodem k jejímu zařazení mezi spojky parataktické. (Jen v umělecké literatuře se využívá dosud spojky *neboť* i ve větách vyjadřujících motivaci nebo vysvětlení; dosahuje se tak odstínění příčinných vztahů. Srov. u Karla Čapka: *Člověk, který je majitelem několika sáhů půdy a něco na nich pěstuje, se opravdu stává tvorem jaksi konservativním, neboť je závislý na tisíciletých přírodních zákonech. Nuže, někdy dne osmého nebo později se z něho nic, v nějakém tajemném a nekontrolovaném okamžiku (neboť nikdo to nikdy neviděl a nepřišlo) tichounce rozhrne půda a zjeví se první klíček. (Zahradníkův rok) — V hypotaktickou příčinnou spojku se změnilo (dříve než naše *neboť*) polské, ukrajinské a běloruské *bo*, a také církevně slovanské *iho* bylo v dnešní ruštině zčásti oživeno jako spojka příčinná.*

Všechno zapomněl; musí se učit znovu. × *Musí se učit znovu, tolik toho zapomněl.* (V prvním případě je sepětí vět volnější; to bývá ostatně i v důsledkovém souvětí s *proto, tudíž* apod. na rozdíl od souvětí účinkového. V druhém souvětí je věta smyslem účinková na prvním místě, proto budeme v druhé větě vidět spíše dodatečné vysvětlení, motivaci první; nelze ji však chápat jako skutečnou větu příčinnou.)

Souřadným protějškem souvětí přípustkového je vůbec souvětí odporovací. *Ačkoli přišlo, hosté nepřišli. Přišlo, a přece hosté nepřišli (ale hosté přece nepřišli).*

Můžeme se tedy odvážit tvzení, že v souvětí asyndetickém je možno rozlišit:

1. Typy formálně i významově souřadné;
2. Typy formálně i významově podřadné; formálním výrazem hypotaxe zde ovšem nejsou spojovací slova, nýbrž stavba věty a intonace.

Charakteristickým rysem asyndetického souvětí zůstává ovšem to, že je v něm pevný větosled: věta vedlejší v některých typech vždy předchází před hlavní (např. v souvětí podmínkovém), v jiných stojí vždycky na druhém místě (věty obsahové). To však nemůže být argumentem proti hypotaktičnosti typu:

vztah mezi větami je zde vyjádřen právě stavbou souvětí a intonací, a ta je na pořadí vět vázána.⁵

Existují ovšem typy přechodné — jako mezi jazykovými kategoriemi vůbec —, ale ty mají mnohem skromnější místo v systému, než se obvykle soudí.

Pozn. Z uvedeného výkladu snad vyplývá, že je nesprávné odtrhovat souvětí asyndetické od spojkové parataxe a spojkové a vztahné hypotaxe, jak se to děje v akademické mluvnici ruštiny a jak to zdůvodňuje N. S. Pospelov.⁶

Podívejme se nyní na souvětí, která se obvykle považují za mluvnicky podřadná, ale myšlenkově souřadná.

Nejvýraznější je souvětí odporovací. Bez námitek se v mluvnicích přijímají především věty s *kdežto*, např.: *U nás je zima, kdežto v Austrálii začalo léto*. Spojka *zatím co* je podle požadavku normy dosud vázána na vztah časový — současnost: *Zatím co venku zuřila vánice, ve světnici bylo příjemně teplo*. Spojka *kdežto* nemá dnes žádnou jinou funkci než odporovací. To vnucuje otázku, zdali bychom ji neměli — bez ohledu na její původ — hodnotit jako spojkou souřadící, podobně jako chápeme za souřadící spojky *jak — tak, jakož i, jako* (např.: *to potěší staré jako mladé*).⁷ Mohlo by se namítnout, že na rozdíl od souřadících spojek může *kdežto* uvádět i prvou větu v souvětí. Ale pozorování ukazuje, že dnes převládají výrazně souvětí s *kdežto* mezi spojenými větami; opačný větosled se cítí jako strojený. Je-li třeba dát spojkou na prvé místo, sáhne daleko spíše po *zatím co*. Tato spojka se totiž v odporovacím užití ještě neodtrhla od časového. Ale i zde lze postřehnout, že ve spojeních, kde je časový vztah zatlačen do pozadí, stává *zatím co* až při druhé větě. Totéž platí o ruských spojkách *togda kak, v to vremja kak, meždu tem kak*. Podle svědectví akademické skladby jen *v to vremja kak* může stát na začátku souvětí — a právě tato spojka si zachovala nejvíce z významu časového, kdežto u ostatních již téměř zanikl.⁸ — Kromě toho se naše souvětí odporovací s *kdežto*, *zatím co* odlišila dosti výrazně od podřadných souvětí příslovečných i tím, že ve spojených větách je paralelní slovosled, i když věta se spojkou je na prvním místě. Naproti tomu po větě příslovečné bývá ve větě řídící pravidelně na začátku sloveso. Srov.: *Zatím co chlapec spal, připravila mu maminka věci*. × *Zatím co ty spíš, maminka musí pracovat*.

U odporovacího souvětí s *jenže* není snad žádného důvodu, proč by se mělo pokládat za podřadné.

Souvětí s *jestliže* smyslem odporovací se do češtiny šíří zvenčí a jazyk je mimo odborný styl buď vůbec nepřijímá nebo jen s rozpaky. Kromě toho je zde odporovací vztah provázen silným odstínem zřetelovým.

O větách s *aby* typu *odešel, aby se už nevrátil* snad není v tomto směru třeba poznámek. Jsou typickým příkladem ne zcela ústrojného přejetí a nemají v jazyce pevné místo.

⁵ Pevný větosled má např. i typ tak jednoznačně podřadný, jako je účinkové souvětí se spojkou *že, takže*.

⁶ *Grammatika russkogo jazyka II* 2, M. 1954, 177n., 268n., 382n. — N. S. Pospelov, *O grammatičeskoj prirode i principach klassifikacii bessojuznych složnych predloženíj*, *Voprosy sintaksisa sovr. rus. jazyka*, M. 1950, 338 — 354.

⁷ Je zde ovšem významný rozdíl: uvedené slučovací spojky jsou běžné jen v platnosti spojek členských; naproti tomu *kdežto* spojuje obvykle věty.

⁸ *Grammatika russkogo jazyka II* 2, 350.

Slučovací a odporovací vztah vyjadřují dosti často tzv. nepravé věty vztahné se spojovacími relativy *což, pročez, při čemž, kterýžto*. I tyto prostředky byly do našeho jazyka vneseny zvenčí a norma se brání jejich nadměrnému používání, ale dobyly si pevného místa (s výjimkou *kterýžto*) aspoň ve stylu odborném a publicistickém. Přitom však došlo k zajímavému jevu: odlišily se formálně od ostatních relativ. Znakem jejich souřadící funkce je *-ž* (pravý opak staršího stavu, kdy se *-že* stávalo znakem hypotaktičnosti). Vezmeme-li v úvahu i nutnou postpozici vět s těmito relativy, vidíme, že se spojovací relativum odtrhla funkčně i formálně od relativ s funkcí hypotaktickou. (Spojovacím článkem jsou věty typu: *Otevřel dveře, z kterých se vyvalila pára*. Ale to už je otázka sama pro sebe.)

Z toho, co jsme zde ukázali, je snad možno vyvodit závěr, že rozpor mezi mluvnickým a myšlenkovým vztahem vět není dnes ani zdaleka tak hluboký, jak se obvykle tvrdí (v zajetí pohledu historického, nebo spíše genetického) — jsou zde jisté přechody a proces přehodnocení některých prostředků není ještě ukončen.

Námítka, o které jsem se zmínil na začátku, že totiž není obecně platného jazykového znaku hypotaxe, není podle mého názoru závažná. Je prostě třeba uznat, že hypotaktický vztah jako mluvnická kategorie je vyjadřován v různých konkrétních typech různými prostředky (k nimž je třeba počítat také stavbu vět v souvětí i souvětí jako celku a intonaci) — tak jako je třeba pádová kategorie vyjadřována různými koncovkami.

Tak můžeme uznat parataxi a hypotaxi za mluvnické kategorie, v nichž se historicky a společensky ustálilo sepětí jistých složek formálně výrazových s jistými významovými vztahy. Významové vztahy se nijak příkře nerozcházejí s mluvnickými, naopak, nacházejí v nich své vyjádření (spojkami, stavbou vět, intonací).

2. Jaký je historický poměr parataxe a hypotaxe? Je správné obvyklé tvrzení, že hypotaxe vznikla z parataxe?⁹

V podstatě ano, ale není to přesné. Hypotaktické typy nelze většinou vyvodit z těch parataktických typů, které známe dnes. (To byl asi jeden z podnětů vedoucích H. Paula k názoru o odvěké existenci hypotaxe vedle parataxe.)¹⁰

Spíše by bylo třeba říci, že nejstarším způsobem spojování vět bylo jejich volné navazování v proudu řeči, jak při vyprávění (nebo jiné promluvě) plynuly mluvčímu myšlenky. Na to u nás správně ukazuje akad. B. Havránek a k tomuto závěru došli více méně jasně i někteří jazykovědci sovětské.¹¹ Pozorné studium nejstarších památek slovanských jazyků o tom jasně svědčí; pro češtinu to přesvědčivě ukazuje ve své historické skladbě akad. Fr. Trávníček.¹²

Z takového spojení vět, v němž nešlo ani o jasné sepětí významové, ani gra-

⁹ „Předpoklad, že hypotaxe vznikla z parataxe, stal se obecným majetkem vědy“ (B. Delbrück, *Grundriss der vergl. Grammatik der idg. Sprachen* V, 413). — „Čím starší je jazykové stadium, tím jasněji lze poznat, že všude vznikla hypotaxe z parataxe“ (F. Sommer, *Vergl. Syntax der Schulsprachen*, Leipzig — Berlin 1925², 105).

¹⁰ Srov. H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle 1920⁵, 145.

¹¹ Srov. poznámky ve stati J. Bauer, *K vývoji českého souvětí*, SaS 18 (1957) 29 — 30.

¹² Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1956, 39 — 122.

matické, tvořila se postupně jak parataxe, tak hypotaxe, podle toho, jaký vztah pronikal mezi obsahy sousedních vět. Tento proces je odrazem vývoje myšlení,¹³ i když si jej většinou nelze představovat jako vědomý výběr některých typů spojení pro vyjádření toho nebo onoho významu. Ale nastaly i takové případy uvědomělého výběru — a to při vzniku spisovného jazyka. Tehdy bylo nutno hledat výrazové prostředky pro tlumočení předloh, psaných vyspělými jazyky s vypracovanou parataxí a hypotaxí. Tak jistě postupoval Konstantin při vytváření staroslověnštiny jako jazyka spisovného: vybíral vhodné prostředky, plnící ve volnějších spojeních vět v mluveném jazyce původně jiné funkce než spojovací (zejména částice různého druhu) nebo jen blíže nevymezenou funkci spojovací (lépe navazovací); tyto prostředky pak činil stálými ekvivalenty prostředků řeckých. Proto je ve staroslověnštině tak málo kolísání. Stará čeština se po této stránce ustalovala složitěji, protože různí původci nejstarších písemných projevů i pozdější písaři a spisovatelé sahali k různým prostředkům. Užití těchto prostředků bylo též dosti dlouho omezeno nedostatečnou abstrakcí od jejich původního významu; to souvisí s živým vztahem spisovného jazyka v počátcích jeho vývoje k jazyku mluvenému, v němž tyto prostředky jistě dále žily ve funkci původní nebo aspoň méně určité. (U staroslověnštiny byl tento vztah od samého počátku v podstatě přerván.) Teprve časem se ve společenském úzu některé prostředky zbavovaly zatížení svého původu, ustalovaly se a oblast jejich užití se rozšiřovala na celý významový typ. Jiné prostředky ustupovaly nebo zanikaly.

Vedle toho zůstala spojení asyndetická, mající kořeny v takovém spojení vět, v němž nebyl vhodný prostředek schopný přetvoření ve spojku.

Rozhodnout pro jednotlivá období jazykového vývoje, které typy spojení se již vyvinuly ve skutečnou hypotaxi a které nikoli, je velice obtížné; nelze prostě stanovit znak, který by umožnil jednoznačné řešení. To snad dosti jasně vyplynulo už z úvodního výkladu o dnešním poměru parataxe a hypotaxe. Jednotlivé typy hypotaxe se postupně formovaly a ustalovaly, formální znaky hypotaxe v nich vznikaly. Nutno opatrně vážit jejich místo v systému jazyka každé epochy. Sám dávám při diachronickém pohledu přednost označení „typy vyvíjející se k hypotaxi“; to umožňuje konfrontovat spojení, která se skutečně v hypotaxi změnila, se spojeními, která tento vývoj nedovršila a eventuálně časem zanikla nebo zůstala volným parataktickým protějškem typu hypotaktického. V souvětí asyndetickém se jistě drželo souřadné chápání déle; k přehodnocení asi docházelo až na pozadí hypotaxe spojkové. Nedostatek svědectví o většině intonací nám bere jeden rozlišovací znak; také ostatní znaky — stavbu věty a slovosled — je nutno ve starších obdobích vážit velmi opatrně.

Naznačený proces byl ovšem velice složitý a mnohotvárný v každém jazyce a mezi jazyky i blízkce příbuznými jsou tu značné rozdíly. To nelze v této schematické zmínce ani zdaleka naznačit.

¹³ Vznik a vývoj nejdůležitějších českých souvětých typů osvětluje v souvislosti s vývojem myšlení na cit. místě akad. Trávníček. Základní význam pro pochopení geneze souvětí má jeho výklad o projevech situačně druhotných, tj. projevech, vzniklých z potřeby reprodukovat projevy učiněné původně za jiné prvotní situace. (Viz Fr. Trávníček, op. cit., 24, 47n., 115n.)

3. Srovnávací pohled na studium souvětí v příbuzných jazycích.

Chci se omezit v této části jen na dnešní stav a na srovnání češtiny s ruštinou — a zaměřím je trochu jiným směrem než předcházející výklady.

Obecně lze říci, že příbuzné jazyky volily a ustálily sice různé výrazové prostředky k vyjádření vztahů mezi větami v souvětí a v různé míře zachovaly spojení asyndetická, ale přitom dospěly vcelku k stejnému výsledku: parataktického souvětí se užívá k vyjádření vztahů mezi samostatnými myšlenkami a podřadného k vyjádření složitě myšlenky, v níž je doplňována hlavní myšlenka myšlenkou vedlejší. Vedlejší věty tedy plní funkci sekundární predikace.

Porovnání ruštiny s češtinou však ukazuje, že i zde je důležitý rozdíl: ruština využívá k vyjádření sekundární predikace v daleko větší míře než čeština jmenných konstrukcí. Poukáží stručně na nejzákladnější rozdíly.

V ruských vazbách přechodníkových proniká častěji než v českých různý význam příslovečný, nejen časový. Živější užívání přechodníků mělo však ještě jeden zajímavý důsledek. Spisovná čeština si vytvořila z původně slučovacího spojení vět podřadné souvětí s *aniž* k vyjádření záporné průvodní okolnosti: *Odešel, aniž co řekl*. Ruština si takový typ nevytvořila — jistě proto, že pro něj nebyly podobné předpoklady, ale snad i proto, že většinou vystačí s přechodníkovými vazbami. Srov.: *On ušel, ne skazav ni slova. Pavel vstal i vyšel, ne doždavšis' brata*.

S velkou životností přechodníků souvisí i zachování a rozšíření srovnávacích vazeb přechodníkových se spojky *budto, točno, kak budto, kak by*: *On govoril ticho, budto bojas'.* *Mir voobšče odnoobrazen, dobavil Filipp, kak budto izvinajas' za eto obstojatel'stvo* (jako kdyby se za to omlouval). Jejich českým protějškem jsou vedlejší věty srovnávací; v minulosti ovšem podobné konstrukce existovaly i v češtině a dodnes je má polština.

U konstrukcí s přídavnými jmény slovesnými na *-ščij, -všij* se není třeba zastavovat. Každému, kdo čte rusky zvl. odbornou literaturu, je zřejmé, že si nijak nezadají s našimi vztažnými větami přívlastkovými, a skutečně znatelně snižují frekvenci vztažných vět v ruštině.

Pokud jde o konstrukce s dějovými jmény, soudím, že jejich časté užití proti českým vedlejším větám, tedy k vyjádření sekundární predikace, souvisí mimo jiné s třemi okolnostmi: 1. při dějovém jméně se daleko volněji než v češtině vyjadřuje subjekt a objekt děje; 2. ruské slovesné jméno si zachovalo výrazné pádové koncovky, a proto se lépe začleňuje v různých funkcích do větné stavby; 3. významové vztahy, označené v souvětí spojkou, lze při něm dobře vyjádřit předložkami, zejména sekundárními předložkami složenými, kterých je v ruštině mnoho a které se staly i složkami složených spojek. Srov.: *Vvidu usilenija meteli prodvigat'sja vpered bylo trudno.* „Protože metelice zesílila, bylo obtížné dostat se kupředu.“ *Vsledstvijsja zachvata nemcami šosse, našim vojskam prišlos' prodvigat'sja po lesnym tropam.*

Přední místo zaujímají konstrukce infinitivní, nahrazující věty účelové a obsahové věty rozkazovací a práci. Srov. *Oni byli gotovy umoljat' imperatora podarit' narodu konstituciju*. Při shodě podmětů byl tento účelový infinitiv připojen spojkou *čtoby*, a konstrukce *čtoby* + infinitiv zde časem skoro úplně vytlačily slovesné věty.

4. Bylo by možno ukazovat další rozdíly, které odkryje porovnávací pohled.

Je proto cenný pro hlubší osvětlení mnohých jevů v porovnávaných jazycích. Historickosrovnávací pohled pomůže zase vysvětlit mnohé shody a rozdíly v dnešním stavu srovnávaných jazyků a umožní správné sledování historie jednotlivých jevů a jejich geneze.

Ovšem srovnávací pohled nemůže býti rozhodující pro řešení otázky, jaké místo mají jednotlivé jevy v dnešním jazyce. Tak otázku, mají-li ruské konstrukce *čtoby* + infinitiv platnost vedlejších vět nebo jen větných členů, je nutno řešit z ruštiny samé, nelze do ní promítat naše chápání.

Nakonec bych chtěl upozornit na nebezpečí, které hrozí při nahrazení historického pohledu na syntaktické jevy pohledem genetickým. Historický pohled si všímá nejen geneze prostředků, ale i jejich významu v minulých dobách, a tak pomůže odhalit změny v jejich využití a jejich místo v systému dnešního jazyka. Naproti tomu hodnocení syntaktických prostředků se zřetelem k jejich původu může zastřít jejich dnešní funkci. Tak je tomu při hodnocení spojek *kdežto*, *neboť* aj. (srov. výše), kde dochází ke změně funkce (hypotaktické v parataktickou a naopak). Tím méně smíme připustit, aby nám stejný původ syntaktických prostředků zastřel rozdíly v jejich využití v příbuzných jazycích. Dalo by se to doložit mnoha příklady — ale to už by bylo samostatné téma.

ПАРАТАКСИС И ГИПОТАКСИС ПРИ ИЗУЧЕНИИ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

1. Различение паратаксического и гипотаксического сложного предложения связано с большими трудностями, поскольку семантическое деление не всегда совпадает с грамматическим, к тому же в обоих направлениях. Проблематика асиндетического сложного предложения: отчасти в нем речь идет о взаимоотношении координации (т. е. о сочинении), отчасти же о взаимоотношении детерминации (т. е. о подчинении, ср. бессоюзное сложное целое условное, или же с изъяснительной частью) — формальными десигнаторами здесь, разумеется, выступают не союзные слова, а строение всего целого вместе с интонацией.

Вопрос о сложных предложениях, подчиненных грамматически, но сочиненных по значению: противительная связь, т. наз. псевдоотносительные предложения.

Противоречие между грамматическими и семантическими категориями в настоящее время оказывается далеко не столь глубоким, как обычно утверждают. Паратаксис и гипотаксис можно признать грамматическими категориями.

2. Историческое взаимоотношение паратаксиса и гипотаксиса. Первый не возник из второго: тот и другой восходят к исконному свободному нанизыванию высказываний в потоке речи. Имелись, однако, также и явления сознательного, нормирующего воздействия, напр. приемы св. Константина при создании старославянского языка.

3. Сравнительный аспект изучения сложного предложения в родственных языках, в частности, сопоставление современного чешского и русского языков. Богатое применение русских оборотов с деепричастиями, с глагольными прилагательными, отглагольными существительными и с инфинитивом.

4. Необходимость оценивать явления сложного предложения в каждом языке особо, смотря по имеющимся в нем системным взаимосвязям. Опасность, угрожающая при замещении исторического аспекта генетическим аспектом.

ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦИИ ПРАСЛАВЯНСКОГО СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1958, A 6, 43—55)

1. Реконструкция грамматического строя праславянского языка — очень важная, хотя и не единственная задача сравнительно-исторического изучения славянских языков: не имея правильного представления об исходном пункте развития отдельных славянских языков, нельзя удовлетворительно объяснить их сходства и расхождения, наблюдающиеся в течение их исторического развития, трудно отличить конструкции, восходящие к эпохе языковой общности, от параллельно развившихся или заимствованных конструкций, трудно установить общие славянские и частные законы или тенденции развития. Славянское языкознание достигло уже надежных результатов в изучении фонетической и фонологической системы праславянского языка, что создает предпосылки для изучения фонетического развития славянских языков, рассматриваемого как продолжение и видоизменение процессов праславянских. Сравнительно хорошо восстановлена также праславянская морфологическая структура, так что созданы предпосылки для обобщения основных тенденций развития морфологической системы, охватывающих все славянские языки и являющихся продолжением процессов, которые относятся к времени языковой общности славян, или которые действуют только в отдельных группах славянских языков или же в отдельных языках.

Между тем, в области синтаксиса сделано до сих пор гораздо меньше. Это ясно скажется в сведениях о синтаксическом строе праславянского языка во всех работах на эту тему. Необходимость интенсивной работы в этой области сравнительной славянской грамматики выдвигается на первый план во всех заявлениях о ее задачах. Наименее удовлетворительно изучено праславянское сложное предложение: самые выдающиеся языковеды ограничиваются в своих трудах несколькими общими замечаниями и предложениями об общеславянском происхождении того или другого союза, но полного согласия в том, какие именно союзы и союзные слова можно считать праславянскими, пока нет.¹ Вследствие этого в сравнительной грамматике славянских языков приводятся почти только регистрация и сопоставление союзных средств, встречающихся в историческое время в отдельных славянских языках;² картину возникновения и развития типов сложного предложения, показывающую их общеславянскую основу и дальнейшее самостоятельное развитие в различных группах языков или языках, нельзя пока нарисовать.

2. Указанное положение в изучении праславянского синтаксиса, а в частности сложного предложения, вытекает из двух причин: 1. из недостаточной разработки развития сложного предложения в отдельных славянских языках; 2. из затруднений при применении сравнительно-исторического метода в синтаксисе. Обе причины находятся в тесной взаимосвязи. Без их устранения нельзя продвинуться вперед при попытке глубоко и достоверно осветить состояние сложного предложения в праславянском языке.

3. Как изучать развитие сложного предложения в отдельных языках?

а) Самой важной задачей является установление целой системы сложного предложения, как она отражается в древнейших памятниках, точное определение всех его типов с учетом их взаимопереходов, взаимосвязей и тонких различий, подробное выяснение значений всех союзов и союзных слов, определение даже тончайших смысловых различий между

¹ Срав. напр. осторожную формулировку О. Гуйера (O. Hujer, *Úvod do dějin čes. jazyka*³, P. 1946, 82) и замечания А. Мейе (*Общеславянский язык*, русс. перевод, М. 1951, 387 сл.), основанные притом, как правильно отмечает П. С. Кузнецов (стр. 468), почти исключительно на материале старославянского языка.

² Ср. гл. обр. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², Göttingen 1928, 458—555.

средствами, кажущимися синонимичными. (Не надо подчеркивать, что здесь налицо опасность внесения в анализ синтаксиса отдаленного периода критериев, соответствующих современному языку. Такого анахронического подхода надо остерегаться.) На основе такого анализа древнейшего исторически засвидетельствованного состояния можно следить за дальнейшим развитием сложного предложения, уделяя особое внимание возникновению новых типов предложения, перемещению границ типов смежных, их более четкому разграничению и внутреннему спаянию. При этом очень важны изменения в значениях существующих союзов и союзных слов, образование новых, исчезновение старых и их смена новыми. В синтаксической теории получило широкое распространение такое мнение, якобы нововведения в области союзов и относительных слов и их обновление — дело словаря, а не синтаксиса.³ Но это положение совершенно неверно и затупевывает сложное развитие, внешним проявлением которого является вытеснение одних союзов или союзных слов другими. Более подробное рассмотрение таких процессов ведет к заключению, что со всякой переменной в запасе союзных средств связано какое-нибудь преобразование данного типа сложного предложения: совпадение двух смысловых оттенков в рамках одного типа, слияние двух разных типов, дифференциация или более четкое разграничение двух типов, выделение нового смыслового оттенка в одном типе и т. п. (Ср. § 9.) Из этого вытекает, что обновление союзов и союзных слов, как и нововведения в этой области — это прежде всего результат развития грамматического строя; следовательно, такие процессы относятся к грамматике, а лишь на втором плане их можно считать явлениями лексического порядка.⁴ На основе такого изучения развития целой системы сложного предложения можно раскрыть происхождение многих союзов и союзных слов и образование некоторых его типов, даже тех, которые в основном сложились в доисторическое время. В противоположность этому, одна только регистрация союзов и союзных слов, встречающихся в течение исторического развития в языке, без углубленного объяснения их значений, приносит лишь небольшую пользу. Очень ценны монографии, рассматривающие историю отдельных типов сложного предложения или, по крайней мере, отдельных союзов, но лишь постольку, поскольку они показывают их развитие с точки зрения системы в целом. В противном случае за ними можно признать лишь вспомогательное значение (они собирают материал и объясняют его, становясь, таким образом, базисом для разработки всей системы).

б) Сопоставление исторического развития сложного предложения в литературном языке (как оно засвидетельствовано письменными памятниками) с состоянием сложного предложения в диалектах по-

³ Ср. А. Мейе, *Общеславянский язык* 380; его мнение разделяет напр. З. Клеменшевич (Klemensiewicz—Lehr-Spławiński—Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka pol.*, Warszawa 1955, 393) и в известной степени также О. Гуйер (*Úvod* 82).

⁴ Эти положения пытаемся доказать в своей обработке развития чешского сложного предложения. Ср. мои статьи *K vývoji českého souvětí*, SaS 18 (1957) 29—37; *Vývoj vylučovacího souvětí v češtině*, Slavia 24 (1955) 390—401; *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A 4, 24—36. Очень показательны в этом отношении изложения Фр. Травничека (Frant. Trávníček, *Skladba, Historická mluvnice česká* 3, P. 1956, 39 сл.).

кажет, что можно считать явлением общенародным и что свойственно только литературному языку в связи с его более сложными функциями. Строй сложного предложения в народных диалектах во многих отношениях стоит ближе к состоянию доисторическому, дописьменному, чем конструкции, засвидетельствованные в древнейших литературных памятниках.⁵ Это очень важно при использовании фактов отдельных славянских языков для реконструкции праславянской системы: надо иметь в виду, что возникновение и развитие литературных языков происходит только во время самостоятельного существования отдельных славянских языков, так что связанные с ним конструкции не представляют прямого наследствия эпохи языковой общности. Они, конечно, часто опираются на праславянские элементы, но их развитие происходит самостоятельно, хотя и нередко параллельно.

в) Для сравнительного использования материала из отдельных языков необходимо выделение заимствованных элементов.⁶ В развитии сложного предложения сказывается влияние чужих письменных языков сильнее, чем в других областях синтаксического строя. В славянских языках в эпоху их возникновения и первоначального развития встречаемся прежде всего с влиянием греческого и латинского языков,⁷ позднее также немецкого, французского, итальянского и др. Раскрытие заимствований возможно на основе тщательного филологического анализа техники перевода, пополненного сравнением с теми славянскими языками, которые развились в соприкосновении с другими литературными языками. Очень полезно — поскольку дело идет о влиянии письменных языков — также сравнение с диалектами. Без такого анализа нельзя, напр., правильно использовать данные из старославянского языка, вследствие того что в нем проявилось очень сильное влияние греческого языка. Гораздо слабее влияние латинского языка на древнечешский, но с ним все же нельзя не считаться. Под влиянием иноязычной конструкции может возникнуть сходная конструкция в двух или нескольких родственных языках; таким образом возникает опасность отнесения ее к эпохе общеславянской. Такая опасность еще возрастет, если дело идет о распространении определенной конструкции под влиянием одного славянского языка на другие; выделение такого рода заимствований доставляет иногда большие трудности.

4. Как обстоит дело с применением сравнительно-исторического метода к изучению сложного предложения?⁸

Как в синтаксисе вообще, так и в области изучения сложного предложения наличие той же конструкции, того же союза и т. п. в несколь-

⁵ Cp. J. Bauer, *Staročeská věta a staročes. souvětí na základě srovnávacím*, sb. K historicko-srovnávacímu studiu slov. jazyků, P. 1958, 108 сл., см. здесь 107 сл.

⁶ Проблема выделения заимствованных элементов при реконструкции синтаксиса родственных языков посвятила обстоятельную статью В. Н. Ярцева, ВЯ 5 (1956) № 6, 3—14.

⁷ Cp. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na skladbu slov. jazyků*, Čs. přednášky pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 66—88; см. здесь 47—67.

⁸ Самым ценным вкладом в решение этого вопроса в последнее время является статья Т. С. Княбе, *О применении сравнительно-исторического метода в синтаксисе*, ВЯ 5 (1956) № 1, 76—85. Его заключения вполне применимы и к изучению сложного предложения.

ких языках вовсе не гарантирует их общего происхождения; их нельзя просто отнести к наследству из эпохи праславянской языковой общности. Всегда надо считаться с тем, что такие конструкции могли возникнуть вследствие параллельного развития на основе лишь того же материала, или — реже — того, что данная конструкция распространилась путем заимствования (или, по крайней мере, развилась под влиянием другого языка).⁹

Так, нельзя напр. считать праславянским разделительный союз *libo*, хотя он засвидетельствован в том самом значении в русском, церковнославянском, древнесербохорватском, древнесловенском (во Фризии. пам.) и древнечешском языках. Подобное изучение показывает, что чеш. *libo* восходит, по всей вероятности, к *ljubo* (в силу перегласовки 'и > i в XIV в.), др. сербохорв. и наверное также словен. *libo* заимствованы из церковнослав. языка, где оно возникло из сочетания разделительного *li* и экспликативного *bo*; в древнейших старослав. памятниках встречаются лишь их свободные сочетания.¹⁰

Сопоставляя отдельные типы сложного предложения в разных славянских языках, мы все время встречаемся с тем, что одинаковые союзы и союзные слова, по своему происхождению несомненно древние, выполняют разные функции и, с другой стороны, что те же функции выражаются при помощи разных средств. Из этого вытекает, что образование таких конструкций надо отнести к самостоятельному развитию отдельных языков; союзы и союзные слова сами по себе могут быть унаследованными из общеслав. языка, но их использование для выражения того или другого отношения — явление более позднее, происшедшее в отдельных языках. Следовательно, мы не имеем права говорить в таких случаях о праславянском союзе того или другого значения (и тем менее предполагать наличие всех засвидетельствованных значений, или же какого-нибудь более общего союзного значения, из которого будто бы развились эти значения), а можем предполагать только то, что в праславянском языке существовало то или другое слово, которое в отдельных языках использовалось в разных союзных функциях. Такое сравнение позволяет только установить, что союзы и союзные слова, которые встречаются в славянских языках, отчасти восходят к праславянской эпохе, отчасти возникли на основе элементов праславянского происхождения (лишь сравнительно редко встречаются союзы совершенно новые или заимствованные из иностранных языков), но такое сравнение ничего не говорит о наличии разных типов сложного предложения в праславянском языке.¹¹

⁹ Так, напр., вполне вероятно, что условный союз *если* в русском литературном языке распространился не без воздействия польского союза *jeśli* (ср. В. А. Плотникова, *К вопросу об образовании союза если в русском языке*, Труды Инст. языкознания АН СССР V, 1954, 224 сл.), который стоит в связи с чешс. *jestli, jestliže*. Ярким примером сходного результата параллельного развития может послужить образование причинного союза *nebo* в чешском и церковнославянском языках (ср. статьи: J. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*; M. Bauerová, *Staroslověnské spojky bo, *nebo, neboň, ibo* в сб. *Studie ze slovanské jazykovědy*, P. 1958, 79—92, 93—101; см. здесь 384—399).

¹⁰ См. в указанной статье Я. Бауэра.

¹¹ Даже в использовании таких древних союзов, хорошо засвидетельствованных почти во всех славянских языках, как напр. *bo*, встречаются важные расхождения между отдельными группами языков, так что их нельзя просто отнести к праславянскому языку. (См. в вышеуказанной нашей статье о слав. союзах с *-bo*.)

5. Однако все же существует один путь, по которому можно прийти к надежным результатам в изучении праслав. сложного предложения. Он заключается в том, что мы сравниваем не отдельные союзы и типы сложного предложения, а стремимся найти общий исходный пункт исторического развития, тщательно и углубленно установленный для отдельных славянских языков. Установив направление, тенденции и этапы этого развития, мы можем попытаться продолжить эту линию в доисторическое прошлое, реконструировать предысторию типов сложного предложения и всей его системы в славянских языках.¹² В точке пересечения продолженных в предысторию направлений развития, установленных для отдельных языков, лежит его исходный пункт, состояние праславянское. При такой реконструкции надо преодолеть одно опасное препятствие: древнейшие исторически засвидетельствованные конструкции свойственны литературным языкам, между тем как их исходный пункт лежит в дописьменной эпохе. И, как известно, строй сложного предложения в литературном языке качественно отличается от его строя в разговорном языке без письменности.¹³ Поэтому необходимо проверить состояние сложного предложения в отдельных языках посредством данных из народных диалектов и из художественных памятников, чтобы не вносить некритически более высокую ступень его развития в доисторическое прошлое. Внимательный анализ данных из литературных памятников откроет, между прочим, многие следы бывшего более свободного сочетания предложений без однозначного выражения грамматическими словами их смысловой связи.

6. Другим важным приемом, оказывающим помощь при реконструкции праславянского сложного предложения, является подробное сравнительное изучение всех засвидетельствованных функций тех союзов и союзных слов, которые восходят к праславянскому языку. Иногда возможно установить известную иерархию их значений и открыть следы перехода от одного значения к другому. При этом мы часто наблюдаем, что союзное значение развивается путем абстракции из значения более конкретного — из значения наречия или, чаще всего, частицы (гл. обр. дейτικής частицы междометного происхождения).¹⁴ Обратное развитие почти не встречается (оно являлось бы ретроградным процессом — от абстрактного грамматического значения к более конкретному лексическому значению). Это установление имеет большое значение для реконструкции исходной функции многочисленных союзов. Определить хронологию такого развития трудно, и иногда можно отнести возникновение омонимии (союз — частица, союз — наречие и т. п.) к эпохе языковой общности; однако в большинстве случаев указанное развитие протекает лишь в отдельных языках или группах языков с разными, близкими или параллельными результатами.

¹² Ср. результаты, к которым пришел при объяснении происхождения многих типов чешского сложного предложения Фр. Травничек (*Hist. mluvnice* 3).

¹³ Ср. Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice* 3, 19 и 41; J. Bauer, *Staročes. věta a stč. souvětí na základě srovnávacím*, сб. K historickosrovnávacímu studiu slov. jazyků, 108 сл., см. здесь 107 сл.

¹⁴ Этот самый важный источник союзных значений убедительно раскрыли И. Зубаты и Фр. Травничек.

При помощи этимологии мы определяем родство многих славянских грамматических слов с соответствующими словами других индоевропейских языков. Можно ли — в случае совпадения формы и функций — считать конструкции с этими словами уже индоевропейскими и, следовательно, в праславянском языке не только готовыми, но даже унаследованными от более отдаленного прошлого?

Как мы уже отметили выше, такое заключение обыкновенно неправильно, потому что оно не принимает во внимание возможность параллельного развития грамматического значения из лексического в отдельных языках.¹⁵ Здесь надо действовать еще осторожнее, чем при анализе праславянского состояния. Почти всегда в отдельных индоевропейских языках, где такое грамматическое слово засвидетельствовано, найдутся следы его первоначального значения. Большую помощь при реконструкции смыслового развития славянских союзов оказывает этимология в тех случаях, когда она устанавливает у соответствующего слова в других индоевропейских языках значение частицы, междометия и т. п. Это — наглядное свидетельство о первоначальном значении славянского слова. Ценны также примеры исторически засвидетельствованного параллельного развития слов другого происхождения, но того же значения: они служат поддержкой реконструируемого или лишь предполагаемого развития славянского, показывая его реальную возможность.¹⁶ Конечно, грамматические слова поддаются этимологическому объяснению очень затруднительно; кроме того, их функции в отдельных языках представлены не всегда полностью и правильно в их исторической последовательности. Вот почему можно опираться на сведения этимологических словарей лишь с большой осторожностью.

7. Мы попытались наметить путь, по которому возможно будет добиться более глубоких сведений о состоянии праславянского сложного предложения. Общее представление о его характере можно получить уже на основе существующего материала.

Первое, что нас поражает, — это незначительное количество союзов и союзных слов, которые можно отнести к праславянскому языку в качестве настоящих грамматических слов с ясной союзной функцией. Это касается как сложноподчиненного, так и сложносочиненного предложения.

Союзная функция развилась еще в эпоху языковой общности славян у союзов *и*, *а*. Однако в древних памятниках славянских языков *и* выступает не только в качестве соединительного союза, а также противительного, следственного („и так“); *и* вводит новое предложение после разделительной паузы, им нередко начинается сообщение; кроме того, этот союз соединяет деепричастные обороты с последующим сказуемым, *и* стоит в начале главного предложения после придаточного (гл. обр. временного); *и* выступает в качестве усилительной частицы или даже междометия. Подобную картину дает анализ функций слова *а*: оно выражает связь сопоставительную; очень часто при-

¹⁵ Ср. замечания И. Германа (I. Herrmann, *Gab es im Indogermanischen Nebensätze?* Gütterslohn 1894).

¹⁶ Так напр. соответствия славянского *бо* имеют по большей части значение утвердительной частицы. Примером развития от такого значения к экспликативному служит латинское *nam*. Ср. в указанной статье о союзах с *-бо*. — Этимология союза *аѣ*, *аѣ* указывает на его паратактическое происхождение: *а* ~ санскрит. *āt*, *ĕe* ~ *ĕa* < **que* (у санскрит. *ĕa* развилась тоже функция условного союза!). И т. п.

соединяет новое предложение или стоит в начале целого сообщения, вводит вопрос (в значении эмоциональной частицы); соединяет деепричастие с предшествующим сказуемым, стоит в начале главного предложения после придаточного (гл.обр. условного или уступительного); нередко оно является междометием. Указанный сжатый и неполный обзор функций слов *и*, *а* явно свидетельствует о том, что их нельзя считать праславянскими союзами с четко установившимися грамматическими функциями.¹⁷ Сверх того, тщательный анализ их употребления в функции союзов показывает, что грамматическое значение нередко сопровождается следами эмоционального, усилительного значения; мы иногда склонны видеть в них не союзы, а междометные частицы или настоящие междометия даже там, где они теперь, в нашем нынешнем понимании, кажутся союзами.¹⁸ Таким образом становится очень правдоподобным предположение, что слова *и*, *а* по своему происхождению — междометия,¹⁹ у которых еще в праславянском языке постепенно развивалась союзная функция; однако завершение этого процесса и полная утрата следов первоначального значения относится лишь к самостоятельному развитию отдельных славянских языков; только тогда произошло ограничение широкого и расплывчатого значения этих слов и их превращение в союзы, выражающие определенные сочинительные отношения.

Также у других сочинительных союзов, которые можно с известной долей вероятности отнести к праславянской эпохе, наблюдаются в древнейших памятниках еще очень часто следы лексического значения, связанного с их происхождением (и такое значение продолжает в большинстве случаев существовать рядом с союзным); в течение праславянской эпохи грамматическое значение, наверное, лишь начинало развиваться.

8. Если так обстоит дело с сочинительными союзами, нельзя ожидать, что в области подчинения, которое представляет высшую степень развития, положение будет другим. И действительно — различия между отдельными языками или группами языков показывают, что подавляющее большинство подчинительных союзов и союзных слов возникло в течение их самостоятельного развития. Исследование древних памятников подтверждает такое заключение.

Только относительное местоимение **jъže* и некоторые с основой **jo-* этимологически связанные союзы и союзные слова признаются праславянскими.

Можно считать вполне правдоподобным, что переход анафорической функции местоимения **jъže* в относительную совершился отчасти еще в общеславянском языке, но древние памятники славянских языков сохранили значительное количество примеров его первоначальной функции. Следовательно, завершение этого процесса более позднее. (Ни в коем случае нельзя отнести к праславянскому языку развитую и крепко оформленную систему относительных предложений так, как мы ее встречаем в старославянских памятниках.)

¹⁷ Ср. напр. мнение И. А. Поповой (в статье *Сложно-сочиненное предложение в современном русском языке*, сб. Вопросы синтаксиса совр. рус. языка, М. 1950, 395), что эти союзы являлись даже в древнерусском языке „еще не сочинительными союзами, а универсальным средством выражения отношений между предложениями“. Надо, однако, добавить, что они не являлись никогда средствами синонимическими. В этом отношении прав В. И. Борковский, указывая, что даже в начинательной функции каждый из союзов *а*, *и* имел в древнерусских грамотах определенный круг значений (*Slavia* 25 [1956] 190).

¹⁸ Так напр. И. Курц показывает, что *а*, *и* соединяющие деепричастные обороты со сказуемым или вводящие главное предложение после придаточного, представляют в древних исторических памятниках скорее междометия, чем союзы. (Ср. *Problematika zkoumání syntaxe stsl. jazyka a nástin rozboru významu částic i a a pod. v konstrukcích particip. vazeb s určitými slovesy* в сб. K historickosrovnávacímu studiu slov. jazyků, 89—107.)

¹⁹ Ср. напр. взгляд Фр. Травничека (*Skladba* 46—47).

Древность союзов относительного происхождения (*jako*, *jeda/ž* и др.) не подлежит сомнению; однако в праславянском закреплении их союзной функции можно сомневаться. Новые исследования показывают, что переход таких местоименных основ к союзной функции не является непосредственным, а что у них надо предполагать более древнюю функцию дейктического междометия или — позже — частицы.

Союзное употребление развивается по большей части лишь на ее основании; реликты такого значения можно раскрыть в древних памятниках славянских языков. Здесь сравнительно-историческая работа только начинается;²⁰ ее осложняет ранняя смена союзов и союзных слов этого рода словами вопросительно-местоименного происхождения.

9. На наши выводы можно возразить, что в праславянском языке могли существовать союзы, которые позже обновились и — в большинстве случаев — сменились в разных языках разными союзами. „В этом нет ничего удивительного: в других индоевропейских языках, даже в засвидетельствованных в наиболее древнюю эпоху, происходило то же самое“ (Мейе).²¹ Это предположение подкрепляют иногда утверждением, что ведь нашим праславянским предкам, достигшим сравнительно высокого культурного уровня, приходилось как-нибудь выражать те отношения, которые мы выражаем при помощи союзов или союзных слов.

Такие возражения неверны. Одно предположение о существовании исчезнувших праславянских союзов, которое не опирается на научные доказательства, а только на общие соображения, нельзя считать обоснованным. Исследование истории союзов и сложного предложения вообще в подавляющем большинстве случаев показывает, как союзы образовались, в связи с выделением отдельных типов сложного предложения, из слов лексического значения — о простом замещении более древних союзов не приходится говорить. Некоторые древние союзы, конечно, отмирают, и их место занимают новые, но это обыкновенно связано с совпадением других видов сложного предложения.

Так, напр., чешские союзные слова и союзы, восходящие к вопросительным местоименным основам (*kdy/ž*, *kde*, *kam*, *odkud*, *koliko* и др.), развивались в сложных предложениях, возникших путем сложения первоначально самостоятельного вопроса с другим предложением (то же самое наглядно происходит в относительных предложениях с *kdo*, *co*, *který*). В таком сочетании предложений на первый план выступало условное отношение, в отличие от сочетаний с союзными словами или союзами указательно-относительного происхождения. Только после смыслового сближения обоих типов старые союзы могли уступить место новым; с связи с этим исчезает внутреннее различие значения в рамках того же более широкого типа.²² Подобное развитие представляет собой вытеснение *by* в изъяснительных предложениях союзом *že* с изъяснительным на-

²⁰ Междометное происхождение союзов *jako*, *jedy(žto)*, *jeda(ž)* отмечает Фр. Травничек (*Skladba* 58, 87—88, 89). И. Курц видит первоначальное междометие в старославянском *jako* в начале прямой речи.

²¹ А. Мейе, *Общеславянский язык* 380. Надо, однако, добавить, что Мейе на другом месте утверждает: „Древние индоевропейские языки не имели подчинительных союзов; то же наблюдается и у славянских языков, где союзы весьма отличны“ (391).

²² Убедительное объяснение этого процесса, гл. обр. распространения местоимения *který*, за счет древнего *jenž*, у Травничека (*Skladba* 99 сл., гл. обр. 107 сл.); со сравнительной точки зрения ср. об этом наши замечания, *Sborník fil. fak. Brno* 1957, A 5, 125 сл.

клонением: первоначальное различие между сообщениями мнимого и явного, реального содержания стиралось (или, точнее говоря, не выражалось больше при помощи союзов, *že* становилось средством выражения изъяснительной связи без первоначального ограничения, связанного с его происхождением, и могло вступать на место *by*, которое после сложного развития в этом типе сложного предложения исчезло). Таких примеров можно привести много.²³ С указанной точки зрения необходимо изучить смену союзов и союзных слов в русском языке. Даже беглое сравнение состояния древнерусского с более поздним показывает, что здесь нельзя говорить о простом обновлении древнерусских или церковнославянских союзов и союзных слов — дело идет о значительном переустройстве (или даже о новом образовании) целой системы сложного предложения. Большая часть новых союзных средств возникла в тех стилях, в которых старые средства или вообще не встречались, или же чувствовались привнесенными извне. Между тем, в памятниках, написанных на церковнославянском языке или „высоким стилем“, старые союзы и союзные слова продолжали существовать.

10. Если наши заключения верны, то спрашивается, как же выражались смысловые отношения между предложениями? Не выполняло ли эту роль бессоюзное сложное предложение?

Исторические факты не дают нам права судить, что бессоюзное сложное предложение играло такую роль. Лишь в художественных памятниках встречается часто настоящее бессоюзие, но это производит впечатление приема стилистического. Большинство памятников (особенно показательны памятники нехудожественные, деловые и т. п.) производит скорее впечатление многосоюзия — почти каждое предложение начинается каким-нибудь словом, в котором мы склонны видеть союз.

Сравнивая строй сложного предложения в древних памятниках славянских языков (насколько в них не отражается сильное влияние иностранного литературного языка, как напр., в церковнославянской литературе) и в устной народно-разговорной речи, мы приходим к заключению, что не только грамматическое, но и смысловое подчинение предложений развивалось постепенно; одно находится в тесной взаимосвязи с другим. Исходной формой развития сложного предложения является простое следование предложений, которые уже отчасти лишились своей самостоятельности, но не подчинялись друг другу. В этом отражался и более простой способ мышления — следование одной мысли за другой, как они появляются у говорящего, следуя за сообщаемыми явлениями действительности или выступая в его памяти в силу ассоциации и т. п. Между отдельными предложениями в таком речевом акте, конечно, выступали разные смысловые отношения, но только на основе их содержания. Говорящие выражали свои мысли и в рассказе о разных событиях так, как они в них возникали при непосредственном переживании этих событий; вследствие этого в их речи встречалось множество междометий и эмоциональных частиц, чередовались предложения разных модальных планов (рядом с самыми частыми повествовательными — нередко восклицательными — и вопросительные, побудительные). Но здесь эмоциональная окраска речи стиралась, первоначальные междометия, эмоциональные и дейктические частицы теряли свое значение и могли переосмысливаться, становиться связующими средствами между соседними предложениями, поскольку они часто повторялись и поскольку на основе содержания двух следующих

²³ Ср. ближе в моих статьях *K vývoji českého souvětí*, SaS 18 (1957) 32—33, 35—36; *Staro-čes. věta a stč. souvětí na základě srovnávacím* (в вышеприведенном сборнике).

друг за другом предложений ощущалась та или другая смысловая связь. Также предложения косвенных модальных планов примыкали теснее к соседним предложениям повествовательным (таким образом на основе предшествующих замкнутых вопросов возникают условные придаточные предложения, или же — если дело идет о развернутых вопросах — предложения относительные; последующие вопросительные предложения превращались часто в косвенные вопросы; повелительные и пожелательные предложения превращались отчасти в объектные, отчасти в целевые придаточные предложения и т. п.) и вводящие их вопросительные, пожелательные, повелительные и др. частицы превращались в союзы.²⁴ Но в устной речи намеченное развитие не продвинулось далеко. Зато в ней очень распространилось употребление слов, которые уже по большей части утратили свое первоначальное лексическое значение и стали выражением присоединения, нанизывания предложений.

Образование настоящего подчинения — а также сочинения — предложений путем более тесного сочетания непосредственно связанных по смыслу предложений и их отграничения от смежных предложений произошло, по всей вероятности, лишь после создания своего письменного языка.²⁵ И так как письменные языки возникают в течение самостоятельного развития отдельных славянских языков, то становятся хорошо понятными их расхождения в строе сложного предложения и в использованных союзных средствах.

Вопреки тому, в общеславянском языке на основе частого повторения все же развились сравнительно прочные типы сочетания предложений, которые представляли рудименты сложных предложений. Тем самым можно объяснить, что основная структура главных типов сложного предложения в славянских языках сходная или очень близкая; обыкновенно в них использованы и слова того же рода в качестве связующих средств. Там, где условия дальнейшего развития были подобные, наблюдаются поражающие совпадения в многих типах, которые нельзя удовлетворительно объяснить влиянием одного языка на другой.

Так напр. изъяснительные предложения восходят к сочетанию повествовательного предложения, воспроизводящего первичную обстановку сообщаемого происшествия, с последовательным прямым выражением мысли об этом происшествии; союзы развились позже, гл. обр. на основе дейктических междометий, вводящих второе предложение. Ср. древнечеш. *Ctirad uzřě, nali dievka pláče* = Цтирад увидел: вот, девушка плачет! > увидел, что девушка плачет.²⁶ Придаточные условные предложения развились на основе

²⁴ Решающую роль, которую сыграла передача переживаний в другой обстановке в процессе образования сложного предложения, отмечает Фр. Травничек (*Skladba* 41 сл.). Ср. также SaS 18 (1957) 29—30.

²⁵ Что сочинение и подчинение являются одинаково развившимися категориями, показывает Т. П. Ломтев (*Из истории синтаксиса русс. языка*, М. 1954, 63); см. также SaS 18 (1957) 29—30. — О взаимной зависимости внутреннего спаяния синтаксических целых и их отграничения от смежных единиц см. J. Bauer, *Staročes. věta a stě. souvětí na základě srovnávacím* (в указанном сборнике). — Закрепление сочинительной функции за союзами *и, а, да* связывает с развитием литературного языка И. А. Попова (см. примечание 17).

²⁶ Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 43 сл.; J. Zubatý, *Studie a články I*, 2, P. 1949, 44 сл. ср. также II, 1954, 74 сл.

замкнутых вопросов (союз *li* < вопросительная частица) или восклицательных предложений (союз *ače*, вероятно также *ašte* и *ako*). Подобное происхождение имеют уступительные предложения (*kako* || *ače*, *ašte*, *ako*); от общеславянского унаследовано и применение противительных слов в аподозисе (являющихся по своему происхождению частицами, выражающими удивление над несоответствием „условия“ и происшествия).

Таким же образом складывались в общеславянском языке основы для развития большинства типов сложного предложения. Уточнение этого предположения и установление, в какой мере начался переход таких сочетаний предложений в настоящее сложное предложение, до какой степени уже в праславянском развилось смысловое подчинение предложений и в связи с тем также элементы грамматического гипотаксиса, является задачей дальнейшего сравнительно-исторического исследования.

К ВОПРОСУ О ВОЗНИКНОВЕНИИ И РАЗВИТИИ ТИПОВ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

(На материале чешского языка)

(ВОПРОСЫ СЛАВЯНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ 1962/6, 89—111)

1. В изучении сложных предложений языковедам предстоит еще очень большая работа. К числу важнейших задач относится решение вопроса о типах сложных предложений и их классификации. Нет необходимости говорить о том, насколько различны взгляды ученых на этот вопрос даже в одной стране; тем больше различия наблюдаются у исследователей различных стран.¹ Обнаруживается, что споры идут не только по вопросу о самой классификации, о критерии, на основе которого устанавливаются типы сложных предложений, но и само понятие типа сложного предложения оказывается невыясненным. Поэтому некоторые языковеды отказываются от классификации, ограничиваясь разделением сложных предложений в зависимости от соединительных средств или же, где возможно, от смыслового значения отдельных их групп.² Другие же ставят вопрос о структурных типах сложных предложений, преимущественно подчиненных.³

В критике традиционной классификации проскальзывают высказывания, что при классификации речь идет об априорных схемах, от которых следует освободиться: „принципы описания и разграничения типов сложного предложения не могут считаться установленными“.⁴

Таким образом, прежде всего необходимо ответить на вопрос, существуют ли типы сложных предложений как реальные грамматические единицы (не являются ли они только логической или семантической категорией) и что считать типом сложного предложения.

Ответ на этот вопрос неразрывно связан с решением проблемы классификации сложных предложений: точное определение типов невозможно без установления взаимоотношений и границ между ними, а классификацию нельзя создать без выделения единиц, которые мы хотим классифицировать.

2. Типы сложных предложений реально существуют в языке и являются грамматическими, синтаксическими единицами. Как всякая грамматическая категория они характеризуются неразрывной связью смысловой и формальной стороны. Смысловую сторону сложного предложения составляют отношения между соединенными предложениями, формальную сторону со-

¹ Ср., например, различия в классификации и установлении типов сложных предложений в чешских и русских грамматиках. (См.: J. Bauer, *Klasifikace souvětí v českých a ruských mluvnicih*, SJ 1955, 5, 8—19.)

² Ср., например, М. Н. Петерсон, *Очерк синтаксиса русского языка*. М.—Пг., 1923; из новых работ см.: *Современный русский язык. Синтаксис*, М., Изд-во МГУ, 1957, 350 и сл.

³ См.: Н. С. Поспелов, *О различиях в структуре сложноподчиненного предложения*, в сб.: *Исследования по синтаксису русского литературного языка*. М., 1956, 48—77; его же, *Сложноподчиненное предложение и его структурные типы*, ВЯ, 1959, № 2, 19—27.

⁴ Высказывание В. В. Виноградова во *Введении* к коллективному труду: *Грамматика русского языка*, Изд-во АН СССР, т. II, ч. 1. М., 1954, 100, ср. также 99—111.

ставляют соединительные средства и большей частью также синтаксическая структура соединенных предложений, иногда и их контекстуальное членение и всегда интонационная связь. Мы можем говорить о типе сложного предложения как о грамматической единице во всяком случае, когда установим следующее сочетание обеих сторон: для выражения определенного отношения между предложениями имеется определенная совокупность формальных средств, отличающихся в конечном счете от формальных средств, служащих для выражения иных отношений. Если наблюдаются различия только в смысловых отношениях предложений при тех же основных средствах выражения, то следует говорить не о двух типах сложных предложений, а лишь о смысловой дифференциации одного и того же типа; точно так же, если различны средства выражения, но отношения между предложениями те же самые, то в данном случае нужно видеть один тип, формально дифференцированный.

Эта формулировка представляется нам ясной и дает возможность в общем точно установить типы сложных предложений.

Бесспорным ее преимуществом является то, что она ведет к установлению типов на основе анализа языка, следовательно, к индуктивному исследованию отдельных языков, без использования априорно перенесенных схем. Однако языковая природа сложных предложений является весьма сложной, так что приведенную выше формулировку необходимо дополнить и уточнить.

Более детальное изучение традиционных типов сложного предложения показывает, что они (одни более, другие менее) являются внутренне дифференцированными со стороны смысловой и формальной. Основная смысловая связь имеет, как правило, несколько оттенков, иногда довольно далеких один от другого, так что их можно было бы считать самостоятельными отношениями. При этом для каждого из этих оттенков могут существовать и специальные формальные средства, не употребляемые при передаче других оттенков; следовательно, эти оттенки (или лучше сказать — подтипы) имеют и свою собственную формальную характеристику. И тем не менее мы совершенно правильно объединяем их в один более широкий тип: наряду со специальными средствами здесь обычно имеется одно средство, общее для всего типа и выражающее только основное отношение без добавочных оттенков. Таким образом весь тип объединен, и специальные средства подчинены основному средству. Поясним примерами.

3. В чешском противительном сложном предложении основным средством для выражения отношений между предложениями является союз *ale*. Это наиболее часто употребляемый союз, стилистически никак не окрашенный. Его можно употребить при всех оттенках противительных отношений. Наряду с ним в чешском литературном языке есть несколько других противительных союзов, используемых только для выражения определенных оттенков противительного отношения; некоторые из них стилистически окрашены. Так, например, союзы *však*, *avšak* и книжные союзы *než*, *leč* используются для передачи оттенка ограничения в широком смысле. Например: *Vrátíme se na Roháček, bojím se však, že půjdeme bez vás* (Vančura); *Loupežníci jsou ve výhodě, avšak je jich málo* (Vančura); *Po jeho tváři přelétla chmura hněvu, než ihned se vzpamatoval* (Jirásek); *Protokol byl zaslán prezidentovi, leč ten se rozhodl vyčkat dalšího vývoje situace* (E. Vachek). Более узкое значение имеет союз *jenže*, выражающий ограничительный оттенок в узком смысле слова или препятствие, например: *On se taky omluvil, jenže mu nebylo rozumět* (Pujmanová); и союз *zato*, передающий оттенок возмещения, например: *Židle a pohovka byly staromódní; zato stůl a ostatní nářadí byly již modernější* (Jirásek). Союз *nýbrž* употребляется только

после отрицательного предложения, содержание которого заменяется в другом предложении чем-либо иным, часто противоположным, например: *A za druhé ho Romeo nepřobděl, nýbrž tu jen rozjel rameo* (К. Сапек). Во всех приведенных случаях мы могли бы без изменения смысла употребить союз *ale*, но тогда различные оттенки противительных отношений были бы показаны менее отчетливо, так как они вытекали бы только из содержания соединенных предложений (сам по себе союз *ale* никакого оттенка не выражает).

Наряду с этим при некоторых оттенках противительных отношений можно использовать союз *a*: при отношении сопоставления, например: *Ovšem tehdy byl den, a teď je večer* (Ружановá); при отношении ограничения с оттенком уступительности, например: *Pět let sedím s takovým taškářem, a nevím o ničem* (К. Сапек); *Člověk je nesačič projít, a měl by* (К. Сапек); *Každodenně výsměch — a měl přece právo žít jako jiní muži* (Птачник). В последнем случае, когда уступительное значение имеет второе из предложений, использование союза *ale* невозможно, а является здесь единственным средством выражения отношений. Также относительно мало привычен союз *ale* при отношениях сопоставления и противопоставления. Несмотря на это не следует эти сочетания отделять от противительных отношений, так как по значению и формально они тесно связаны с этими отношениями. Исходя из общего типа сложного предложения, мы говорим здесь (особенно в двух последних примерах) о случае, имеющем разговорную окраску, в литературном языке редком; это, собственно, поставленные в обратном порядке значительно более частые сочетания, когда уступительное по смыслу предложение стоит на первом месте, в котором *ale* является обычным (можно было бы сказать: *Člověk by je měl projít, ale nesačič; Měl právo žít jako jiní muži, ale utřil každodenně výsměch*). В сопоставительном сочетании *ale* не подходит главным образом там, где сопоставительное отношение является довольно слабым и приближается к отношению соединительному; при более ярко выраженном противопоставлении употребление союза *ale* возможно.

Значительно сложнее обстоит дело в русском языке, где противительные отношения выражаются в основном двумя союзами — *a* и *но*. Эти союзы не являются синонимами и большей частью их нельзя заменить один другим: *a* употребляется для выражения оттенка противопоставления и после отрицательного предложения, опровергнутый член которого заменяется в другом предложении чем-то новым; *но* — при оттенке ограничения в широком смысле слова. Однако бывают точки соприкосновения в употреблении этих союзов, особенно при уступительном оттенке ограничения, когда используются оба союза с тонким стилистическим различием: *Уже давно рассвело, а лампа все горела* (Федин); *Еще нигде не румянилась заря, но уже забелело на востоке* (Тургенев). Остальные противительные союзы: *однако, да, же, зато, только* — служат для выражения специальных оттенков противительных отношений и являются собственно специализированными партнерами (большой частью стилистически окрашенными) для двух основных союзов.⁵

Несмотря на наличие двух основных средств для выражения противительных отношений, здесь налицо один тип сложного предложения, так как чувствуется взаимосвязь этих средств выражения; об этом свидетельствует и встречающееся иногда употребление союза *но* на месте *a* и наоборот.

Подобных примеров, когда в языке существуют два основных средства для выражения одного широкого отношения, можно найти много. Например, это типично для чешского сложноподчиненного предложения с придаточным условным, где в литературном языке в предложениях реальных основным союзом является *li* (наряду с *jestliže*), в предложениях ирреальных — *kdyby*; здесь вне всякого сомнения речь идет об одном типе. Это подтверждают и отношения в родственных языках, например в русском языке, где в обоих случаях используется один союз *если* // *если бы*.

⁵ О противительном предложении в русском языке см.: И. А. Попова, *Сложносочиненное предложение в современном русском языке*, в сб. Вопросы синтаксиса совр. рус. яз., М., 1950, 355 и сл.; *Грамматика русского языка*, т. II, ч. 2, 202 и сл.; J. Bauer, *Souřadně souvěti*, Kapitoly ze slov. mluv. rus. a čes., II, P. 1961, 323—341.

4. Установление типов сложных предложений, существующих в языке на данной ступени его развития, и выяснение их взаимоотношений должно опираться на анализ современного языка. Но это не умаляет значения исторического изучения языка. Современная языковая система является следствием исторического развития, типы сложных предложений точно так же являются категорией исторической, возникшей в определенную эпоху и в течение своего развития изменяющейся. Поэтому историческое изучение может существенно помочь при решении вопроса о реальном существовании в языке типов сложных предложений: если определенные сочетания предложений развиваются в одном направлении, взаимодействуют между собой, сближаются семантически и формально, то мы можем с полным правом утверждать, что здесь речь идет о реально существующем типе сложного предложения. И наоборот, если сложные предложения, объединяемые нами на основе какого-то критерия в один тип сложного предложения, шли в своем историческом развитии различными путями и никак, по сути, не сблизились и не оказали влияния друг на друга, то мы имеем все основания сомневаться в правильности избранного критерия и в реальном существовании такого типа сложного предложения. Поэтому и с точки зрения современного языка мы придаем очень большое значение изучению развития сложного предложения, особенно изучению возникновения и изменений его типов в отдельных языках. Попытаемся здесь кратко изложить итоги изучения сложного предложения в чешском языке.⁶

ВОЗНИКНОВЕНИЕ СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

5. Взгляды на возникновение сложного предложения расходятся. Некоторые лингвисты считают, что сложное предложение возникло только путем соединения первоначально самостоятельных предложений, другие придерживаются взгляда, что сложное предложение возникало также из членов предложения в результате их расширения и приобретения ими предикативности.⁷

Изучение развития сложного предложения в чешском языке безусловно подтверждает первую точку зрения: мы обнаружим много явлений, свидетельствующих о первоначальной самостоятельности соединенных предложений, но не найдем ни одного убедительного свидетельства, показы-

⁶ Анализ исторического развития сложного предложения в чешском языке дан мною в книге: *Vývoj českého souvětí* (Р. 1960).

⁷ Ср.: Н. С. Поспелов, *О грамматической природе сложного предложения*, в сб.: Вопросы синтаксиса совр. рус. яз. 327—328. — Очень ценные соображения высказаны Г. С. Кнабе (см. его статью: *Еще раз о двух путях развития сложного предложения*, ВЯ, 1955, № 1, 108—116); он решительно опровергает „второй путь возникновения сложного предложения“ и одновременно показывает, как постепенно появилось и наше простое предложение путем подчинения аппозитивно соединенных полусамостоятельных частей одному предикативному ядру. Возникновение гипотаксиса он считает одним из проявлений этого процесса. В принципе это правильно, но нам кажется, что синтаксическое срастание простого предложения проходило в общем раньше появления настоящих сложных предложений из юкстапозитивных предложений; поэтому мы можем говорить о возникновении сложных предложений в результате объединения относительно самостоятельных предложений. Решительным защитником теории возникновения сложного предложения путем соединения предложений является Фр. Травничек. (Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká, III, Skladba*, Р. 1956, 39.)

вающего, что какой-то тип сложного предложения возник в результате того, что определенный член предложения получил значение предложения. Однако нужно отдать себе отчет в том, что членение речевого акта в давнюю предысторическую эпоху было совершенно иное, чем теперь: он не был четко расчленен ни интонационно, ни синтаксически на замкнутые единицы — предложения, а складывался из множества мелких единиц, просто следующих одна за другой (можно было бы говорить о их аппозитивном соединении или просто о юкстапозиции). Предложение как синтаксически организованная и внешне замкнутая единица появилось постепенно путем примыкания семантически связанных самостоятельных или полусамостоятельных единиц к одному предикативному ядру и подчинения ему грамматически и семантически. Следы этого процесса обнаруживаются и в историческую пору славянских языков, относительно редко в древнечешских памятниках, значительно чаще в древнерусских памятниках.⁸ Первые признаки появления сложного предложения безусловно относятся ко времени, когда простое предложение в нашем понимании только формировалось. В целом же развитие сложного предложения относится к тому времени, когда образование простого предложения уже значительно продвинулось вперед, так что мы имеем право говорить о возникновении сложного предложения путем соединения первоначально самостоятельных предложений. Замена причастных (или уже деепричастных) оборотов придаточными предложениями не составляет исключения: во-первых, весьма вероятно, что причастные конструкции некогда употреблялись в функции предложений,⁹ во-вторых, здесь речь идет не о превращении этих конструкций в предложение, а об их постепенной замене предложениями, возникшими от них. Это касается и постепенного исчезновения партиципных предложений типа: *nenie, kto pomohá* (ŽaltWittb 21.12), *nenie, kto by spomohl* (ŽaltKlem); *nevědieše, co odpověda* (PasMA 367), *nevědieše, co učiniti, ani kam sebi vrha* (OtcA 403a) и т. д.¹⁰

6. Сочетаться могли только такие предложения, которые в связанном речевом акте находились рядом и между содержанием которых была определенная связь. Сначала это, по всей вероятности, была только юкстапозиция, постепенное причленение одного предложения к другому, отражающее ход мыслей говорящего.¹¹ Такое соединение предложений до сих пор

⁸ См.: J. Bauer, *Staročeská věta a staročeské souvětí na základě srovnávacím*, в сб.: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, P. 1958, 112; см. здесь 110; ср.: Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině, II. Věty nominální*, Brno, 1931, 132. — С приобретением функции предложения не следует смешивать распространение связки и вообще вербализацию номинальных предложений — здесь речь идет только об изменении одного типа предложений в другой с более явственным предикативным значением. Из этого процесса, блестяще объясненного А. А. Потебней, нельзя делать вывода, что здесь идет речь об изменении членов предложения в предложение.

⁹ См.: R. Večerka, *Ke genezi slovanských konstrukcí participia praes. act. a praet. act. I*, Sborník prací fil. fak. Brno, 1959, A 7, 37—49.

¹⁰ Об этих конструкциях см.: А. А. Потебня, *Из записок по русской грамматике*, т. I—II, М., 1958, 208 и сл.

¹¹ Т. П. Ломтев называет такое отношение между предложениями „грамматической связью однородного следования“, а способ их соединения — „цепным нанизыванием предложений“; см.: Т. П. Ломтев, *Очерки по историческому синтаксису русского языка*, М., 1956, стр. 486 и сл.

наблюдается в необработанном речевом акте, особенно в говорах. По-видимому, уже на этой ступени развития сложного предложения, которая в славянских языках относится к доисторической поре, но в историческую пору наряду с новыми способами соединения предложений еще остается, возникли первые соединительные средства — союзы. Они, разумеется, не были четко разграничены по смыслу, но ни в коем случае нельзя сказать, что они были синонимичны. Так, между *i* и *a* — древнейшими славянскими союзами — было, несомненно, различие уже со времени возникновения у них функции союза: *i* соединяло более тесно, большей частью однородные явления, внутренне взаимосвязанные, часто с оттенком следствия, в то время как *a* вводило нечто новое, отличающееся, иногда неожиданное.¹² Это различие в значении союзов *i* и *a* связано, очевидно, с первоначальным досюзным значением данных слов (возможно, это были семантически различные эмоциональные частицы, возникшие, вероятно, из междометий).¹³

7. Если определенные сочетания предложений в речевом акте повторялись более часто, то создавались условия для возникновения типа сложного предложения как установленной схемы, модели, в которой слились определенная форма и определенное смысловое отношение. Стабилизация и механизация подобных сочетаний создали предпосылки к тому, чтобы из слов, первоначально имевших лексическое значение и после исчезновения самостоятельности предложений утративших свою первоначальную функцию, возникли грамматические слова, которые со временем превратились в формальное средство для выражения отношений между предложениями. Этот процесс можно реконструировать во многих типах предложений.

Например, древнерусские уступительные предложения с союзом *kakž*, *kakož* возникли, очевидно, из первоначально самостоятельных восклицательных предложений, в которых говорящий высказывался о том, что его удивило или поразило своим качеством или количеством. Самостоятельные восклицательные предложения с местоименным наречием *kako*, *kak* в древнерусском языке были довольно распространены (позже вместо *kako* стало употребляться местоименное наречие *jak(o)*, восклицательные предложения с *jak* употребительны и в современном чешском языке). Например: *ach, člověče, kak si křivý, kak jsi svéj hospodě lstivý!* (AlxV 117—118); *ach, kak sem měl nemůdrú radu* (DalC 41a). Когда же в следующем предложении говорилось о том, что остается в силе, несмотря на то, что говорится в предложении с *kako*, то возникли условия для более тесного слияния обоих предложений; предложение с *kako* утратило интонационную самостоятельность и восклицательную интонацию; *kako* уже не могло иметь значения восклицания и могло быть воспринято как средство выражения отношений между предложениями, стало превращаться в грамматическое слово — союз. От восклицательного *kak(o)* большей частью оно отличалось присоединением энклитического *-ž*. Например: сложное предложение типа *kakž mnoho věž bě ve zdi, však šě jemu nic to nezdí* (AlxH 302) первоначально имело примерно такой смысл: „*Jak mnoho věží bylo v hradě! Přece se mu to nezdálo ničím*“ (Сколько башен было в стене! Все же это для него ничего не значило), затем приобрело смысл: „*Ačkoli bylo ve zdi mnoho věží, přece se mu nezdálo ničím*“ (Хотя в стене было много башен, но для него это ничего не значило, т. е. не составляло препятствия). Можно предполагать, что следы первоначального значения *kak(o)* и в таких сложных предложениях кое-где еще сохранялись в древнерусском языке, ср. чередование *kako* // *tak* в различных рукописях Далимиловой хроники: *Ktož v tom boji málo rařen byl, kako málo odřěn, však ihned života zbyl* (DalL 58.24), *iak málo*

¹² О положении в древнерусском языке см.: П. В. Попов, *Сочинительные конструкции с союзом а в древнерусском языке*. Автореф. канд. дисс. Л., 1953, 7; В. И. Боровский, *Синтаксис древнерусских граммат. Сложное предложение*. М., 1958, 41—43, 96 и сл.; о положении в древнерусском языке см.: J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 34.

¹³ Ср.: J. Bauer, *Vývoj*... 125—127, 348.

odřěn, však inhed života zbyl (DalC 108a). Наше объяснение подтверждается и тем, что уступительные предложения с *kak(o)ž* в древнечешском языке, как правило, предшествовали главному предложению (это является отражением естественного хода мыслей, выраженных в свободном сочетании самостоятельных предложений) и выражали, как правило, реальное действие (которое действительно могло удивить говорящего).

Другой наглядный пример представляют условные предложения с *li* и *zda- . Первоначально это были утвердительные вопросы, в большинстве случаев, возможно, эмоционально окрашенные, следующие же предложение сообщало, что вытекает из предполагаемого подтверждения содержания вопроса, из положительного ответа. В современном литературном чешском языке частица *li* в самостоятельных вопросах не употребляется, в древнечешском же языке она употреблялась часто. Ср.: *Milý otče, i nebylo-li to protivno, což jest stařec tobě řekl?* (OtcB 71 b). Частицы *zda, zda- в эмоционально окрашенных вопросах употребительны и в современном чешском языке. Предложения с *li* или *zdamáš-li mast s myrrú a s tymiánem, s kadidlem a s balšánem, dobrý družě, tu prodaj nem* (MastMus 343); *nynie-li (nenie) tě lěh slyšeti, a i budu vyprávěti, proč se mu (městu) rušení stalo* (AlxV 716); *bude-li muž hospodárný, ale ženat nebude ibavá* (ŠtitSáz 32a 2). Слова *a, ale* в начале главного предложения легко понять, если принять во внимание, что первоначально это было самостоятельное предложение: „Bude muž hospodárný? Ale žena nebude dbalá!“ (Будет ли муж хозяйственный? Но жена не будет заботливой). Предложения с *zda, zda употреблялись реже и в функции условных предложений (полностью не закрепившись, со временем они исчезли); поэтому их связь с самостоятельными вопросительными предложениями еще более очевидна. Например: *pane, zda jsi ty otnesl jej, pověz mně, kdes položil jej* (EvZim J 20.15); *zda žádáš tvář mů opatřiti, vstaň a hleď, dokudž chceš* (OtcB 66b). (Условный смысл подтверждают латинские оригиналы: *si tu sustulisti eum; si faciem meam videre desideras.*)***

В результате соединения вопросительного предложения с последующим предложением, в котором выражается отношение к предполагаемому ответу, возникли и другие типы сложного предложения, именно относительные предложения с *kto, čso, který* и временно-условные предложения с *když* (оба типа предложений из развернутых вопросов).¹⁴ Слова, первоначально вопросительные, стали выступать в новой функции, стали средством выражения отношений между предложениями. При этом они или перешли в категорию чисто грамматических слов — в союзы (уступительный *kak(o)ž*, условные *li, zda(li)*, временной *když*) или получили значение относительных местоимений, у которых грамматическая функция сливается с заместительной, анафорической функцией местоимений.

Другие типы сложного предложения возникли из разных других, более часто повторяющихся сочетаний предложений. Важную роль при этом сыграли ссылочные, анафорические слова и указательные частицы, из которых постепенно возникали многочисленные союзы. Сыграло здесь роль и отрицание, которое первоначально само могло иметь функцию предложения, так что соединялись три предложения.

Это хорошо можно проследить в памятниках XIV—XV вв., в которых *ně, nie* получало значение противительного или градационного союза и утратило первоначальную функцию предложения, например: *ani jest to bylo prvé vítězství svatého Antonie proti diáblu, ně, zajisté byla jest v něm moc našeho spasitele* (OtcB 174b). После появления союза *něbrž (ně + сравнительная степень наречия brže, spríše)* одиночное *ně* в этой функции исчезло. Из отрицания возник сравнительный (а позднее и временной) союз *než*; к предложениям типа *lépe nám jest se nynie obrániti, než ny budú potom naše děti haněti* (DalL 57.42) имеется прямое противопоставление с одним отрицанием: *raději už' u smrti všeho rodu svého, nepotupi ani zab' u jazyka svého* (DalC 112a).¹⁵

¹⁴ См.: Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká, III. Skladba*, стр. 105; J. Bauer, *Vývoj*... 190

¹⁵ Кроме того, после *než* употреблялось *ani* вместо *i*; см.: J. Gebauer, *Historická mluvnice česká, IV. Skladba* (vyd. Fr. Trávníček), P. 1929, стр. 207—208; J. Bauer, *Vývoj*... 268—269.

8. Здесь мы не можем анализировать возникновение всех типов чешского сложного предложения. Приведенных примеров, как нам кажется, достаточно для иллюстрации того, как свободные сочетания независимых предложений превращались в тесное соединение в сложном предложении. Этот процесс был весьма длительным, и наряду с настоящими сложными предложениями существовали (особенно в разговорном языке) неустановившиеся соединения предложений как переходный тип; окончательно исчезают они с развитием литературного языка.

Но и после грамматикализации формальной стороны соединения предложений (в результате чего из соединения возник тип сложного предложения), после того, как из слова, первоначально лексически значимого, возник союз или союзное слово, еще в течение долгого времени эти слова функционировали лишь в границах своей исконной семантической области употребления. Исконное значение соединительного средства проявлялось как определенный, конкретно-семантический оттенок, сопровождающий функцию союза и ограничивающий употребление данного средства только передачей более узкого, менее абстрактного отношения между предложениями. Это можно наблюдать на очень многих примерах.

Так, например, в соединении двух утвердительных вопросов первоначально вопросительная частица *čili* (изредка также только *či*) приобрела значение разделительного союза, ср.: *nevědiech se co přijěti: vrahóm-li se otpierati, čili tak v porobě státi* (AlxV 868). Но вплоть до новочешского периода в языке этот союз употреблялся только в разделительных вопросах, а в разделительные невопросительные сочетания он проник значительно позднее и единично в то время, когда он уже в общем исчезал. Другой же разделительный союз *nebo*, возникший, по-видимому, в сочетаниях невопросительных (из отрицания *ne* и из частицы-союза *bo*), также в сущности не выходил из первоначальной сферы своего употребления (единичные отклонения в переводных памятниках мы объясняем влиянием латинских образцов, где в обоих случаях употреблялось *aut*) и только очень медленно проникал в разделительные вопросы. Лишь в новочешском языке XIX в. этот союз окончательно утвердился и почти вытеснил союз *čili*, *či*.¹⁶

9. Стойкое сохранение этого различия между *čili* и *nebo* можно было бы объяснить влиянием *či*, которое сохранило функцию вопросительной частицы в утвердительных вопросах и могло, таким образом, укрепить мысль о вопросительном происхождении частицы *čili*. Но подобное разделение функций между союзами можно наблюдать и там, где не было опоры извне, так что мы можем объяснить это только большой устойчивостью языка и постепенным характером изменений. Разумеется, это разделение сохранялось не везде одинаково долго.

Так, например, союзы *ež*, *jež*, *že* в древнечешском языке использовались только в изъяснительных предложениях с индикативом глагола-сказуемого, содержащих сообщение о реальных событиях; сообщения же о событиях сомнительных, кажущихся, опровергаемых выражались изъяснительным предложением с *by* в функции союза: *urozomě dobře tomu, ž' zlo v porobě býti komu* (AlxV 163); *sta se, že kněz Oldřich v jeden čas lověše* (DalL 38.1); *vizi, ež jsi smělého srdce, jež se smrti nebojiš* (PasMA, Výb 528), но: *hrdýť nemůž poslušen býti, nebť mní, by on sám najlépe smyslel* (StřSáz 37 bl); *ale byšta bratry byla, to nevědiešta* (PasMB, Výb 526); *ty praviš, bych já blůdil, ale svého nic nesúdiš* (LegKat 1315). Только в течение XV в. предложения с *by* начали исчезать (возможно, этому способствовала многозначность *by*), вместо *by* стало распространяться *že*, но процесс этот был очень

¹⁶ См.: J. Bauer, *Vývoj*... 94; о происхождении *nebo* см.: его же, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 84. См. здесь 392—393.

сложным и длительным, и только в современном языке же одержало окончательную победу.¹⁷

Частично подобное разделение было между условными предложениями, реальными и ирреальными. Условные предложения с *li* выражали, как правило, реальное условие, в них употреблялся индикатив: *nebudú-liť svých milovati, nerodte o nich nic ibáti* (DalL 70.45); ирреальное условие выражалось предложениями с *by*: *já bych ti ráda byla, by má tetka živa nebyla* (DalL 12.8). Отклонения были редки, и так как ирреальные предложения с *by* сохранились (только в них распространилось *kdyby* вместо *by*), это разделение функций в основе соблюдается и теперь. Указанную разницу легко объяснить: вопросительная частица *li* употреблялась в вопросах реальных, индикативных,¹⁸ что сохранено и после переосмысления исконных вопросов в условные предложения.

10. Не увеличивая числа примеров, приведем еще только один очень типичный пример.

Мы уже упомянули о возникновении союза *nýbrž* (< *něbrž*). Первоначально это было отрицание *ně*, дополнительно опровергавшее содержание предыдущего предложения или повторявшее заключенное в нем отрицание. Следующее же предложение с *brže* 'скорей' сообщало, что является более близким к действительности, что больше подходит вместо опровергнутого действия первого предложения. Ср. только с *ně*: *neb vím, že kdyby duchovního haněl, neb jemu kradl, neb s ženú léhal, že by toho netrpěl, ně, ihned by mstil, mohl-li by* (HusSvatokup 188a); *Vladislav bratra svého zase k milosti jest navrátil, ně, takú s ním milost učinil, že . . .* (PulkR 85b);¹⁹ с *něbrž*: *želé král, želé královna, želé Paris i všickni přátelé i dvořané, něbrž i všecka obec trojánská* (TrojD 148a), *[lidě] v paměti toho [dobrodině] nemají ani jemu odplatiti dbají, něbrž radují se zlobě* (Baw 24b). Союз *něbrž* возник в XV в. Исходя из содержания предложений, сложное предложение с этим союзом чаще всего приобретало градационное значение (второе предложение заменяло содержание первого предложения чем-то более важным), реже — и только после отрицательного предложения — оно приобретало противительное значение (во втором предложении сообщалось, чем заменяется отвергнутое содержание первого предложения). Сознание связи с отрицанием быстро утратилось (это наблюдается и у отдельно взятого *ně*, *ně* в подобном употреблении: оно приобретало значение даже'). Однако, несмотря на это *něbrž* в течение столетий продолжало употребляться лишь в сложных предложениях указанного типа и не проникало — кроме отдельных исключений — в градационное сложное предложение с наречием *netoliko* (или *nejen*) в первом предложении; здесь был возможен только союз *ale*: *kněz, obdržie-li kostel penězmi, netoliko buď kostela zbaven, ale i kněžstva buď oblúpen* (HusSvatokup 161b). Учитывая происхождение союза *něbrž*, это понятно: *ně* выражало дополнительное опровержение содержания первого предложения или, по крайней мере, раздумье над его правильностью. Наречие же *netoliko* (или *nejen*), которое первоначально употреблялось только в положительных предложениях, собственно подтверждало значение первого предложения, сообщая, что, кроме того, что выражается в первом предложении, здесь имеется еще нечто более значительное. Употребление дополнительного отрицания здесь было бы невозможно. Проникновению *něbrž* здесь препятствовало и то, что соединение *netoliko — ale* в языке закрепилось и получило значение двойного союза. Но во всяком случае здесь выступает различие, вытекающее из генезиса союза и первоначального значения его компонентов. Только в современном литературном чешском языке это различие было утрачено.²⁰

ХАРАКТЕР ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ ТИПОВ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

11. Приведенные примеры возникновения типов сложных предложений и осмысления семантических различий, связанных с их происхождением, помогут нам при ответе на вопрос, какой характер имели возникающие типы сложных предложений и каковы были их взаимоотношения.

¹⁷ См.: J. Bauer, *Vývoj . . .* 131—152.

¹⁸ Точно так же в зависимых вопросах в древнечешском языке преобладает *li* в предложениях индикативных, реальных, см.: J. Bauer, *Vývoj . . .* 153 и сл.

¹⁹ Пауза после *ně*, очевидно, уже исчезала, и отрицательный смысл ослаблялся.

²⁰ См.: J. Bauer, *Vývoj . . .* 84.

Мы видели, что в древнем языке в многих случаях различались по семантике и по форме те сложные предложения, которые теперь составляют единый тип сложного предложения. Чем дальше в прошлое, тем большей была дифференциация современных типов сложных предложений и тем меньше было черт, объединяющих их. Если мы последовательно применим указанный нами во введении критерий для определения типов сложных предложений, то придем к заключению, что современные подтипы имели тогда характер самостоятельных типов сложных предложений, которые в свою очередь были дифференцированы. Соединительные средства, охватывающие теперь весь обширный тип сложного предложения и являющиеся средством выражения абстрактных отношений между предложениями без конкретного оттенка (каким, например, является *a* для соединительных отношений, *ale* — для противительных, *nebo* — для разделительных, *že* — для предложений изъяснительных, *protože* — для предложений причинных, *takže* — для предложений следствия, *ačkoli* — для предложений условных и т. д.), имели более узкое и более конкретное значение, насколько они вообще существовали (поздними являются сложные союзы *protože*, *takže*). Иногда мы находим лишь следы этих оттенков значений (например, в *a*, *ale*), иногда же эти оттенки значений еще вполне видны (*nebo*, *že* и др.). Весьма вероятно, что в стадии своего возникновения самостоятельными типами сложных предложений были все сложные предложения, в которых установилось определенное соединительное средство или которые были ясно охарактеризованы интонацией или грамматическим построением. Только позднее семантически близкие типы слились в один более широкий и более абстрактный тип.

12. Итак, первоначальные типы сложных предложений были более узкими, нежели современные типы, и с формальной стороны характеризовались одним соединительным средством²¹ (о многозначности древнечешских союзов см. ниже). Однако фонетический облик соединительного средства не был установившимся. Союзы усиливались различными энклитиками и часто существовали в различных вариантах.

Например, очень много вариантов имеет разделительный и причинный союз *nebo*: усеченное *neb* в соединении с энклитическим *-l* (*neboľ*, *nebl*), иногда в соединении с *-li*, (*nebli*, *neboli*, *nebolito* и т. д.); наряду с этим все эти варианты имел и синонимический союз *anebo*. Семантическое различение отдельных вариантов (*nebo* разделительный, *neboľ* причинный, *neboli* со значением тождества) развивалось очень медленно и установилось окончательно лишь в новочешском языке.

В реальных изъяснительных предложениях наряду с очень употребительным *že*, сохранившимся и теперь, был и усеченный вариант *ž* и удвоенный вариант *žež*; в этой же функции использовались родственные союзы *ež*, *jež*, единично также — *ješto*, *jenž*.²²

Во временных предложениях в значении 'когда' употреблялись наряду с *když* (единично и *kdyže*) также *kdy* и усиленное *kdyžto*; ту же функцию выполняли: *kda*, *kdaž*, *kdažto*, *kehdyž*, *kehdyžto*, а иногда и *kdež*, *kdežto*. В значении 'пока' использовались обычно союзы: *donidž*, *donid*, *doniž*, *doňadž*, *doňad*, *doňadž*, *doňudž*, *doňud*, *doňuž*, *donědž*, *doněvadž*, *doňavadž*, *doňovadž*, *donivadž*, *doňvadž*, реже — *poňadž*, *ponidž*, *poniž*, *poněž*.²³

²¹ Из бессоюзных предложений образовали действительные типы только сложные предложения, характеризованные интонационным единством или взаимной обусловленностью грамматического строя соединенных предложений.

²² О взаимоотношениях и происхождении этих союзов см.: J. Bauer, *Vývoj*... 131—143.

²³ См.: J. Bauer, *Vývoj*... 238—239, 247—250.

Это наиболее яркие случаи, но многие другие союзы имели не меньше вариантов; лишь в единичных случаях мы найдем союзы, имевшие с древнейшего времени только один вид.

Это преимущественно сочинительные союзы *i*, *a*, *ale*, из подчинительных — союз *až*.²⁴ У союзных (относительных) слов были возможны варианты с энклитическим *-ž* или без него (*jenž* || реже *jen*, *který* || *kterýž* и т. д.), союзные слова также могли усиливаться энклитическим *-to* (*jenžto*, *kterýžto*).

В дальнейшем развитии закрепилась тенденция к установлению единого (обычно наиболее употребительного или наиболее выразительного) варианта союза; это можно проследить еще начиная с XV в., но окончательное установление произошло только в новом литературном чешском языке совсем недавно.

13. Говоря о семантической стороне первоначальных типов сложных предложений, мы уже отметили, что в них были выражены более узкие, более конкретные отношения сравнительно с современными типами сложных предложений. С этим находится в кажущемся противоречии тот факт, что с нашей точки зрения многие соединительные средства были многозначны, что их использовали в предложениях, относящихся в настоящее время к двум или более типам сложных предложений.

Так, например, союз *ač* вводил предложения условные и уступительные: *ač jim nechcem našich žen a sbožie dáti, tehdy nám slušie pohromadě státi* (DalL 44.53) || *ač jeho před sebu neměla, ale srdcem jej viděla* (Baw 145b). С кондициональным *by* в функции союза встречается в изъяснительных предложениях косвенно-повествовательных (например: *neb jest nikdy neslýcháno, by šel děšť v těch krajinách* — OtcB 105a), в зависимых предложениях побудительных и пожелательных (*počť mu k tomu raditi, by to ráčil učiniti bohu na čest* — Hrad 7b), в предложениях цели (*i poslal jě on obakě... by jeho vstání zjevili* — Hrad 36a), в предложениях следствия (*nebyl by člověk tak lýtý, by to vida stál nepláče* — LegKat 2794), причинных (*ale to jest pověděl ne proto, by o chudých příslušalo k němu, ale že zloděj bieše* — EvZim J 12.6), условных (*a byl by sě utopil, by božie moc nevzbránila* — PasMB Výb 526), условно-уступительных (*žádný muž takového nízkého rodu, by neviem jak bohat byl, hoden jí nebyl* — HynRozpr 218a). Точно так же можно было бы отметить три временных значения союза *až*, а также использование его в соединительном сложном предложении, в предложениях следствия, sporadически и в других случаях. Союз *jak* (*jakž*, *jakož*) употреблялся в изъяснительных повествовательных предложениях, в предложениях сравнительных, временных, следствия и т. д. Наряду с этим *jako(ž)* имело и функцию несогласованного относительного местоимения. Союз *když* вводил предложения временные, условные, иногда причинные и даже предложения, близкие к уступительным. Союз *než* выполнял функцию противительную, а позднее и временную. Союз *nebo* выражал отношения разделительные и причинные. Союз *že* находим в предложениях изъяснительных, следствия и причинных. Самыми многозначными были союзы *a*, *ano*, *ješto*.

14. Из этого иногда делают вывод, что первоначально не дифференцировались различные отношения, что в таких случаях речь шла об одном отношении, которое только со временем дифференцировалось. Так, например, употребление *ač* в предложениях условных и уступительных приводится

²⁴ В древнейших памятниках также *hi* (с протетическим *h-*). После союза *a* были возможны энклитики *-l*, *-ti*, но так возник новый союз и частица *al*. Союз *až* представляет собой собственно первоначальные *a + že*, он мог усиливаться энклитическим *-l*. В союзе *ale* усиление отмечено в древнепольском языке (*alec*, *alež* — Słownik staropolski, I. Warszawa, 1953—1955, 28—30).

как свидетельство того, что здесь речь шла об одном недифференцированном отношении, что когда-то наши предки не различали условие и уступку, различая только обстоятельство, при котором различается действие другого предложения.

Но из наличия только одного средства для выражения двух или более отношений нельзя механически заключать, что здесь первоначально существовало одно отношение, со временем дифференцировавшееся. Это привело бы нас к абсурдным выводам. Мы вынуждены были бы объединить отношение раздельности с причинным, так как оба эти отношения выражались союзом *nebo*. А с другой стороны, мы должны были бы причинное отношение объединить с изъяснительным и следствия, так как все они выражались союзом *že*. Предложения же следствия, исходя из употребления союза *až*, нужно было бы объединить с временными и т. д.

При этом анализ употребления соединительных средств показывает, что здесь в большинстве случаев нельзя говорить о неразличении отношений.

Так, наряду с предложениями с *ač* были предложения с *li* и предложения с *by*, выполняющие только условную функцию, но не выступающие в уступительной функции, и предложения с *kak* (*kakž*, *kakož*), являющиеся только уступительными. Наконец, и в рамках предложений с *ač* находим довольно наглядное разделение: главное предложение начиналось большей частью словами *však*, *avšak* после уступительного предложения, после условного же — никогда. Самое большое, что можно допустить, это то, что предложения с *ač* составляли после своего возникновения тип сложного предложения, в котором, смотря по содержанию соединенных предложений, могло выступать или условное или уступительное отношение. Весьма возможно, что предложения с *ač* первоначально были восклицательными (подобно предложениям с *kako*) и что *ač* было эмоционально окрашенной частицей; возникновение уступительного или условного значения зависело от того, было ли содержание второго предложения в противоречии с содержанием предложения с *ač* или нет. Именно это противоречие лексически часто выражалось словом *však*. Напр. *ačej sem mezi nimi býval často, však proto mezi nimi zablúdl sem jednu také* (CestKakK 28a) (= „А бывал jsem mezi nimi často! Přesto však jsem mezi nimi jednou také zabloudil“). „А бывал я часто среди них! Все же однажды я там также сбился с пути“; *ač je nyní potepety, věčnú pamět a chválu vezmemy* (DalL 10.45) (= „А nyní je potepete! Věčnou pamět a chválu [tak] získáme“). „А теперь мы их победим! Вечную память и славу этим завоем себе“). У первоначально восклицательных предложений с *kako* было невозможно развитие условного значения, так как в них говорящий сразу перед чем-то останавливался, и, наоборот, у первоначально вопросительных предложений с *li* не было условий для возникновения уступительного значения.

Единый недифференцированный тип составляли, по всей вероятности, со стороны семантической и формальной позднейшие изъяснительные предложения косвенно-побудительные и предложения цели с *ať*, например: *pros jeho, at tobě tu cestu ukáže* (Cest MandA 206 b 2) // *Rubine, rozprosti můj krám, at se jáz sde ludem znáti dám* (MastMus 115). В обоих случаях в первом предложении содержится приказание выполнить какое-либо действие, а в другом определяется ожидаемый реальный результат, могущий произойти; *ať* возникло из *a* и энклитической частицы *-ti* (во времена, когда *a* имело здесь и другое, более сильное значение, чем значение только соединительного союза; оно, возможно, было тогда ударным, так что после него могло употребляться энклитическое *ti*). Имеются подобные же примеры с *a* без *-ti*, например: *paniče milý, náhle běž pryč, a se mnú tako nesendeš!* (PasMB, Vyb 528); *pane, zdas ty zdvihl jeho, pověz mi, a kdes položil jeho, a já jej vezmu* (Ev01 J 20.15); *at já jej vezmu* (EvŽim). Разделение придаточных предложений на косвенно-побудительные и предложения цели обуславливалось семантикой глагола — сказуемого в главном предложении: на основе семантики этого глагола первоначально одинаковое отношение дифференцировалось — различались изъяснительное (содержание придаточного предложения воспринимается как изъяснение пожелания, приказа, повеления) и целевое отношение (содержание предложения понимается как цель приказания, выраженного в главном предложении). Почти такая же ситуация у предложений с *aby* — и здесь различение обеих функций является явно вторичным.

15. Подобных случаев в древнечешском языке было больше. Они показывают, что границы первоначальных типов сложных предложений не совпадали с границами современных типов: большей частью старые типы были уже и отвечали только определенному оттенку нового типа, причем в них включались и предложения, развитие которых в позднейшее время пошло различными направлениями, так что они попали в два или три позднейших типа. В древнейшую пору здесь нельзя говорить об омонимии — это был действительно один недифференцированный тип. Только после возникновения более широких и абстрактных типов, когда старый тип расщепился и вошел вместе с другими старыми типами во вновь возникающий тип сложного предложения, употребление одного и того же союза (возможно, и других средств) в различных типах сложных предложений явилось омонимией.

16. Структура предложений в период формирования первичных типов сложных предложений была совершенно иной, чем теперь: было много узких, более или менее самостоятельных типов, характеризующихся, как правило, с одной стороны, одним формальным средством, с другой стороны — одним мало абстрактным, а часто и слабо выраженным смысловым отношением, которое не совпадало с современными отношениями между предложениями. Между отдельными типами, очевидно, были формальные и семантические связи, что рано приводило к их сближению и взаимовлиянию. Несмотря на это, возникает вопрос, можем ли мы для этого времени языкового развития говорить о системе сложных предложений в современном понимании — с взаимной обусловленностью и иерархией всех его элементов.

Следует сказать, что типы сложных предложений появлялись и развивались очень неравномерно, в разное время и с различной быстротой. Некоторые старые типы появились и стали превращаться в новый, более абстрактный и внутренне дифференцированный тип еще в древнюю преесторическую пору (возникновение некоторых типов мы смело можем отнести к праславянскому периоду), другие возникли только в историческую эпоху, и наряду с ними долго существовали архаические конструкции, которые не были захвачены общим развитием и поэтому со временем исчезли.

Так, противительное сложное предложение как широкий тип, в котором универсальным выразителем отношения стал союз *ale*, существовало уже в начале исторической поры. Только тщательный анализ обнаруживает у *ale* следы первоначально более узкого значения ограничения (*ale < a + le* 'только'). В дальнейшем развитии этот тип сложного предложения обогащался новыми средствами для выражения более специальных значений (*nýbrž, jenže, zato, kdežto*), другие же средства исчезали (союзы *nali. ano, alevšak, alebř*; теперь почти вытеснены также союзы *než, leč*). И наоборот, изъяснительные косвенно-повествовательные предложения сформировались в настоящий тип только в конце XIV в. и главным образом в течение XV в. В то же время формируются и другие, более широкие и абстрактные типы путем соединения и внутреннего слияния древних типов, например, сложные предложения с придаточными относительными, временными, условными, уступительными и др.

Возникновение сложного предложения с *něbrž*, о котором мы уже упомянули, относится к XV в. Тем не менее и в это время, когда развитие многих типов сложных предложений было уже на высокой ступени, сначала возникал тип сложного предложения старого образца: формально он характеризовался одним соединительным сред-

ством (может быть, группой одинаково образованных союзов; близкими к *něbrž* были вновь возникшие союзы *abrž*, *alebrž*, *anobrž*) и с точки зрения семантики одним отношением, которое не включалось непосредственно в отношения, уже существовавшие. Здесь можно говорить об отношении ректификации: во втором предложении как-то исправлялось, менялось или дополнялось то, о чем говорилось в первом предложении. Только со временем предложения с *něbrž* включились в сложные предложения противительные или градационные (где они сначала создали особый новый подтип). Позднее мы уже имеем право говорить об омонимии предложений с *něbrž* или об их двояком значении. В начале же это был один своеобразный тип, в котором не были дифференцированы противительное и градационное отношения. В настоящее время эта омонимия устроена: в градационном сложном предложении *nýbrž* стало употребляться только в сочетании *netoliko, nejen — nýbrž*.

17. Типичным примером сохранения старого типа, не вошедшего в формирующиеся новые, более широкие типы и поэтому со временем исчезнувшего, являются древнечешские предложения, вводимые союзом *a*, после которого обязательно употреблялось местоимение 1-го или 2-го лица (*a já*, *a ty*, *a my*, *a vy*).

Между предложениями, соединенными таким образом, возникают различные смысловые отношения; например, причинные: *jakžkoli přidu ke vsi, ihned bojují se psy, an každý přet běží, skolí, a já jej ranil svůj holí* (Podk 254); изъяснительные: *když jsme viděli, a ty jsi lačen* (EvPraž 5a); временные: *ež, a my ještě nepřítelě, dal nám syna svého* (ŠtitSvát 17b1); условные: *čeho bych se měla styděti, a tys tak počestný kmet, a já jsem tak nemilostivě zbita?* (PazMA 144); уступительные: *pohnal mě holomkem, a já paní jmám* (Rožmb 31). В действительности же *a* (+ личное местоимение) не выражало ни одного из этих отношений: они вытекали из содержания соединенных предложений. Предложение с *a* (+ личное местоимение) выражало просто нечто неожиданное, новое, разъяснение, реагирующее на содержание предыдущего предложения. Со временем это предложение исчезло. Такая же судьба постигла и предложения с *ano*, *an*, которые были гораздо более употребительны и еще более „многозначны“ (они выражали и противительное отношение); однако они сохранились более длительное время, и здесь наблюдалась тенденция ограничить область их употребления и использовать их для выражения отношений временных, причинных и изъяснительных.

ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

18. Первоначальных типов сложных предложений с мало абстрактными отношениями между предложениями возникало в разных языковых актах, вероятно, много. Некоторые выражали отношения, сходные между собой, и говорящий осознавал их близость; путем отвлечения от мелких различий возникало понимание более абстрактного отношения, что приводило к сближению различных мелких типов и созданию одного, более широкого типа сложного предложения. Иногда они совпадали только отчасти, и поэтому не могли легко слиться. Только при ясном различии более абстрактных отношений такой примитивный тип распадался, и его отдельные части в дальнейшем приняли участие в формировании различных типов сложных предложений.

Таким образом, возникновение более абстрактных типов отражает развитие мышления, его более высокую ступень абстрагирования и одновременно более высокую четкость, проявляющуюся в уяснении сути отношений между предложениями. Смысловые отношения здесь уже не были связаны с одним формальным средством, наоборот, они подчиняли себе

различные средства. Противоречие между более высокой формой познания и старой формой выражения стало движущей силой дальнейшего развития типов сложного предложения.²⁵

19. Ярким показателем слияния старых типов сложных предложений в новые, более широкие типы является переход соединительных средств из одного оттенка в другой. Обычно одно средство расширяет область своего употребления, начинает конкурировать с остальными средствами, в одних случаях совершенно их вытесняет, в других же ограничивает или суживает их употребление.

Так, в соединительном сложном предложении еще в предысторическую эпоху расширилось употребление *a* за счет *i*, в скором времени почти совершенно вытесненного из сложного предложения; *ale* проникло во все виды противительного сложного предложения; *nebo* проникло постепенно и в разделительные вопросы вместо *čili, či*; в изъяснительных предложениях везде распространилось *že*, в относительных предложениях определительных — *který* (и вместо *jenž*), в предложениях уступительных — *ačkoli*²⁶ и т. д. Остальные средства большей частью сохраняли узкое значение и часто приобретали определенную стилистическую окраску (как правило, они имеют книжный характер). Лишь изредка они исчезали; большей же частью они сохранялись, а иногда даже возникали и новые специальные средства, дающие возможность в случае необходимости ясно выразить различные специальные оттенки основного отношения. Так, предложения противительные обогатились союзами *něbrž, jenže, alevšak, alebrž, anobrž*, в новое время — гипотактическими союзами *kdežto, zatímco*, временные сложные предложения обогатились союзами *sotva, jen, jakmile, zatímco* и т. д.

Свидетельством внутреннего слияния типов сложных предложений является и то, что соединительные средства могли переходить из одного подтипа в другой. Это видно, напр., в разделительном сложном предложении.

В XV—XVI вв. в этом предложении появился новый союз *buď* (*buďto, buďže*), вытеснивший более древний союз *leč*. Он употреблялся или как повторяющийся союз *buď — buď*, или в сочетании с *nebo* как двойной союз *buď — nebo* и выражал разделительное отношение с оттенком произвольности (из приведенных возможностей может иметь место произвольно одна или другая — в данном случае это не имеет значения; ср. русские предложения с *ли — или*), например: *buďže by hovořado bylo, buď člověk, nebudeť živ* (BlahKral Fx 19.13); *protož, buďto že jíte nebo pijete, anebo cožkoli činíte, všechno k slávě boží činite* (BlahNZ 1 C 10.31). Позднее он начал проникать и в сочетания, выражающие простое разделительное отношение без оттенка произвольности (равно русскому *или — или*), и в современном чешском языке полностью утвердился в этом значении (двойным союзом *buď — nebo* здесь совершенно был вытеснен повторяющийся союз *nebo — nebo*, при этом союз *buď — nebo* утратил первоначальное значение произвольности, которое стало выражаться двойным союзом *ať — nebo*). Ср. переходный пример из XVII в.: *kdež jaké sem potvorně věci buď spatřil, nebo se s nimi potkal . . . vše to v přítomném traktátu sem jako vymaloval* (KomLab 190); вполне однозначный пример из современного чешского языка: *Buď na to zapomněl, nebo nás nechal v té svízelné situaci zůmyslně* (Jirotka).

20. К наиболее ярким свидетельствам слияния двух первоначально самостоятельных и отличающихся по значению и формально типов относится развитие относительных придаточных предложений.

²⁵ Здесь безусловно сказалось также иноязычное влияние, преимущественно латыни, где большинство типов сложных предложений было уже давно сформировано.

²⁶ Уступительное *ač* проникало особенно на место *kakž, kakž koli*; по образцу с *kakž koli* затем, очевидно, появилось *ačkoli* (на это указывает время его появления и то, что частица *koli* присоединялась, как правило, только к местоимениям и к союзам местоименного происхождения).

Предложения с относительными местоимениями, по происхождению вопросительными [*kto(ž), který(ž), či(ž), čso(ž)*], соединяли в себе одновременно условное и обобщающее значения, например: *ktož budú živi, uzrú v svete hrozné divy* (LegPil 66); *kteréž kniežie prirodzené schodí, kedy ho zabijú, máte ho druhé nenarodí, ale ktoréž kniežie volenie rodí, toho kniežie smrti nemnoho škodí* (DalL 64. 41—43); *kterúž stranu peniez súdi, druhá sa naprázdno trudí* (AlxV 253). Наоборот, предложения с *jenž, ješto* характеризовали лицо или предмет уже известных, единичный, определенный, например: *jehož někdy najväčnejšieho mnieša a jemuž... zemi poručil bieša, tomu káza na nálonu bradu obrubati* (DalL 55a); *i proč to děláte, ješto hyne, ku pokrmu?* (OtcB 64a). Подобное различие было в определительных предложениях: *zlý člověk musí to býti, kterýž pro své dobré dá obci zlým užiti* (DalL 4. 6); *zastřeliti jelen chtieše, jenž před ním nedaleko lečieše* (Hrad 5b). Смещение обоих типов в древне-чешском языке происходило в единичных случаях, большей частью в переводных памятниках под влиянием латыни, где было только одно относительное местоимение. Только относительное местоимение *co* начало вытеснять местоимения *jež, ješto*, например: *bieša... divna nad tiem, což o něm praviechu* (EvZim L 2. 33). Позднее начал проникать *který(ž)* вместо *jenž* в субстантивных и адъективных предложениях, например: *ty-li jsi, jenž máš přijíti* (EvZim Mt 11.3), *ten, kterýž* (BlahNZ); *vzvěděv od nich čas hvězdy, ješto se jest jim zjevila* (EvZim Mt 2.7), *kteráz* (EvOl 213b).

Наряду с этим распространялось и абсолютное (неизменяемое) *co* и *jako* вместо *jenž, ješto*. Со временем *který(ž)* обобщилось, так что старое формальное и семантическое различие между обоими типами относительных предложений было стерто; *jenž* стало книжным вариантом обычного *který* и употребление его было сильно ограничено; таким образом, неудивительно, что само *jenž* вместо первоначального *který(ž)* в общем не употреблялось.²⁷

21. Одновременно с внутренним соединением возникающих типов сложных предложений шел другой процесс: эти типы более четко разграничивались между собой, устранялась нежелательная омонимия соединительных средств, являвшаяся следствием того, что первоначальные типы во многих случаях стали составной частью двух или более новых типов.

Развитие здесь шло по трем направлениям:

а) союз специализировался на выражение единственного отношения, а в остальных значениях он перестал употребляться.

Так, союз *ač* в XV в. постепенно перестал употребляться в условном значении и сохранил только уступительное значение. Союз *leč* утратил значение разделительное (ср. *vždy mni, byl se nedostalo, leč měl mnoho, leč měl málo* — Vít 64b), стал основным союзом для выражения исключительности (*nikoli jeho nepustíme, leč nám kto zaň slíbí, že dá té dievce ztravu* — OtcB 74a).²⁸ Союзы *jelikož* и *ješto*, в древне-чешском языке многозначные или, лучше сказать, семантически не определившиеся, специализировались в значении причинном.

Подобных примеров можно было бы привести больше;

б) установилась корреляция союза с указательным словом (или выражением) или образовался сложный союз.

Так, отделился *že* — союз следствия (*tak, takový — že || takže*) и причинный (*proto — že||protože*) от изъяснительного *že*. Показатель условного наклонения *by* в функции союза был заменен в условных предложениях составным *kdyby*, в предложениях цели

²⁷ См.: Zubatý, *Jenž, který, kdo, co*, NŘ 2 (1918) Nr 2, 37—44; Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká, III. Skladba*, 99—114; J. Bauer, *Vývoj...* 188—211.

²⁸ В настоящее время *leč* проникло и в сложное противительное предложение, очевидно, под влиянием *než*, которое, наряду с функцией исключительной, издавна имело функцию противительную. Так возникла новая двузначность, но это не создает неудобств, так как противительное отношение с ограничительным оттенком во многом близко к отношению исключительному. Разделительное же отношение было совершенно отличным.

и изъяснительных предложениях косвенно-побудительных — *aby*; в изъяснительных предложениях повествовательных он уступил место союзу *že*, употребляющемуся в предложениях индикативных или условных; так, осталось только книжное условно-уступительное *byť* (как правило, обычно с энклитическим *-ť*). Сузились и круг функций союза *jak*: во временном значении возобладали составные союзы *jakž brzo*, *jakž náhle*, а в современном языке вместо них — *jakmile*, в уступительном удержалось только сложное *jakkoli*; следственное *tak* — *jakž || tak jakž* со временем уступило место союзу *takže* и т. п.;

в) в различных функциях установились разные виды союза, первоначально совершенно синонимичные.

Еще в древнечешском языке часто относительные местоимения отличались от вопросительных энклитическим *-ž*; современный язык от этого отказался и сохранил *-ž* только у так называемых присоединительных относительных местоимений (*což, pročez, přičemž, kterýžto* в несобственно относительных предложениях), которые этим отличались от собственно относительных местоимений и наречий. Рано стали различаться *kdy* (как местоименное наречие вопросительное и относительное) и *když* (как временной союз), в современном чешском языке это различие является обязательным. Частично отделились функции *jak* и *jako*. В современном чешском языке стали различаться причинное *neboť* и разделительное *nebo, anebo*. Различаются разделительное *či* и отождествительное *čili*, точно так же, как *nebo* и *neboli*.

Одновременно установился, как правило, только один вид средства связи и там, где не произошла дифференциация по значению (*že, dokud* и др.).

СОВРЕМЕННАЯ СИСТЕМА СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

22. Таким образом, возникла современная система сложного предложения, которая по сравнению с древним языком характеризуется внутренним сплочением типов (хотя и дифференцированных по значению) и их отчетливым взаимным различием. Общие средства выражения остались только там, где среди типов существует действительная семантическая близость, например, между изъяснительными предложениями косвенно-побудительными с *aby, ať* и аналогичными предложениями цели, между изъяснительными косвенно-повествовательными с союзом *že* и причинными после глаголов, выражающих эмоции (например: *radovali se, že se zase shledali*), между противительными предложениями с *a u* соединительными, между изъяснительными предложениями (первоначально зависимыми вопросами) с *co* и относительными (например: *pověděl, co věděl*) и т. д. Это, конечно, не означает, что типы сложных предложений нам совершенно ясны и что достаточно только установить их иерархию и взаимоотношения. Есть еще очень много неясных проблем.

23. В заключение остановимся на вопросе о том, что можно извлечь из рассмотрения развития сложного предложения в историческом плане для анализа современного положения и особенно для классификации сложных предложений.

Установление типов сложных предложений и их классификация должны опираться на языковую действительность, необходимо уяснить, как путем долгого исторического развития сгруппировались различные виды сложных предложений в современном языке. Так как современная система является результатом предыдущего развития, то при поисках подходящего критерия классификации мы должны поставить вопрос, что в историческом развитии сложного предложения нашло применение как ведущий принцип, на основе

которого сложные предложения сгруппировались в типы, а те, в свою очередь, в более высокую структуру.

Основное значение имело прежде всего то, развивалось ли соединение предложений от первоначальной юкстапозиции к координации или к субординации, т. е. остались ли предложения синтаксически равноправными или же одно предложение подчинилось другому. Разделение сложных предложений на сочинительные и подчинительные с исторической точки зрения имеет полное обоснование. И хотя для прошлого мы не всегда можем сказать, имеем ли мы уже ясно выраженный подчинительный тип, однако мы легко можем различить типы, идущие к сочинению, и типы, идущие к подчинению. В настоящее время координационный и субординационный (детерминативный) характер связи в сложном предложении, как правило, виден ясно, но существуют и переходные случаи (особенно в причинном сложном предложении).

24. Сложносочиненные предложения сгруппировались по смысловым отношениям в шесть типов. Три из них принимаются всеми синтаксистами (соединительные, противительные, разделительные), но к ним нужно присоединить как самостоятельный тип градиационное сложное предложение, в котором второе предложение сообщает нечто более значительное, более интенсивное сравнительно с первым (*Lidé se ho dříve báli, ale teď naň nedbal nikdo, ba leckdy se mu smáli do očí* — Rais). Уже в XIV—XV вв. этот тип стал самостоятельным с установившимися основными средствами выражения, отличительными от средств других типов сложных предложений.

К сложносочиненным типам относится также обосновательное сложносочиненное предложение (именуемое также пояснительным) и результативное, хотя в некоторых случаях уже наблюдается постепенный переход от координационного отношения предложений к детерминативному. Наибольшей была близость между обосновательными предложениями с *neboť* и обстоятельственными предложениями причины. Предложения же с *vždyt*, *totiž* и бессоюзные предложения остаются типично сочиненными.

25. Более сложной является иерархия типов сложноподчиненного предложения. Обычно здесь как основание используются параллели функций придаточных предложений с функциями членов предложения и различаются подлежащие, дополнительные, определительные, предикативно-атрибутивные, сказуемые и различные виды обстоятельственных предложений. Это деление вызывает обоснованные возражения и с точки зрения только современного языка, так как, исходя из него, в один тип объединяются предложения совершенно различные (с формальной стороны и по значению) и, наоборот, разделяются на несколько типов предложения, в основе своей одинаковые или, по крайней мере, очень близкие друг к другу. Исторический взгляд также убеждает нас, что функция членов предложения у придаточных предложений являлась в их развитии не главным фактором, а второстепенным, влияющим только на внутреннее различие в рамках некоторых настоящих типов сложного предложения. Например, подлежащие предложения изъяснительные диаметрально противоположны подлежащим предложениям относительным, то же самое наблюдается в предложениях дополнительных и определительных. Конечно,

в рамках изъяснительных предложений мы можем наблюдать различия между предложениями подлежащими, дополнительными, определительными и предикативно-атрибутивными; особенно четко выделились последние предложения, представляющие собой тип, исторически производный (например: *uvídeš mě staré ruce, jak se spínají a třesou* — Rais). Точно так же в рамках предложений относительных различаются предложения субстантивные, т. е. подлежащие и дополнительные, и предложения адъективные, т. е. определительные. Однако это различие не было в прошлом и сейчас совершенно непреодолимым; наоборот, наступило сближение обоих видов относительных предложений, и произошла перестройка субстантивных предложений типа *kteříž potok voden bude, ten se vždy více zabude* (AlxV 229) в предложения определительные типа *mnich, kterýž nedá vuole svému břichu . . . , ten zajisté neumře věčnou smrtí* (OtcB 66a). Совершенно одинаково развивались все предложения следствия, хотя формально они имели значение обстоятельства образа действия (например: *Pražěné tak Lučany tepiechu, až potoci krvaví tečiechu* — DalL 20.10) или определения (*prostřed Prahy taký boj všechu, až krve potoci tečiechu* — DalL 27.18). То же самое было, например, в придаточных предложениях места: они развивались одинаково, хотя имели значение или обстоятельства места (*děšě tam splynu, jamž on chtieše* — LegDěť Jež 6a) или определения к имени существительному со значением места (*i blížiechu se k hrádku, jamžto jdiechu* — EvZim L 24.28).

Подобные примеры можно привести и для других типов.

26. С точки зрения исторического развития придаточные предложения отчетливо распределяются на три большие группы: одну из них составляют предложения изъяснительные, т. е., в сущности, зависимые предложения косвенно-повествовательные, косвенно-вопросительные и косвенно-побудительные (повелительные и оптативные), другую — относительные предложения, по характеру субстантивные и адъективные (за исключением обстоятельственных), третью же — все предложения обстоятельственные.

Три основных вида изъяснительных предложений (косвенно-повествовательные, косвенно-вопросительные и косвенно-побудительные) довольно сильно отличаются друг от друга, но несмотря на это, объединены одной важной чертой: в них идет речь о косвенном зависимом выражении какого-то содержания; при этом главное предложение имеет характер предложения вводящего — указывает вообще, о каком сообщении идет речь в изъяснительном предложении, и информирует о ситуации, которая касается непосредственно сообщения. Наиболее наглядно это выступает в косвенной речи, где имеет место косвенное воспроизведение чьего-то изречения в иной ситуации. Это проявляется и в конструкции изъяснительных предложений: в порядке предложений, в зависимом употреблении лица, времени, глагольного наклонения, а также и в том, что все изъяснительные предложения имеют характер субстантивный (это относится и к определительным предложениям) и одинаково включаются в синтаксические отношения с главным предложением (как предложения дополнительные, подлежащие, или определительные; изъяснительные предложения повествовательные, кроме того, и как предложения предикативно-атрибутивные). В говорах иногда на все типы изъяснительных предложений рас-

пространяется союз *že*: он же используется и в зависимых вопросах и в подчиненных косвенно-побудительных предложениях; в последние он проникал и в литературном языке.

Мы уже упомянули о взаимозависимости в развитии всех видов относительных предложений. Возникает вопрос, нужно ли отрывать от них относительные обстоятельственные предложения, особенно предложения места, времени и сравнительные.

В древний период развития чешского языка относительно тесная связь была с предложениями места — и здесь существовали два первоначальных типа с относительными местоименными наречиями — по происхождению вопросительными (*kde/ž/, kam/ž/, kudy/ž/* и др.) и указательными (*jamž, jadyž* и др.), по всей вероятности семантически различаемые, подобно относительным предложениям субстантивным и адъективным.²⁹ Но после исчезновения этого различия связь ослабла, а основные смысловые отношения и синтаксическая функция являются различными; с этой стороны предложения места полностью включаются в более широкую группу обстоятельственных предложений. В предложениях времени, а отчасти и в сравнительных предложениях образа действия ситуация была существенно отличной: предложения, относительные по происхождению, быстро сближались с предложениями союзными, и относительные местоимения в них превращались в союзы — в предложениях времени везде (*když, dokud, pokud, jak*), в предложениях сравнительных — в преимущественном большинстве случаев (кроме корреляций *jaký — takový, kolik — tolik* и т. д.). Для обстоятельственных предложений характерно, что в них в результате их общей функции стираются различия между предложениями первоначально относительными и первоначально союзными (т. е. с союзами не из относительных местоимений, а большей частью из частиц). Конечно, необходимо признать, что обстоятельственные предложения образуют гораздо менее однородное целое, нежели два предыдущих типа.

Внутреннее деление обстоятельственных предложений может быть только семантическим, согласно смысловому отношению между предложениями в сложном предложении. Это отношение использовалось как решающий фактор при возникновении отдельных типов сложных предложений — на его основе сблизились, а затем и слились в один тип предложения, часто генетически очень различные. И здесь имеются некоторые спорные вопросы (место и понимание предложений ограничительных, исключительных, существование условно-уступительных предложений как самостоятельного типа сложного предложения и др.), которые в данной статье подробно анализировать мы не можем.

27. Разделение сложноподчиненного предложения на три основных типа мы обосновали исторически — связями в развитии и общими чертами предложений, которые относятся к этим типам. Однако находятся ли эти типы в одной плоскости с точки зрения синхронной³⁰ и по какому критерию они выделяются?

²⁹ J. Bauer, *Vývoj*... 214.

³⁰ Фр. Травничек (*Mluvnice spisovně češtiny II*, Р. 1952², 684) делит сложноподчиненные предложения только на два основных типа: сложные предложения с придаточными изъяснительными и сложные предложения с придаточными пополняющими, к ко-

Я считаю, что они находятся на одном уровне; критерием для их выделения является способ определения главного предложения и присоединения к нему придаточных.

1. Изъяснительные предложения вносят необходимые дополнения к содержанию главного предложения (выражают собственное содержание того, что в главном предложении в общем только намечается). Их связь с главным предложением напоминает выражение отношений между членами предложения с помощью управления: главное предложение непосредственно требует определенного вида изъяснительного предложения, так же как глагол или отглагольное имя существительное требует дополнения в определенном падеже.

2. Относительные предложения дают характеристику какого-либо члена главного предложения, необходимую для полноты сообщения. При этом они развивают или член предложения, выраженный синтаксическим субстантивом и имеют характер адъективных (определятельных) предложений, например: *vrať mi knihu, kterou jsem ti včera půjčil*, или сами замещают невыраженное имя существительное, если речь идет об обобщенном лице или вещи, и имеют характер субстантивных предложений (подлежащих, дополнителей или предикативных, например: *Kdo se bojí, nesmí do lesa* — половица; *co se vleče, neuteče* — половица; *nejsem ten, za koho mne máš*), аналогично тому, как вместо имени существительного с определением используется субстантивированное прилагательное (*bázlivý člověk* — *bázlivec*). Между обоими приведенными типами имеется и принципиальное различие в способе присоединения: изъяснительные предложения являются союзными (или — реже — бессоюзными) или это зависимые вопросы с вопросительными частицами и местоимениями, тогда как относительные предложения всегда присоединяются при помощи относительных местоимений, что делает возможным путем согласования выразить отношение к соответствующему имени существительному в главном предложении (или к коррелятивному местоимению, замещающему имя существительное).

3. обстоятельственные предложения выражают какие-либо обстоятельства действия главного предложения, так же, как обстоятельства в простом предложении. И подобно тому, как форма обстоятельства определяется не его главным членом, а значением (в зависимости от того, о каком обстоятельстве идет речь), и способ присоединения придаточного обстоятельного предложения определяется не непосредственно каким-либо членом главного предложения, а выраженным отношением, — так и здесь не имеет значения, присоединено ли предложение с помощью союза или местоименного наречия.

28. Мы попытались здесь наметить пути возникновения и развития типов сложного предложения в чешском языке и показать, что это дает для понимания современной системы сложного предложения. Процессы развития

торым причисляются и относительные предложения. В. А. Богородицкий (*Общий курс русской грамматики*, Казань, 1913, 300 и сл.) ставит изъяснительные предложения (тип изъяснительный) и относительные предложения (тип определительно-описательный) в одну плоскость с шестью типами придаточных предложений, которые мы относим к предложениям обстоятельственным, так что он различает всего восемь типов сложноподчиняемого предложения без какой-либо иерархии.

сложного предложения в чешском языке большей частью аналогичны процессам развития в остальных славянских языках, так что анализ положения в чешском языке может оказать помощь при изучении других славянских языков. И наоборот, исследования в области других славянских языков, особенно сравнительно-историческое исследование развития славянского сложного предложения в целом, бесспорно внесет в наши объяснения много дополнений и поправок. Но мы верим, что наши объяснения будут полезны, если, по крайней мере, побудят интерес к решению этих вопросов.

СОКРАЩЕНИЯ ДРЕВНЕЧЕШСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Alx	— Staročeská Alexandreida; AlxV — Zlomek Svatovítský z počátku XV. st.; AlxH — Zlomek Jindřichohradecký z první čtvrti XIV. stol.
Baw	— Sborník hraběte Baworowského z r. 1472.
BiblKral	— Bible Kralická z r. 1579—1593.
BlahNZ	— Jana Blahoslava překlad Nového zákona z r. 1568.
CestKabK	— Martina Kabátníka Cesta z Cech do Jerusalema a Kaira, rukopis asi z r. 1500.
CestManda	— Cestopis t. zv. Mandevilla v překladu Vavřince z Březové, rukopis A z r. 1445.
Dal	— Nejstarší česká rýmovaná kronika t. ř. Dalimila; DalC — rukopis Cambridgeký z doby po r. 1350; DalL — rukopis Lobkovický z 1. poloviny XV. stol.
EvOl	— Evangeliář Olomoucký z r. 1421.
EvPraž	— Evangeliář Pražský z 1. poloviny XV. stol.
EvZim	— Čtenie zimního času, evangeliář z konce XIV. stol.
Hrad	— Rukopis Hradecký ze 70. let XIV. stol.
HusSvatokup	— Husovy Knížky o svatokupectví podle rukopisu Budyšínského z 2. poloviny XV. stol.
HynRozpr	— Hynka z Poděbrad Rozprávky rozličné, rukopis kolem r. 1500.
KomLab	— J. A. Komenského Labyrint světa a lusthaus srdce z r. 1631.
LegDětJež	— Zlomek veršované legendy o dětství Ježíšově z 1. poloviny XIV. stol.
LegKat	— Legenda o sv. Kateřině, rukopis Štokholmský kolem r. 1400.
LegPil	— Zlomek veršované legendy o Pilátovi z počátku XIV. stol.
MastMus	— Mastičkář, divadelní hra velikonoční, zlomek Musejní z poloviny XIV. st.
Otc	— Životy svatých Otců; OtcA — Rukopis A z XV. stol.; OtcB — Rukopis B z počátku XV. stol.
Pas	— Passionál; PasMA — Rukopis Musejní ze XIV. stol.; PasMB — Jiný rukopis Musejní z r. 1379.
Podk	— Podkoní a žák, satira z r. 1409.
PulkR	— Kronika Pulkařova (kolem r. 1380) v rukopise Rajhradském z doby kolem r. 1400.
Rožmb	— Kniha Rožmberská, právní památka ze XIV. stol.
Štít	— Tóma ze Štítného; ŠtítSáz — Sborník Sázavský z 1465; ŠtítSvát — Reči nedělní a sváteční, opis z r. 1392.
TrojD	— Kronika Trojanská, rukopis z r. 1469.
Vít	— Rukopis Svatovítský z r. 1380—1400.
Vyb	— Výbor z české literatury od počátku po dobu Husovu, Praha 1957.
ZaltKlem	— Zaltář Klementinský z 1. poloviny XIV. stol.
ZaltWittb	— Zaltář Wittenberský z 2. třetiny XIV. stol.

PROBLEMATIKA HISTORICKOSROVNÁVACÍHO STUDIA VÝVOJE SLOVANSKÉHO SOUVĚTÍ

(OTÁZKY SLOVANSKÉ SYNTAXE, P. 1962, 235—244)

I. Cíl historickosrovnávacího studia souvětí

Souvětí se formovalo z největší části dosti pozdě, až v jednotlivých slovanských jazycích během jejich samostatného vývoje; do doby ps. můžeme promítnout jen málo souvětňných typů a prostředků.¹ Proto jsme při historickosrovnávacím studiu souvětí v jiné situaci než při zkoumání vývoje hláskoslovného, tvaroslovného a lexikálního, a bylo by možno dokonce položit otázku, má-li historickosrovnávací studium souvětí smysl a co lze od něho očekávat.

Hlavním cílem historickosrovnávacího studia slovanských jazyků je prohloubené poznání jejich dnešního stavu a vývojových cest, kterými se k němu došlo; to platí v plné míře i pro souvětí. Dalším výsledkem je pak osvětlení vzájemných vztahů mezi slovanskými jazyky v průběhu jejich vývoje i jejich vztahů k jiným jazykům. Právě pozdní ustalování souvětí umožnilo, aby se v něm daleko zřetelněji než v jiných oblastech mluvnické stavby uplatnily vzájemné vlivy slov. jazyků i vlivy spisovných jazyků neslovanských; společné jevy v oblasti souvětí skladby jsou proto důležitým svědectvím o stycích mezi jazyky — a ovšem i o stycích mezi jejich nositeli, mezi slovanskými národy, o uplatnění cizích kulturních vlivů u Slovanů apod. V tomto ohledu má studium vývoje slovanského souvětí i dosah pro poznání slovanských dějin. Stejný význam bude mít i poznání společného východiska vývoje slovanského souvětí — stavu praslovanského. Studium souvětí a jeho historického vývoje nutí však i k řešení důležitých otázek o vztahu jazyka k myšlení a o vývoji abstraktního myšlení, neboť zde je souvislost mezi myšlením a jazykovým vyjádřením z celé mluvnické stavby nejzřetelnější.

II. Hlavní metodologické zásady historickosrovnávacího studia vývoje slovanského souvětí

1. Kritický pohled na slavistické syntaktické práce ukazuje, jak mnoho je dosud v oblasti souvětí nevyjasněných otázek teoretických a metodologických. Nejde zde jen o různý přístup k problematice, ale často o takřka úplnou bezradnost, co se shromážděným materiálem; výsledkem bývá jeho mechanický popis podle tradičního schématu, při němž se neodlišují jevy důležité od vedlejších, nevidí se souvislosti jevů a širší vývojové perspektivy. Zkoumání souvětí se někdy mění jen ve sledování změn v užití spojovacích prostředků. Jindy se zase přehlíží specifičnost souvětí jako zvláštní syntaktické jednotky a vidí se v něm jen jeden ze způsobů vyjadřování syntaktických vztahů (vedle vyjadřování větnými členy). Proto je potřebné, abychom se úvodem zamyslili nad teoretickým východiskem historickosrovnávacího studia souvětí.

¹ Srov. J. Bauer, *Problema rekonstrukcii praslavjanskogo složnogo predloženiija*, Sborník prací fil. fak. Brno 1958, A 6, 43—55. Viz zde 210—220.

Podmínkou správné a úplné analýzy je chápání souvětí jako svérázné syntaktické jednotky, odlišné od věty jednoduché i sledu samostatných vět. Je to ovšem jednotka historicky vzniklá ze spojení vět — proto musíme počítat s tím, že se vedle souvětí plně ztvárněných setkáme zejména v starém jazyce i s útvary přechodnými, a musíme věnovat pozornost i takovému volnějšímu navazování vět, mezi nimiž by mohla být i koncová pauza. Na druhé straně docházelo v důsledku zániku větné platnosti některé ze spojených vět ke změně souvětí ve složitou větu jednoduchou (zvl. primitivnější větné útvary s nezřetelnou predikací se měnily ve větné členy), takže ani hranice mezi souvětím a větou jednoduchou není zcela ostrá. Při historickém zkoumání je nutné zachycovat i útvary přechodné.

Stavbu souvětí je nutno zkoumat po všech stránkách. Základním úkolem je odpovědět na otázku, jaký je syntaktický i významový vztah mezi větami a jak se vyjadřuje jazykovými prostředky. Různý syntaktický vztah mezi větami je základem třídění souvětí: při vztahu koordinace jde o souvětí souřadné, při subordinaci jedné z vět o souvětí podřadné; vedle toho najdeme zvl. v starém jazyce (a v jazyce mluveném dosud) i souvětí s pouhou juxtapozicí vět, neprávem často řazená k souvětím koordinačním nebo zcela pominěná. Významový vztah mezi větami je pak vhodným východiskem pro další třídění základních typů (souřadné souvětí slučovací, odporovací, vylučovací atd., podřadné souvětí s větami obsahovými, doplňovacími vztažnými, určovacími příslovečnými s podrobnějším vnitřním tříděním).² Za samostatný souvětňý typ však můžeme uznat jen ta souvětí, v nichž je jistý významový vztah vyjádřen i jistým souborem výrazových prostředků.

Mluvíme-li o výrazových prostředcích vztahu mezi větami, nemáme na mysli jen spojovací prostředky, třebaže ty jsou mimořádně důležité. Stejnou pozornost je nutno věnovat i mluvnické stavbě spojených vět a zkoumat, do jaké míry je závislá na souvětěném užití (čím se liší od stavby odpovídajících vět samostatných). Velmi pronikavě se projevuje sepětí vět v jejich aktuálním (kontextovém) členění, které se odráží nejen ve sledu vět (často podmíněném širším kontextem), ale zejména v pořádku slov ve spojených větách. A konečně nesmíme pominout stránku intonační. Tu můžeme bezprostředně poznávat jen v současných projevech mluvených a nepřímě v psaných projevech s dobrou interpunkcí; pečlivá analýza všech svědectví o intonačním členění starých projevů a opatrné užití výsledků studia dnešního jazyka nám však dá jistou představu o stavu v jazyce starém.

Souvětňý typ je tedy charakterizován jak po stránce syntaktickovýznamové, tak po stránce výrazové. Stanovení souvětňých typů v každém jazyce a v jednotlivých obdobích vývoje jazyka musí být výsledkem pečlivé a všestranné analýzy materiálu. Není vždy snadné a závěry různých jazykovědců se zde mohou lišit, ale je nutné a podle mého názoru poskytuje klíč k osvětlení vzniku a vývoje souvětí. Kdybychom se vzdali snahy o zjištění existujících souvětňých typů a jejich vzájemného poměru (tj. jejich klasifikace), zploštili bychom zkoumání souvětí na registraci a rozbor množství jednotlivých útvarů a nepostihli bychom souvislosti a celkový směr vývoje. Řekl bych přímo, že vývoj souvětí je možno plně postihnout jen tehdy, chápeme-li

² Nástin takto pojaté klasifikace souvětí podávám ve stati *Klasifikace souvětí*, Jazykovedné štúdie 4 (1959) 131—140; viz zde 169—178. viz též *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 13—18.

jej jako vývoj souvětných typů — jejich vznikaní, přeskupování (tj. splývání i rozdělování a event. zanikání), změny v jejich vnitřní struktuře i vzájemném poměru až do vytvoření dnešního souvětného systému. Zřetel k vývoji celého souvětného typu a celého souvětného systému musí prostupovat i speciální studie o dílčích otázkách, mají-li mít skutečnou cenu pro poznání vývoje a stavu souvěti.

Sledování systémových souvislostí nám umožní vysvětlit mnohé jevy — postihnout jejich příčiny a vzájemnou závislost. Cílem našeho zkoumání je vysvětlení vývojových procesů a pochopení dnešního systému — pouhý popis je jen východiskem a prostředkem, nikoli cílem zkoumání. Naše závěry musí ovšem být úměrné prozkoumanému materiálu, musíme se vystříhat nadměrného zobecňování. Ještě nebezpečnější je však podřizování materiálu předem přijatým hlediskům nebo odjinud přeneseným kritériím. Východiskem výkladu může být jen analýza co nejširšího materiálu. Pro výklad vývoje souvěti má základní význam i materiál nářeční. A je nutno, abychom viděli i za hranice zkoumaného jazyka, abychom v mezích možností vždy uplatňovali hledisko srovnávací.

2. Dosavadní pokusy o historickosrovnávací podání vývoje slovanského souvěti nebo dílčích jevů ukazují, že pro takové práce je nejdříve nutno vytvořit předpoklady. Chybějí nám studie o vývoji souvěti ve většině slovanských jazyků a dílčí srovnávací studie. Proto by bylo třeba rozvrhnout práci do tří postupových etap, které by na sebe navazovaly a zčásti se i prostupovaly: nejprve je nutné historické zkoumání vývoje souvěti v jednotlivých slovanských jazycích, potom bude možno přejít k historickosrovnávací analýze a nakonec se můžeme pokusit řešit otázku geneze slovanského souvěti a rekonstruovat stav praslovanský. Zastavme se u problematiky naznačených etap.

a) Historické studium vývoje souvěti v jednotlivých jazycích nemělo by probíhat izolovaně, bez srovnávacího zřetele. I když nemůže být skutečně srovnávací, přece má věnovat stavu v jiných slovanských jazycích (zvl. v těch nejbližších) pozornost a mělo by být zaměřeno tak, aby jeho výsledků bylo možno snadno pro srovnávací studium využít.

Odrasovým můstkem pro historické zkoumání musí být bezpečná znalost stavu souvěti v současném jazyce; měla by být doplněna i poznáním situace v nářečích pokud je ovšem nářeční materiál dostupný. Za nejvhodnější druhý krok považuji pečlivou analýzu souvěti v nejstarších dochovaných památkách na základě co nejpůlnějšího materiálu. Tak se můžeme opřít o poznání dvou krajních pólů historického vývoje souvěti — počátku a dnešního stavu. V obou případech musí být naším cílem poznání systémové, všech typů v jejich vzájemných vztazích. Na tomto základě lze již sledovat diachronicky vývoj jednotlivých typů a prostředků od nejstarších dob až k dnešku, ale nesmí se při tom pouštět ze zřetele jejich systémové místo v jednotlivých obdobích jazykového vývoje. Zároveň je třeba sledovat i rozdíly ve stavbě složitých souvěti. Došlo-li v průběhu vývoje k několikeré hlubší přestavbě souvětného systému, je zapotřebí analyzovat i stav v nejdůležitějších vývojových obdobích. Pro češtinu je např. velmi důležité období XVI. — poč. XVII. stol., v němž došlo — po velké přestavbě souvěti provedené hlavně v XV. stol. — k jistému ustálení souvěti a zároveň k velkému rozšíření složité souvětné stavby. Druhým klíčovým obdobím je 1. pol. XIX. stol., kdy se utvářel novočeský spisovný jazyk. XVI. stol. je velmi důležité i pro polštinu; v ruštině trvalo období velké

přestavby souvětího systému déle. Při zkoumání vývoje souvětí nám vyplyne i mnoho závěrů o genezi souvětího typů a spojovacích prostředků; skutečné řešení lze však podat jen u jevů, které vznikly samostatně ve zkoumaném jazyce — jinde docházíme jen k více méně pravděpodobným předpokladům, které je nutno ověřit bádáním historickosrovnávacím.

Zkoumat současně celé souvětí, v celém jeho rozsahu, je úkol velmi obtížný a náročný. Hrozí přitom nebezpečí jisté povrchnosti nebo nestejněho proniknutí do problematiky všech typů. Materiál je tak obšírný, že se dá těžko zvládnout bez újmy na hloubce a pečlivosti analýzy. Mnohem rychleji postupují práce monografické — o jednotlivých typech souvětí, o některých spojovacích prostředcích, o některých jevech z mluvnické stavby spojených vět (např. o užití času a způsobu ve vedlejších větách) apod. Ale hrozí tu nebezpečí izolovaného posuzování zkoumaných jevů, ztráta celkové vývojové perspektivy; proto je cena mnohých takových monografických prací velmi omezená.

Při historickém zkoumání jsou rozhodující dvě okolnosti: dobrá materiálová základna a její správná analýza. Hrozí nám stále nebezpečí, že budeme promítat do starého jazyka dnešní stav a vnášet do výkladu starých jevů dnešní hlediska. Na druhé straně však musíme už v starém jazyce hledat zárodky dnešního stavu, všimnout si, z čeho vyrůstal, jak vznikl. To platí zvl. o studiu vývoje souvětího typů, které se postupně tvořily z různých primitivnějších souvětího útvarů; chceme-li vyložit jejich vznik, musíme si všimnout i výchozích útvarů. Pokusil jsem se o takový postup ve své knize *Vývoj českého souvětí*;³ je věcí kritiky, aby posoudila, do jaké míry je to postup vhodný a plodný. Sám jsem o jeho potřebě a výhodnosti plně přesvědčen (musí ovšem vycházet ze systémové analýzy aspoň některých vývojových období jazyka) a velmi se mi osvědčil — pomohl mi odhalit mnohé dříve netušené vývojové souvislosti a vysvětlit tak vznik a změny mnoha jevů. Pomůže nám také odlišit individuální jevy jednotlivých památek nebo skupin památek od jevů vývojově důležitých, které měly skutečně společensky jazykovou platnost. Přitom však nesmíme ani tyto jevy podceňovat a přecházet, neboť někdy svědčí o tom, jak se pro vznikající souvětího typ prostředky teprve hledaly, jak byly některé neustálené apod. Doložím to příklady.

V stč. památkách najdeme ojediněle *co* ve funkci obsahové spojky. To jistě vzbudí pozornost z hlediska srovnávacího — východoslovanské jazyky ustálily v této funkci své podoby zájmena *čto*. Ale bližší analýza ukáže, že v stč. jde o zcela nesystémové, individuální případy, zčásti ne zcela zřetelné, zčásti vysvětlitelné jako jevy překladové, které nepředstavují ani nějaký náběh k vývoji tímto směrem.⁴

Zcela jiný význam má pro poznání vzniku a vývoje souvětí např. velmi řídké užití adverbia *všeliko* ve funkci odporovací spojky. Brzy sice zaniklo, ale ilustruje velmi pěkně cestu, která vedla k přetvoření slova *všako*, *však* v odporovací spojkou, a zároveň tvoří srovnávací pozadí k vývoji polského *wszelako*.⁵

Čistě překladovým jevem bylo v stč. biblických památkách ze XIV. stol. (v evangeliích a v žaltářích) mísení vztažných a tázacích zájmen, při němž se *jenž* dostávalo i do vět tázacích: *hospodin osvěta má, zdravie mé, jehož se báti budu? Hospodin obráncě života mého, ot něhož se třísti budu?* ZaltKalm 26. 1 × BiblKral: *kohož se budu báti? ...kohož se budu strašiti?* (quem timebo? a quo trepitabo?) Jde tu o mechanický překlad latinského originálu,

³ J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960 (Studie a práce lingvistické 4), 402 str.

⁴ Viz J. Gebauer, *Slovník staročeský I*, P. 1903, 192; J. Bauer, *Vývoj*... 131.

⁵ Viz J. Bauer, *Vývoj*... 55–56.

v němž nebyla vztažná a tážací zájmena výrazně rozlišena. Pro další vývoj jazyka to nemělo význam — a přece je to důležité svědectví vývojové: sotva by bylo takové matení možné, kdyby již i v češtině nebylo začínalo vzájemné působení relativ tážacího a demonstrativního původu.⁶

Aby nám neunikl žádný vývojově důležitý jev, musíme se aspoň pro klíčová vývojová období opírat o úplnou excerpce dobře zvolených reprezentativních památek, literárních i neliterárních. Obecně lze říci, že literární památky mají větší význam pro poznání vývoje v jazyce spisovném, ale neliterární tento obraz doplňují a prohlubují. Musíme v nich však umět rozlišit ustálená klišé a formule (zejména v památkách právních) a prvky živého, mluveného jazyka. Výběrová excerpce může dát spolehlivý a reprezentativní materiál jen tehdy, když k ní přistupujeme připraveni analýzou úplného materiálu z památek základních — pak dokážeme zachytit všechny důležité jevy a ušetříme si práci s excerpováním jevů monotónně se opakujících.

Největší cenu má zkoumání památek původních, nepřeložených. To však neznamena, že překlady jsou bez ceny. Naopak, často nám dávají velmi důležité svědectví o tom, jak se překladatel vyrovnával se složitými a propracovanými souvětnými konstrukcemi své předlohy, jak hledal nebo si vytvářel odpovídající prostředky ve svém jazyce. Potřeba přeložit díla psaná vyspělými starými spisovnými jazyky (lat., řečt.) byla jedním z rozhodujících podnětů pro vývoj složitější souvětné stavby. Kromě toho nám předloha mnohde dává svědectví o významu domácích prostředků, jejichž interpretace by jinak byla nejasná; musíme ovšem postupovat velmi opatrně a vážit skutečnou platnost v domácím jazyce. Nelze např. mechanicky určit jako hypotaktickou spojku každé slovo, kterým se někdy lat. nebo řeč. hypotaktická spojka překládá.⁷ Studium překladových památek ve srovnání s původními nás vede i k řešení důležité otázky cizích vlivů na vývoj souvětí. Jejich odlišení má velký dosah zejména pro další etapu práce, pro studium srovnávací.⁸

Pomocí nám při tom může být i analýza materiálu nářečního. Lidová nářečí většinou nebyla vystavena takovému tlaku cizího jazyka jako jazyk spisovný (máme tu na mysli hlavně starou dobu, např. u nás s vlivem latiny); kromě toho jejich omezená dorozumívací funkce nevyžadovala takového rozvoje souvětných prostředků jako v jazyce spisovném. Proto je v nářečí stav z největší části archaický a dává pro historickou skladbu velmi cenná svědectví. Jen je nutno pamatovat, že nářečí mají i své novoty, že ne všechno lze z nich promítat do minulosti. V oblastech přímého vlivu dvou jazyků pak i do nich pronikaly prvky cizí nebo aspoň vývoj probíhal zčásti shodně s jazykem sousedním. (Tak např. v lašském důvodovém *bo* nelze vidět samostatné pokračování starého *bo*, ojedinele dosvědčeného ze staré češtiny — musíme je vidět v souvislosti se stavem v sousední polštině.⁹ Atp.) Jako útvar typicky mluvený má nářečí význam i pro rekonstrukci stavu předhistorického, předpísemného: dává nám jistou představu, jak tehdy mohl souvětný systém vypadat. Přitom

⁶ V. tamt. 165—166.

⁷ Srov. Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 91.

⁸ Srov. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. přednášky pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 73n.; viz zde 647n.

⁹ Viz J. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 79n.; viz zde 384n.

ovšem prošla nářečí tisíciletým vývojem za stálého styku se spisovným jazykem; na to je nutno pamatovat.¹⁰

b) Přecházíme-li od historické analýzy slovanského souvětí k analýze historickosrovnávací, narážíme na nové velké potíže: materiál je mnohonásobně větší, velmi rozmanitý a často i těžko souměřitelný (památky různých slovanských jazyků se od sebe liší obsahově, stylisticky i chronologicky v době doložení); historické zpracování je nerovnoměrné a často skoro úplně chybí. Přesto nelze odkládat historickosrovnávací studium až na dobu, kdy se budeme moci opřít o dobré práce historické. (Zčásti můžeme ostatně provést historickou analýzu sami.) Už dnes lze přistoupit aspoň k pracím dílčím, které by se měly zaměřit hlavně dvojím směrem: 1° buď sledovat jistý jev — ovšem v jeho systémových souvislostech — ve všech slov. jazycích, např. osudy některé spojky, vývoj jistého souvětí apod.; 2° nebo se pokusit o historickosrovnávací analýzu vývoje souvětí v menší skupině slovanských jazyků vývojově těsněji spjatých, popř. jen ve dvou jazycích. Tento druhý směr považuji za plodnější. Velmi potřebné by bylo např. srovnávací prostudování vývoje souvětí v západoslovanských jazycích, zejména v češtině a v polštině. Podobně by bylo zapotřebí studovat vývoj v jazycích východoslovanských a sledovat, jak se od celku jednotného stavu staroruského došlo k dnešní diferenciaci. Pro osvětlení novějšího vývoje v ukrajinštině a běloruštině by bylo potřebné historickosrovnávací prozkoumání vývoje v jazycích východoslovanských a v polštině, popř. v celé severní skupině slov. jazyků. Podobně by bylo možno postupovat při studiu jazyků jihoslovanských.

Postup zkoumání zde bude muset být obdobný jako při zkoumání historickém:

(1) vyjít z konfrontace dnešního stavu souvětí ve zkoumaných jazycích, opírající se o důkladnou systémovou analýzu celého souvětího systému s přesným stanovením shod i rozdílů ve výrazových prostředcích i v celém systému souvětího typů, a to pokud možno nejen v jazyce spisovném, ale i v nářečích; (2) porovnat historické východisko ve zkoumaných jazycích na základě srovnání nejstaršího doloženého stavu; zde budou však činit mnohde potíže velké rozdíly časové, různá doba vzniku spisovných jazyků a doložení nejstarších památek;

(3) tím více vystupuje do popředí porovnání stavu souvětí v rozhodujících obdobích jeho vývoje, při němž bude možno v podstatě dodržet jednu chronologickou rovinu (při zkoumání celoslovanském naproti tomu vystoupí do popředí rozdíly v periodizaci vývoje souvětí);

(4) na tomto základě pak lze přistoupit k osvětlení vývoje souvětího typů od nejstarších dob k dnešku;

(5) a řešit i otázky společného východiska vývoje, vzájemných vlivů, paralelního vývoje, společného vlivu cizího jazyka (např. latiny na starou češtinu a polštinu) nebo naopak různých cizích vlivů apod.; zde se uplatní zvlášť významným způsobem analýza stavu nářečního.

Dílčí studie připraví cestu k široce zaměřenému bádání v rámci celoslovanském. Prvním úkolem tu bude zjištění, jak se slovanské jazyky seskupují v širší skupiny a naopak zase diferencují v celkové stavbě souvětí. Dostaneme

¹⁰ Srov. J. Chloupek, *Stavba věty a souvětí v archaických nářečích východomoravských*, Studie ze slov. jazykovědy 61—73.

tak zajímavý obraz jazykově zeměpisné diferenciace slovanských jazyků (v mnohém odlišný od rozvrstvení fonetického, morfologického a lexikálního) a zjistíme, v jaké míře lze mluvit o typologických rozdílech mezi slovanskými jazyky ve stavbě souvětí.

Tyto rozdíly nám vysvětlí pohled do minulosti. Při zkoumání nejstaršího období musíme mít na zřeteli velmi rozdílné okolnosti, za nichž vznikaly různé slovanské spisovné jazyky. Souvětí se definitivně zformovalo a některé jeho typy vůbec vznikaly až v jazyce spisovném; proto nebylo bezvýznamné, jakému vlivu byl vznikající spisovný jazyk vystaven. I letmé srovnání ukáže veliké rozdíly v souvětěné stavbě mezi jazyky, na které působila latina, a mezi jazyky, které se vyvíjely v oblasti dlouhotrvajícího vlivu církevní slovanštiny, zprostředkující zčásti vliv řečtiny. Později se uplatnily i vlivy jiné — jazyků cizích, jako např. němčiny a italštiny, nebo sousedních jazyků slovanských (srov. starý vliv češtiny na polštinu a pozdější vliv opačný, působení polštiny na jazyky východoslovanské, zejména na ukrajinštinu a běloruštinu, a opačně východoslovanské vlivy v polštině, atd.). Vnější vlivy jistě nebyly rozhodujícím činitelem ve vývoji souvětí, ale přispěly významnou měrou k syntaktické diferenciaci slovanských jazyků, neboť daly často podnět k realizování různých vývojových možností nebo naopak k využití stejných prostředků. Speciální je situace v pozdě vznikajících slovanských spisovných jazycích; zde se střetla s tendencí napodobit vzor blízkého jazyka snaha opřít se o mluvený základ a popřít. se odlišit, podtrhnout svéráz svého jazyka. Jistou prostupnost pro cizí vlivy vidíme v souvětí v době nové; ve spisovných jazycích se poměrně rychle šíří některé souvětěné typy, které by bylo pro jejich značné rozšíření v evropských spisovných jazycích možno nazvat „syntaktické nebo souvětěné evropeismy“. Patří k nim např. zřetelově odporovací souvětí s *jestliže*, *-li*, rus. *jesli* — *to*, konfrontační souvětí se spojkami původně časovými *zatímco*, *togda* *kak* apod.

Na druhé straně je nutno zkoumat měnící se poměr spisovných jazyků k nářečím, event. k mluvenému jazyku vůbec. Zejména v období velkých změn v souvětěné stavbě, jaké pozorujeme např. v ruštině XVI.—XVIII. stol., pochopíme mnoho jevů jen tehdy, když si uvědomíme, že zde došlo přímo ke střetnutí dvou souvětěných systémů značně odlišných — systému ustálivšího se za silného vlivu církevněslovanského a systému vzniklého v jazyce jednacím a mluveném.

Historickosrovnávací studium slovanského souvětí si vyžaduje širšího srovnávacího pozadí — srovnání musí jít vždy aspoň o jeden stupeň za zkoumané jazyky. Velmi užitečné je zde srovnání s jazyky baltskými, ale je třeba znát i vývoj v jiných blízkých jazycích indoevropských. Kromě toho se neobejdeme bez znalosti souvětí v těch jazycích, které se dostávaly se slovanskými jazyky do těsnějšího styku, zejména latiny a řečtiny, později též němčiny aj.

Cílem tohoto studia je vytvoření syntetické srovnávací práce o vývoji souvětěných typů v slovanských jazycích od nejstarších dob do dneška — s podtržením všech shod a s respektováním všech zvláštností i rozdílů. A ovšem se snahou o jejich vysvětlení. Vhodný způsob výkladu a uspořádání látky bude třeba teprve hledat — nemůžeme se spokojit s tím, že postavíme prostě vedle sebe vývoj v jednotlivých slovanských jazycích s vytčením shod a rozdílů.

c) Historickosrovnávací prozkoumání vývoje slovanského souvětí umožní teprve řešit v plném rozsahu problém geneze slovanského souvětí a pokusit se

o rekonstrukci stavu praslovanského. K tomu je nezbytná široká srovnávací základna ide.

Rekonstrukce předhistorického stavu je velice obtížná — a úplná rekonstrukce celého psl. souvětňého systému bude sotva kdy možná.¹¹ Brání nám v tom nerovnoměrnost vývoje souvětňých typů, která znemožňuje vytvořit aspoň obecný předpoklad o stavu psl. souvětí — vedle primitivních a neztvárněných souvětňých typů mohou v téže době existovat i typy vysoce vyspělé, vytríbené a významově jednoznačné. Uvědomíme-li si však, že tu šlo o jazyk pouze mluvený s omezeným funkčním rozsahem užití, nebudeme do praslovanštiny promítat mechanicky a bez náležitěho posouzení ani ty velice málo početné jevy souvětňé stavby, v nichž se nejstarší slovanské jazyky vcelku shodují (např. věty vztažné). Ani obdobné jevy, dochované v slovanských jazycích jako archaismy, nemusí být relikty společného výchozího praslovanského stavu. Někdy je výrazový prostředek, např. spojka, nesporně psl., ale tím není ještě řečeno, že měl v psl. ty funkce, které jsou u něho doloženy v starých památkách. Mnohých chyb se vyvarujeme, budeme-li mít na paměti, že vznik i zánik spojovacích prostředků nebo významnější změny v jejich užití jsou zpravidla vnějším projevem změn v příslušných souvětňých typech — a tyto změny, tj. vznik, zánik a přetváření souvětňých typů, se musíme snažit vystopovat. Uvážíme-li, že vývoj souvětňých typů ve slovanských jazycích vychází z jednoho základu, pak k tomuto základu můžeme dospět, když se snažíme prodloužit zjištěné směry historického vývoje jednotlivých slovanských jazyků do minulosti, do předhistorie; v průsečíku takto stanovených směrů vývoje leží stav praslovanský.

Doložím to jednoduchými příklady. U vět se spojkou *a* zjišťujeme v staré češtině, že je v nich slučovací význam zřejmě pozdější, že vznikl — podobně jako význam odporovací a významy jiné — z méně určité funkce: spojka *a* připojovala větu vyjadřující něco nového, odlišného, popřip. překvapivého. Totéž zjistíme u spojky *a* v staré ruštině, v staroslověněštině a v staré polštině i jinde. Jde tu tedy o vývoj od jisté méně diferencované (třebaže svérázné) spojovací nebo navazovací funkce *a* ke spojkové funkci slučovací a odporovací. Do praslovanštiny tedy můžeme promítnout tuto původní funkci, a nemáme právo mluvit pro praslovanštinu o *a* slučovacím nebo odporovacím.¹²

U relativ interogativního původu pozorujeme v staré češtině a v staré ruštině postupné upevňování vztažné funkce a ústup zbytku větně rozvíjejícího užití vět s těmito relativy (šlo o funkci blízkou podmínkové). V staroslověněštině není vztažná funkce pův. interogativ kromě výjimek doložena. Z toho lze pro praslovanský stav vyvodit, že tu neměla původní interogativa ještě jasnou relativní funkci; je však otevřena otázka, do jaké míry se jí už blížila, neboť přes nedostatek těchto vět v staroslověněštině lze předpokládat, že jejich souvětňé užití má kořeny už praslovanské.¹³

Při takovém postupu není nebezpečí, že si budeme stav praslovanského souvětí představovat jako příliš vyspělý, jak se nejednou děje pod vlivem vyspělého souvětňého systému staroslověněštiny; v syntaxi je situace zcela jiná než v hláskosloví a v morfologii a staroslověněština nemůže pro nás být představitelem stavu praslovanského nebo blízkého praslovanskému. Na druhé straně si praslovanský stav před rozpadem jazykové jednoty nesmíme představovat ani jako příliš primitivní a promítat do této úvahy doby bezmála glottogonické. Byly tu jistě útvary velice archaické, ale vedle nich i útvary značně vývojově pokročilé.

¹¹ Viz stat' cit. v pozn. 1.

¹² Viz J. Bauer, *Vývoj...* 34n., zvl. 38—39.

¹³ Srov. k tomu mé poznámky ve Sborníku prací fil. fak. Brno 1957, A 5, 126—127.

III. Stav bádání a další úkoly

Pokusil jsem se naznačit perspektivy a vhodný postup historickosrovnávacího studia vývoje slovanského souvětí. Zamysleme se závěrem, jaké máme za nynějšího stavu bádání před sebou aktuální úkoly.

V historickém vývoji souvětí bylo vykonáno již hodně práce zejména pro ruštinu, polštinu a češtinu, zčásti i ukrajinštinu; jinde je situace horší (zvl. pokud jde o jazyky jihoslovanské). Velké rozdíly v metodě a celkovém pojetí prací ztěžují jejich srovnávací využití; řídké práce historickosrovnávací nelze hodnotit výše než jako samotný začátek zkoumání, první pokusy. Máme dosud mezery v podrobném poznání dnešního stavu souvětí v některých slovanských jazycích a velmi málo víme o souvětí v lidových nářečích (bez zřetele k nářečím nebyla by historickosrovnávací analýza úplná).

Předním úkolem syntaktiků je tedy pokračovat v historickém zkoumání a přecházet od prací monografických k syntetickým, nebo aspoň jednotlivě zaměřovat monografické práce k budoucí syntéze. To není ovšem možné bez osobní spolupráce badatelů a bez celkového plánování práce. Při materiálové práci je nutno řešit i otázky teoretické (pojetí souvětí, souvětího typu, klasifikace souvětí atd.). Jednotliví pracovníci by se neměli úzce zaměřit jen k jednomu časovému období, ale zkoumat každý jev i v jazyce současném a pokud možno i v dialektch; dialektologům bude spolupráce syntaktiků velmi vítána, protože si namnoze nevědí se zachycením a zpracováním nářeční syntaxe rady. A vždy by syntaktikové měli pamatovat na srovnání s jinými slovanskými jazyky, a to nejen na základě přejatých dokladů a výkladů, nýbrž i na základě vlastního materiálu nebo aspoň vlastního seznámení s dotyčným slovanským jazykem. (Stačí tu i znalost čistě pasivní, jestliže zaručuje bezpečné porozumění textu.) Při tom, a tím více při studiích historickosrovnávacích, k nimž už je čas přecházet, může velice prospět vzájemná výměna zkušeností a vzájemná pomoc syntaktiků z různých zemí. Myslím na pomoc v opatrování literatury nebo i materiálu, a zejména v jeho ověřování, aby se pak v pracích neobjevovaly hrubé chyby ve znění a v interpretaci dokladů, jak jsme toho bohužel stále svědky. Nepochybuji, že by se na základě vzájemnosti a soudružské pomoci vždy našel v příslušné zemi někdo, kdo by byl ochoten materiál ze svého jazyka přehlédnout a opravit. Velikou cenu má i vzájemná kritika vycházejících prací, ať už v tisku nebo soukromá, v dopisech. Ovšem kritika konstruktivní, při níž se kritik snaží plně postihnout autorův záměr i realizaci tohoto záměru.

Zájem o studium vývoje souvětí stále roste — o tom svědčí i naše konference, kde se k tomuto tématu přihlásilo několik řečníků. Proto je historickosrovnávací osvětlení vzniku a vývoje slovanského souvětí úkol uskutečnitelný a zcela reálný. Jak brzo bude splněn, to záleží ve velké míře i na mezinárodní spolupráci slovanských syntaktiků.

ПРОБЛЕМАТИКА СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ СЛАВЯНСКОГО СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

I. Цель этого изучения.

На праславянскую эпоху можно проецировать лишь немногие типы сложного предложения и их формальных сигналов. Главная цель ср.-ист. изучения славянских

языков вообще — углубленное познание их современного состояния, как и тех путей развития, какими оно было достигнуто; это относится и к сложному предложению, у которого связь между мышлением и языковым выражением проявляется наиболее ярко.

II. Его главные методологические принципы.

Теоретическая исходная точка: Сложное предложение представляет своеобразную синтаксическую единицу; его строение нужно исследоваться со всех сторон, не только с точки зрения союзных слов; понятие типа сложного предложения; развитие сложного предложения необходимо понимать как развитие его типов.

Необходимо создать предпосылки сравнительно-исторической интерпретации развития славянского сложного предложения:

а) Историческое изучение не следовало бы вести без сравнительной перспективы. Желательно надежное знание состояния в современном языке. Целесообразны монографии. Репрезентативная база привлеченного материала и его правильный анализ (отмежевание случайных, индивидуальных явлений от явлений релевантных в исторической динамичности). Ценность памятников и выборки из них, важность диалектного материала.

б) Сравнительно-историческое изучение и его ближайшие перспективы, приемы, предлагаемые при исследовании. Сложное предложение окончательно оформилось только в письменном языке, отсюда вытекает значение возможных иностранных влияний на него. Учет более широкого сравнительного фона.

в) Сравнительно-историческое рассмотрение развития славянского сложного предложения сделает возможным решать в полном объеме проблему генезиса славянского сложного предложения и восстановить его состояние в праславянскую эпоху.

III. Актуальное состояние исследований и дальнейшие задания.

Итоги имеющихся трудов. Первоочередная задача: продолжать исторические исследования, переходить от монографий к синтезам, к сравнительным трудам. Желательно было бы развернуть международное сотрудничество и обмен информацией. Сравнительно-историческое освещение возникновения и развития славянского сложного предложения — задание осуществимое, реальное.

K SPECIFICKÝM RYSŮM VE STAVBĚ LUŽICKOSRBSKÉHO SOUVĚTÍ

(BEITRÄGE ZUR SORBISCHEN SPRACHWISSENSCHAFT,
BAUTZEN 1968, 345–351)

1. Ve stavbě souvětí se ve všech slovanských jazycích setkáváme jednak s prvky starobylými, které sahají svým původem až do doby praslovanské jednoty, jednak s prvky novějšími, které se utvářely až v samostatném vývoji jednotlivých jazyků. Souvětňý systém jako celek se vytvářel a ustaloval po celou dobu historickou a dnešní stav se podstatně liší od předpokládaného společného východiska; nejde tu jen o změny ve spojovacích prostředcích, ale o podstatné přetvoření starých souvětňých typů, jejich novou organizaci a vznik typů nových.¹ Obdobné sdělné potřeby a stejné východisko vedly v různých jazycích ke vzniku útvarů podobných nebo aspoň blízkých, někdy i zcela totožných; uplatnily se i vzájemné vlivy slovanských jazyků. Ale rozdílné vývojové podmínky způsobily na druhé straně značnou diferenciaci slovanských jazyků v jejich souvětňé stavbě.

Vývoj lužické srbštiny probíhal za specifických okolností, které se uplatnily i při formování její syntaktické stavby. Podtrhl bych především tyto faktory:

Lužická srbština se nachází na okraji slovanského jazykového území, zejm. po zániku polabských a pomořanských Slovanů; časem byla od ostatních slovanských jazyků zcela odtržena, takže tu nebyly předpoklady k širšímu přímému jazykovému styku se sousedními západními Slovany. Toto okrajové postavení a pozdější izolace vytvořily předpoklady pro zachování archaismů i pro vznik svérázných konstrukcí nových. Vliv slovanských jazyků se mohl uplatnit v podstatě jen prostřednictvím obou spisovných jazyků, které se o jejich vzor v mnohem uvědoměle opíraly. Přitom však byl okruh aktivních nositelů lužickosrbšských spisovných jazyků vždy poměrně úzký a jejich vliv na nářečí malý.² Proto je nutno při studiu lužickosrbšské syntaxe více než kde jinde sledovat stav v nářečích. Je to nutné i proto, že oba spisovné jazyky vznikly dosti pozdě a starších památek je málo; lidová nářečí jsou tedy pramenem důležitým i pro zkoumání historické a zcela nezbytným pro bádání srovnávací.

Zvláštní pozornost je třeba věnovat otázce německého vlivu, který je při obecně rozšířeném bilingvistu nasnadě. Syntax se běžně považuje za tu část mluvnické stavby jazyka, která je nejprostupnější pro cizí vlivy. Tento názor je sice nutno dosti poopravit, zejm. pokud jde o základní stavbu jednoduché věty, ale ve stavbě složitějších syntaktických celků skutečně často zjišťujeme přímé i nepřímé napodobování cizích vzorů.³ Ani zde však není situace ve vývoji souvětí jednoduchá: cizí souvětňé konstrukce napodobuje především spisovný jazyk, aby se vyrovnal s rostoucími sdělnými potřebami, a nikoli jazyk lidový,

¹ Srov. J. Bauer, *K voprosu o vozniknovenii i razvitii tipov složnogo predloženiija*, VslJa 6 (1962) 89–111; viz zde 221–242.

² Srov. J. Páta, *Spisovný jazyk lužickosrbšský*, sb. Slovanské spisovné jazyky v době přítomné, P. 1937, 107–120; H. Schuster-Sewc, *Die Geschichte der sorbischen Schriftsprachen*, Slavjanskaja filologija III, Sořija 1963, 135–151.

³ O otázce prostupnosti syntaxe pro cizí vlivy pojednávám ve stati *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. před pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 73–95; viz zde 47–67.

který existuje jen v mluvené podobě a nijak zvlášť nemění rozsah a náplň svého užití. Oba luž. spis. jazyky byly však pěstovány s uvědomělou snahou vyvarovat se mechanického napodobení němčiny a opřít se o spisovné jazyky slovanské, zejm. o češtinu a polštinu, takže ani v tomto směru nebyla brána pro cizí vlivy otevřena. A lidový jazyk ukázal i ve stavbě souvětí velkou odolnost.

Zastavme se nyní aspoň v náznaku u některých charakteristických rysů souřadného a podřadného souvětí.

2. V souřadném souvětí jsou mezi slovanskými jazyky důležité rozdíly především v užití spojek, a to i těch, které vyjadřují nejzákladnější koordinační vztahy. Horní a dolní lužičtina se řadí ve stavbě souřadného souvětí k ostatním západoslovanským jazykům.

Ve všech západoslovanských jazycích se uplatnila tendence k ustálení slučovacího významu u spojky *a*, která v praslovanštině čistě slučovací význam neměla; výsledky jsou rozdílné. V polštině se tento vývoj zastavil a spojka *i* se udržela v celém rozsahu. V češtině se udrželo *i* jako spojka členská a v souvětí jen ojediněle; základní slučovací spojkou se stalo *a*. Stejně je tomu ve slovenštině.⁴ V horní i dolní lužičtině vytlačilo *a* starou slučovací spojkou *i* úplně.⁵ Vývoj tu zašel ze slovanských jazyků nejdále. Zslov. jazyky se vcelku shodují také ve využití *ani* jako slučovací spojky; dolní lužičtina se tu však odlišuje — má *daniž* (zřejmě z *da* + *ni* + *že*) proti hornoluž. *ani*.⁶ Ve využití jiných výrazů, které se nestaly skutečnými spojkami, k vyjádření slučovacího vztahu je stav pestřejší (srov. *tež*, *hišče*, *runje* aj.).⁷

Základním výrazem odporovacího vztahu je na celém zslov. území — tedy i v obou jazycích lužických — spojka *ale*. Typická pro všechny zslov. jazyky je i tendence k ustálení původního zájmenného adverbia *všako* ve funkci odporovací spojky (srov. lužsrb. *ušak*); nejdále došel tento vývoj ve spisovné češtině.⁸ Také ve využití *pak* jako odporovací spojky jsou rozdíly; v češtině zůstalo jen u náběhu, kdežto lužická srbština zašla mnohem dále a lze ji po této stránce srovnávat s jazyky jihoslovanskými. Specifické je ustálení opakovaného *pak* — *pak* jako spojky vylučovací.⁹

K vyjádření vylučovacího vztahu má lužická srbština spojkou *abo*.¹⁰

⁴ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 38–39 (tam odkazy na další literaturu).

⁵ A. Muka sice z dolní lužičtiny spojkou *i* jako řídkou zaznamenává, ale uvádí jen ojedinělý doklad z biblického překladu Tešnařova (*Słownik dolnosербскегo рeчy I*, Petrograd 1921, 517).

⁶ Srov. A. Muka, op. cit. I, 154. Předpokladem ke vzniku spojky *ani* bylo ustálení *a* ve slučovacím významu; slovanské jazyky, které slučovací *a* nemají, užívají ve slučovacím významu jen opakované záporné částice *ni* — *ni*.

⁷ Srov. J. Měrcínk, *Konjunkcije*, Serbščina (Listowy studij) 18, 1932–1935.

⁸ Viz J. Bauer, *Vývoj*... 67–72.

⁹ Viz A. Muka, *Słownik dolnosербскегo рeчy II*, P. 1928, 9–10; G. Liebsch, *Syntaz der wendischen Sprache in der Oberlausitz*, Bautzen 1884, 178; F. Michałk, *Syntaksa*, Serbščina 8, 462n. K vývoji v češtině v. J. Bauer, *Vývoj*... 48–49.

¹⁰ Podoba *aby*, doložená na části hornoluž. i dolnoluž. území (viz dodatek k referátu H. Schustera–Šewce na této konferenci), vznikla asi kontaminací se spojkou *aby*: obě spojky existovaly také v apokopované podobě *ab*, a to umožnilo matení koncového vokálu (srov. např. různé zakončení čes. adverbia *obák*, *obako*, *obake*, *obaky*, a k tomu výklad B. Havránka, *Přísuvné vokály (Flickvokale) v slovanských jazycích*, Mnéma, P. 1926, 353–379).

Je rozšířena i v nářečích polských a okrajově zasahuje i nářečí slovenská a česká (lašská). Patří do rodiny západoslovanských vylučovacích spojek se společným druhým komponentem *bo* a různým prvním komponentem: čes. *nebo, anebo*, slovens. *lebo, alebo*, pol. *albo*. Společně stojí tyto spojky — zasahující (podobně jako mnohé jiné syntaktické jevy) i do běloruštiny a ukrajinštiny — proti *ili* a *li* na ostatním slovanském jazykovém území.¹¹ Typickým archaismem dolní lužičtiny je opakovaná vylučovací spojka *lěc — lěc*, která připomíná stč. *leč — leč* (ojediněle je *lecz — lecz* doloženo i v staré polštině).¹²

Příkladem paralelního vývoje, při němž se v západoslovanských jazycích uplatnily jak cizí, tak i vzájemné vlivy, je ustálení dvojitého spojovacího výrazu s významem stupňovacím: dluž. *nic jano — ale tež*, hluž. *nic jeno — ale tež*, čes. *nejen (netoliko) — ale i*, slovens. *nielen — ale i*, pol. *nie tylko — lecz i (ale i)*. Má obdoby i v ostatních slovanských jazycích. Vznikl jako prostředek charakteristický původně jen pro jazyky spisovné a byl vytvořen pod vlivem cizích spisovných jazyků (v staré době zejm. řečtiny a latiny). Je to jeden z útvarů v evropských spisovných jazycích tak rozšířených, že bychom jej mohli označit jako syntaktický europeismus.¹³

Naše poznámky se dotkly jen několika nejzákladnějších rysů souřadného souvětí. Podrobnější srovnání lužickosrbského stavu s jinými slovanskými jazyky přinese ještě daleko více důležitých zjištění.

3. Z bohaté a spletité problematiky podřadného souvětí bych se chtěl zastavit v náznaku jen u dvou nejdůležitějších oblastí.

Pozoruhodný rozdíl mezi horní a dolní lužičtinou je v obsahovém souvětí:¹⁴ horní lužičtina užívá spojek *zo* a *zo* s kondicionálem (*zo by*), dolní až a *aby*. Porovnání s jinými slovanskými jazyky ukazuje, že tu jde zřejmě o rozdíly velice starý. Hornolužické *zo* odpovídá nejrozšířenější západoslovanské obsahové spojce *že* (čes., slovens., pol.).¹⁵ Vývoj *že* > *žo* je pravidelný, změna *ž* > *z* nepravidelná. Podoba *žo* je doložena z okrajových nářečí.¹⁶ Dolnolužické *až* je pravděpodobně také velmi staré: ve funkci základní obsahové spojky se tu ustálila partikule, která měla ojediněle tento význam i v památkách stol., strus. a snad i staročeských, tedy na slovanském severu vůbec.¹⁷ V žádném jiném jazyce se však nerozšířila, protože se dala přednost spojce jiné (*že, ež, iž*)

¹¹ Viz J. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slov. jazykovědy, P. 1958, 79–92; viz zde 384–399. K hluž. *abo* viz též L. I. Rojzenzon, *O pewnej funkcii spójnika abo w języku górnołużyckim*, Poradnik Językowy 1960, zes. 4, 161–166.

¹² Srov. A. Muka, *Słownik I*, 813; J. Bauer, *Vývoj*... 97–99.

¹³ Viz V. Vondrák, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen II*², Göttingen 1928, 464–465; J. Bauer, *Vývoj*... 81–82.

¹⁴ O vymezení obsahových vět a jejich problematice pojednávám ve stati *Souvětí s větami obsahovými*, Sborník prací fil. fak. Brno 1965, A 13, 55–66; viz zde 277–289.

¹⁵ O rozšíření spojky *že* a útvarů příbuzných (*ež, iž, ježe* aj.) v slovan. jazycích v. V. Vondrák, op. cit., 491–497.

¹⁶ Za informací o doložení *žo* děkuji prof. J. Schusterovi–Šewcovi. A. Muka uvádí *žo* z mužakovského nářečí (*Słownik II*, 1150).

¹⁷ Srov. pro stol. *Słownik staropolski I*, Warszawa 1953–1955, 44–45; pro strušt. L. A. Bulachovskij, *Istoričeskij kommentarij k russkomu liter. jazyku*, Kijev 1958, s. 367; I. S. Istrina, *Sintaksičeskije javlenija Sinodalnogo spiska 1-oj Novgorodskoj letopisi*, Petrograd 1923, 189; V. I. Borkovskij, *Sintaksis drevnerusskich gramot — Složnoje predloženie*, M. 1958, 137; V. I. Borkovskij–P. S. Kuznečov, *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, M. 1965, s. 524–525. Výklad *aže* < *ože* není ani nutný ani přesvědčivý. Pro stč. v. J. Bauer, *Vývoj*... 127.

a až se využilo v jiných funkcích (jako spojky účinkové a časové). Podobně bylo i *aby* v obsahových větách žádacích (a stejně i ve větách účelových) rozšířeno kdysi na celém slovanském severu, jak svědčí vedle dokladů staročeských a staropolských i dosti hojně doklady staroruské.¹⁸ Výlučného postavení však nabylo jen v češtině, slovenštině a dolní lužičtině; ostatní jazyky daly přednost stejné spojce jako v obsahových větách oznamovacích spojené s kondicionálem — srov. rus. *что // чтобы*, pol. *że // żeby, iż // iżby*,¹⁹ hornoluž. *zo // zo by*. V polštině se vedle toho zachovalo i *aby*; běžné je v části slezských nářečí. Zdá se, že původně uvozoval obsahové žádací věty (a stejně i věty účelové) ve funkci spojky komponent kondicionálu *by*; protože stál na začátku věty a byl jako hypotaktické spojky vůbec přízvučný, lišil se od jinak příklonného užití *by* v kondicionálu, a byl proto zesilován předsunutým přízvučným slovem (zároveň se tak diferencovaly různé funkce vět s *by* — vedle obsahových žádacích a účelových to byly i věty obsahové oznamovací a podmínkové). Některé jazyky k tomu využily partikule *a*, jiné jazyky využily naproti tomu stejné partikule, jakou přetvářely ve spoju obsahových vět oznamovacích. Vývoj v obou lužických jazycích šel tedy různým směrem a hranice mezi nimi je tu překvapivě ostrá.²⁰ Proč došlo k rozdílnému vývoji, nedovedeme zatím říci. Rozhodně jde o vývoj domácí; na cizí vliv zde myslet nelze, protože jde o staré souvětí typy hojně rozšířené i v jazyce mluveném. Ostatně i němčina, která by mohla přicházet v úvahu, má dvojí možnost vyjádření: *daß* v obou typech nebo *daß // damit*.

Rozdíl je i v obsahových větách tázacích, a to v připojení závislých otázek zjišťovacích: v obou jazycích se užívá částice *li*, ale zatímco je v dolní lužičtině častá a vedle ní je jen řídké *lěc*, v horní lužičtině je řídká a převládá *hač*. Jak užití *lěc*, tak užití *hač* jako tázacích partikulí vyžaduje speciálního zkoumání; je třeba prověřit event. souvislost *hač* s *ač*, které nabývalo tázacího významu i v staré polštině, třebaže zřídka (v stč. jde v podobných případech zcela zřejmě o užití sekundární).²¹

Pozoruhodná je stavba lužickosrbského vztažného souvětí. Nápadné je už to, že se zde časem odlišila relativa od interrogativ, zatímco v ostatních slovanských jazycích toto rozlišení — pokud po rozšíření relativ tázacího původu vzniklo nebo k němu byl aspoň náběh — v nové době zaniká (přestává se užívat relativ s *-že*).²² Pro historickosrovnávací bádání má mimořádný význam

¹⁸ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 173–178; *Słownik staropolski* I, 12–13; Z. Klemensiewicz – T. Lehr-Splawiński – S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, 454–455; T. P. Lomtev, *Očerki po istoričeskomu sintaksisu russkogo jazyka*, M. 1956, 526n.; H. Bräuer, *Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslawischen und im Altrussischen*, Wiesbaden 1957, 103n.

¹⁹ V stpol. a dosud v nářečích slezských se užívá též *až // ażby*; v. *Słownik staropolski* I, 44–48; *Gramatyka historyczna* 454–455 a 457.

²⁰ Stav v nářečích jsem mohl ověřit v zápisech nářečních textů v Institutu za serbski ludospyt v Budyšině. — U Jakubicy je ojediněle doloženo *ažby, ažeby* místo *aby* (v. A. Muka, *Słownik* I, 6; podrobněji H. Schuster – Šewc v příloze k svému referátu). Z toho však nelze usuzovat na dřívější rozšíření této spojky v živém jazyce — spíše tu jde o polský vliv (srov. pozn. 19).

²¹ Příklady ze stpol. uvádí *Słownik staropolski* I, 17; srov. k tomu mé poznámky v časopise JP 38 (1958) 10–17; o stavu stč. v. *Vývoj...* 156.

²² Jen slovinština ustálila u relativ *-r* < *-ž*. Jiného druhu je rozlišení relativ a interrogativa v bulharštině: relativa mají člen (*kojto, čijto, kakäto*), interrogativa nikoli (*koj, čij, kakäv*). Viz K. Popov, *Sävremeren bälgarski ezik – Sintaksis*, Sofija 1962, 266.

lužickosrbský stav v oblasti relativ a spojek, které z relativních základů vznikly.

Zslov. jazyky se vyznačují vůbec tím, že ve svém vývoji dlouho zachovávaly stará relativa a spojky od kmene **jo-*.²³ Typický je zejm. stav stč.; dodnes se zachovala spojka *poněvadž*, ve spisovném jazyce také *jelikož*, *ježto* a relativum *jenž*, *jehož*; z polštiny je nutno připomenout *ile*, které zobecnělo i jako tázací příslovce. Význačné místo tu zaujímá hluž. časová spojka *doniž*.

Zvláštní vývoj mělo zájmeno *jaký*, příslovce *jako* a odvozené výrazy: v češtině nahradily časem i tázací *kaký*, *kak* a s ním související spojky;²⁴ stejně je tomu v polštině. Naproti tomu slovenština má *aký*, *ako*, *ak*, které nemusí pocházet přímo z *jaký*, *jako*, *jak* (srov. i stav v jazycích jslov.). Ruština naproti tomu obecně rozšířila *kakoj*, *kak*. Oba lužické jazyky nejdéle zachovaly stav blízký výchozímu: v tázací funkci je v nich *kaki*, *kak* (v přímých i závislých otázkách), kdežto ve funkci srovnávací a časové spojky má hluž. zčásti *jako* a dluž. pravidelně *ako*, *ak*. V hluž. je dnes *jako* silně zatlačeno spojkou *kaž*, kdežto v dluž. se *ako*, *ak* drží a *kaž* je řídké.²⁵ Podrobnější rozbor užití těchto spojovacích prostředků ukazuje některé překvapivé paralely a pomáhá vysvětlit vývoj v jiných slovanských jazycích.

Zmíním se aspoň o jednom případě z češtiny. V obsahových větách oznamovacích závislých na slovesech smyslových vjemů má čeština *jak*: *viděl jsem ho, jak odchází*. Rozbor vývoje českého souvětí ukazuje, že tu nejde o typ starý a že zde nemůžeme *jak* spojit se starou obsahovou spojkou *jako*, dobře známou např. ze staroslovenštiny a řídce doloženou i v staré češtině. K rozšíření *jak* zde asi přispěly jiné obsahové věty s *jak*, které měly v starším jazyce *kak*: *vizte, kakt na nich zlato hoří*.²⁶ Pro tento výklad jistě není bez významu srovnání s lužičtinou, kde je v těchto větách v obou jazycích *kak* (dial. též *ka*), nikoli *jak* nebo *ak*, např. *ga su to wizeli, kak wilicki ten šćipjól jo byt* (Škodow).

Velmi zajímavé by bylo i srovnání jiných lužickosrbských spojek, které uvádějí různé druhy vět příslovečných, se spojkami v ostatních slovanských jazycích, zejm. západoslovanských. Je při něm nutno odlišit útvary, které žijí i v lidovém jazyce, od uměle vytvořených spojovacích výrazů jazyka spisovného (zejm. spojek složených). Ale o to se v tomto stručném referátu nemůžeme pokusit.

Typické je, že mezi lužickosrbskými spojkami nenajdeme žádnou výpůjčku z němčiny — jde vesměs o slova domácího, slovanského původu. O německém vlivu by se dalo uvažovat při užití částice *da* v hluž. nářečích v apodozi podřadného souvětí, kde zatlačila staré slovanské *to*. Ale pokud jde o tuto částici samu, je zřejmě původu domácího, jak ve svém referátu přesvědčivě ukázal Fr. Kopečný.^{26a} Dodal bych, že toto parataktické *da* má paralelu v ruském *da* (odlišném od jihoslovanského *da*, které bylo imperativní částicí nebo hypo-

²³ Viz J. Bauer, *Vývoj*... 188n., zvl. 207–209; St. Urbańczyk, *Wyparcie staropolskiego względnego jen, jenże przez pierwotnie pytańne który*, Kraków 1935; E. Nieminen, *Beiträge zur altpolnischen Syntax I*, Helsinki 1939. K vývoji v slovan. jazycích vůbec v. V. Vondrák, *Vergleichende slav. Grammatik II*, 77n.; J. Bauer, *K razvitiju otnositelnych pridatočnych predloženíj v slavjanskich jazykach*, VJa 1967, No 5, 47–59.

²⁴ O průběhu tohoto procesu v. *Vývoj*... 160.

²⁵ Viz G. Liebsch, *Syntaz*, 204–206; F. Michałk, *Syntaksa*, Serbsčina 8, 467/468; A. Muka, *Słownik I*, 3 a 488.

²⁶ Viz J. Bauer, *Vývoj*... 128–129.

^{26a} Viz F. Kopečný, *Zur Frage der lexikalischen Struktur des Sorbischen*, sb. Beiträge zur sorbischen Sprachwissenschaft, Bautzen 1968, 135–146.

taktickou spojkou s významem „aby“);²⁷ jinde v zsl. jazycích není doloženo, takže tu jde o významnou shodu mezi nejzápadnější a východní částí severoslovanského jazykového území.

Ve svém příspěvku jsem se zaměřil ke spojovacím prostředkům. Je však možno dodat, že lužická srbština je překvapivě samostatná i v užití času a modu ve větách vedlejších: stejně jako v ostatních slovanských jazycích se tu nevyvinulo závislé užití časů a modů v tom smyslu jako v jazycích západních, takže není zásadních rozdílů mezi využitím predikačních kategorií slovesa ve větě jednoduché a v souvětí. Ani ve větách obsahových, kde se ve slovanských jazycích vyvinula jistá souslednost časů, neliší se lužická srbština od ostatních jazyků.²⁸ V nářečích je třeba myslet na jistý vliv němčiny ve větách obsahových zádacích a účelových.

4. Uvedené příklady se týkají jen těch nejdůležitějších souvětých typů a jejich spojovacích prostředků, ale jistě dostatečně ukazují, jak svérázné místo zaujímá lužická srbština mezi slovanskými jazyky. Bez podrobného prozkoumání stavu v horní i dolní lužičtině není možné uspokojivé historickosrovnávací osvětlení vývoje slovanského souvětí; přestože nejde o jazyk se starými památkami, najdeme v něm mnoho archaismů, četné případy svérázného využití starých prostředků, a vedle toho i konstrukce nové. K vysvětlení vývoje v obou lužickosrbských jazycích pomůže nejvíce srovnání s vývojem češtiny a polštiny, ale i naopak, lužická srbština může nejednou přispět při studiu vývoje těchto jazyků. Nesmíme se ovšem omezit jen na hledání shod a rozdílů, ale studovat vývoj v každém jazyce v celém jeho průběhu a ve všech systémových souvislostech.

К СПЕЦИФИЧЕСКИМ ЧЕРТАМ В СТРОЕНИИ СЕРБОЛУЖИЦКОГО СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Особое внимание обращается на своеобразные союзные слова в обоих лужицких языках, на фоне сравнения их с другими славянскими языками.

1. Место лужицкого языка, его литературной нормы, важность знания говоров.

2. Типичные союзы в рамках сложносочиненного предложения, при связи соединительной, противительной, разделительной (интересный нижнелужицкий архаизм *lěc — lěc* ср. др.-чеш. *leč — leč*) и градационной (европеизм нижнелуж. *nic jano — ale tež*, верхнелуж. *nic jeno — ale tež*).

3. Наиболее ярко выраженные признаки сложноподчиненного предложения: а) В изъяснительных придаточных имеется верхнелуж. *zo, zo by* (< *žo < že*), нижнелуж. *až*, эта дифференциация, очевидно, очень древняя. б) В серболужицком относительном сложном предложении с течением времени последовательно произошло различие относительных слов от вопросительных, поэтому наличие таких явлений в лужицком языке имеет в этом отношении большое значение для сравнительно-исторического исследования. Серболужицкий язык поражает также своей самостоятельностью при употреблении форм времени и наклонения в придаточных частях. В нем вообще продолжает существовать немало синтаксических архаизмов.

²⁷ K rozdílu mezi starorus. a csl. *da* srov. J. Bauer, *K povaze vlivu církevní slovanštiny na staroruskou syntaxi*, Bulletin ÚRJZ 10 (1966) 67–72; viz zde 91–95.

²⁸ Srov. H. Faska, *Wużiwanie časowych formow w objektnych pódlanskich sadach*, Lětopis A 7 (1960) 55–73.

ODPOROVACÍ VZTAH MEZI SOUŘADNÝMI VĚTAMI A VĚTNÝMI ČLENY

(PRACE FILOLOGICZNE 18/2 [1964] 5—15)

I. Významové vztahy mezi souřadně spojenými větami v souvětí a mezi větným členy a jejich vyjadřování patří k velmi zajímavým oblastem syntaxe. Byla jim už nejednou věnována pozornost v speciálních studiích a dotýkají se jich aspoň stručně skoro všechny mluvnické, ale přesto nejsou dosud podrobně a systematicky osvětleny. Proto se setkáváme s rozdíly a s nejasnostmi ve vymezení jednotlivých vztahů, a ještě větší neujasněnost panuje v jejich vnitřní analýze — ve zjištění významových odstínů a jejich vzájemného poměru. To se pak projevuje tíživě při stanovení významu jednotlivých spojovacích prostředků, které sice vyjadřují týž základní vztah, ale nejsou plně synonymní (srov. např. čes. *ale, avšak, jenže, nýbrž*; pol. *ale, lecz, jednak, zaś*; rus. *a, no, da* aj.). Ještě větší těžkosti máme při porovnávacím studiu příbuzných jazyků: existují v nich často stejné nebo podobné spojky a spojovací výrazy, ale významově se nekryjí (srov. např. pol., rus. a čes. *a*). Jak vystihnout přesně jejich význam, na jakém základě porovnávat jejich užití v různých jazycích? A také při historickém studiu pozorujeme, že se význam spojky často měnil, ačkoli změna nepřesáhla rámec jednoho významového vztahu (např. u čes. odpor. *než, však* aj.). I zde je nutno nějak jasně a z jednoho hlediska vystihnout přesný význam spojky v jednotlivých obdobích jazykového vývoje. A nejde pouze o spojky — jednotlivé odstíny vztahu podmiňují i užití asyndetického spojení a odrážejí se i ve stavbě spojených vět v souvětí.

Sledování významových rozdílů mezi spojovacími prostředky, které vyjadřují týž základní vztah v jednom jazyce (v téže době nebo v různých dobách) nebo v příbuzných jazycích vede k závěru, že základní významové vztahy mezi souřadnými větnými členy a větami jsou vnitřně diferencovány, že existuje několik významových odstínů základního vztahu. Čistě sémantická analýza spojení by nás však mohla zavést do krajnosti — stanovili bychom těchto odstínů mnoho a každý badatel by došel k jiným výsledkům podle toho, jak vysokého stupně abstrakce by při analýze použil. Toto nebezpečí odstraníme, sledujeme-li významovou stránku jednotlivých spojení v souvislosti s jejich stránkou výrazovou: nehledáme významové rozdíly mezi různými spojeními vůbec, nýbrž jen rozdíly jazykové ztvárněné — rozdíly, pro něž má daný jazyk i speciální výrazové prostředky. Mezi jednotlivými jazyky jsou zde ovšem rozdíly, někdy i dosti značné; vcelku to však mezi příbuznými jazyky nejsou rozdíly základní a při porovnávacím studiu nám pomohou (pokud se vyvarujeme mechanického přenášení dělítek z jednoho jazyka na druhý) k hlubší analýze. Vnitřní struktura každého vztahu je nejpatrnější v jazyce, který má k jeho vyjádření větší počet spojovacích prostředků; zjištěná diferenciací zbystří pak náš pohled a upozorní často i na stopy obdobné diferenciací v jazyce, který se spokojuje s prostředkem jedním nebo s prostředky jen stylisticky a nikoli významově diferencovanými. (Tak např. v dnešní češtině má při vyjádření slučovacího vztahu skoro výhradní postavení spojka *a*; řídké *i* a *ani* s doprovodným odstínem vytýkáacím nestačí ke stanovení nějaké vnitřní struktury vztahu. Naproti tomu rozdíly mezi spojkami *i, da, že, a* v ruštině umožňují dosti přesné rozlišení tří základních odstínů — a přezkou-

máme-li z tohoto hlediska stav český, zjistíme v starém jazyce výrazné zbytky podobné diferenciaci a v dnešním jazyce její stopy.¹⁾

Sledujeme-li vývoj jazyka, zjišťujeme většinou, že vnitřní diferenciaci vztahu má staré kořeny; během historického vývoje se pak většinou zmenšuje nebo i stírá. Děje se to obvykle tak, že se jeden spojovací prostředek zobecní pro celý širší vztah a zatlačí časem ostatní prostředky; v mluveném jazyce mívá pak postavení nezřídka výhradní, kdežto spisovný jazyk si většinou zachovává i prostředky jiné jako stylisticky zabarvené (a zpravidla i významově užší) protějšky základního spojovacího výrazu. Pěkným příkladem takového vývoje je české i polské odporovací spojení, v němž má dnes takřka vylučné postavení spojka *ale* (v češtině snad ještě více než v polštině).

Pokusíme se zde načrtnout vnitřní i výrazovou diferenciaci odporovacího vztahu, jak se nám jeví na základě analýzy českého, polského a ruského odporovacího spojení, zejm. souvětí.²⁾

II. Odporovací vztah se vždy nechápe stejně široce: někdy se do něho zahrnuje i vztah vylučovací nebo stupňovací. V českém mluvnictví spojoval vylučovací vztah (v starší terminologii zvaný též rozlučovací) s odporovacím V. Zikmund (*Skladba jazyka českého*, Litomyšl—Praha 1863, 562n.) a J. Gebauer (*Histor. mluvnice jazyka českého IV.*, vyd. Fr. Trávníček, P. 1929, 48—49), volněji i V. Ertl, který viděl ve vztahu odporovacím a rozlučovacím spolu s připouštěcím podtypy širšího vztahu odporového (Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, P. 1926³, 50—51, 81—83); později se oba vztahy oddělují jako samostatné.³⁾ V polských mluvnících je situace podobná; Z. Klemensiewicz dříve oba vztahy spojoval ve spojení souvětí v jeden vztah širší (*przeciawstawienie*, które się dzieli na wyłączające i łączące; v. *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, 251n.), kdežto ve spojení členském je již odlišoval (tamtéž 82—83); nyní je probírá samostatně v obou případech (*Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957⁴, 25 a 78—80); v mluvnici T. Lehra-Splawińskiego a R. Kubińskiego (*Gramatyka języka polskiego*, Wrocław 1958⁵, 171) se oba vztahy nerozlišují.⁴⁾ V ruských skladbách se probírají oba vztahy zvlášť.

Spojení odporovacího a vylučovacího vztahu v jeden vyšší vztah se zakládá pouze na jejich logické souvislosti — v obou případech jde o rozpor mezi jevy nebo ději. Jazykové vyjádření obou vztahů je však v našich jazycích zcela rozdílné (není zde žádný prostředek společný pro oba vztahy), a to ukazuje dostatečně jasně, že se v jazykovém povědomí skutečně rozlišují, že nedošlo k jejich spojení ve vztah jeden.

Některé české mluvnice spojují zase s odporovacím vztahem vztah stupňovací (např. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, P. 1951², 672—673), ale i ten je lépe oddělit, neboť se liší významově i větší částí výrazových prostředků.⁵⁾ V polských a ruských mluvnících se stupňovací vztah neodlišuje a probírá se obvykle v rámci vztahu slučovacího.

III. S tím souvisí zčásti i rozdíly ve vymezení odporovacího vztahu — některé definice jsou příliš široké, jiné zase úzké. Zastavíme se aspoň u některých.

¹ Srov. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 28n.

² O stavu českém srov. příslušné kapitoly v cit. *Vývoji*... O stavu v dnešní ruštině píše ve stati *Souhradné souvětí*, Kapitoly ze srov. mluv. rus. a čes. II, 323—339. O polském odporovacím souvětí vypracovala dobrou diplomovou práci v r. 1958 moje býv. posluchačka M. Lichková (z této práce jsou přejaty mnohé polské doklady). Některé polské doklady jsou přejaty ze syntaxe Z. Klemensiewiczze.

³ Fr. Kopečný (*Žáklady české skladby*, P. 1958, 262—265) však oba vztahy opět spojuje a rozlišuje odporovací spojení vlastní a vylučovací.

⁴ St. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, přeprac. W. Doroszewski, Warszawa 1953³, 364, spojuje vztah vylučovací zase se slučovacím.

⁵ Srov. J. Bauer, *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník prací fil. fak. Brno 1956, A 4, 24n.

Z. Klemensiewicz (*Zarys składni polskiej* 77) definuje odporovací vztah takto: Stosunek znaczeń wypowiedzeń zespolonych jest „przeciwstawny, kiedy współlistniejące treści wypowiedzeń zespolonych wykazują ponadto jakies przeciwieństwo, które sie uwydatnia zwłaszcza wyraźnie w niektórych korespondujących składnikach obu wypowiedzeń.“ Tato definice, jinak velmi výstižná, nezahrnuje dosti jasně spojení, v nichž se místo popřehého obsahu první věty klade obsah věty druhé, např. *Alojz nie jadł, lecz pił głodnym żółtądiem pożerane kawały* (J. Wiktor), ani obdobná spojení členská.

Vymezení Szoberovo (*Gramatyka języka polskiego* 364) je širší a vystihuje odporovací vztah v celém rozsahu: Związek przeciwstawny „polega albo 1) na przeciwstawieniu w przestrzni lub czasie dwóch jakichkolwiek przedmiotów lub zjawisk, albo 2) na przeciwstawieniu dwóch jakichś myśli. W pierwszym wypadku mamy do czynienia z przeciwstawieniem zewnętrznym (przestrzennym lub czasowym), w wypadku drugim — z przeciwstawieniem logicznym“. Jak uvidíme dále, vystihuje toto vymezení především podstatu rozdílu mezi dvěma nejčastějšími odstíny odporovacího vztahu (viz dále odstín 1. a 2.), ale do druhé skupiny Szoberovy by snad bylo možno zahrnout i případy s nahrazením popřehého obsahu jedné věty (nebo jednoho členu spojení). Mohlo by se však namítnout, že se v definici opakuje vysvětlovaný pojem przeciwstawienie; kromě toho by se do ní dal zahrnout i vztah vylučovací (třebaže jej autor sám spojil se slučovací).

Ruské syntaxe nepodávají obecnou charakteristiku odporovacího vztahu a mluví prostě o spojení vztahem porovnávacím (sopostavlenije) a odporovacím (protivitelnyje otnošenija).

V českých mluvnících se zpravidla obecně konstatuje, že se při odporovacím vztahu stavějí dva obsahy proti sobě, a pak se vymezují jednotlivé případy. V. Šmilauer rozlišuje pět základních případů (*Novočeská skladba*, P. 1947, 385), ale pro zkoumání významové diferenciacie spojovacích prostředků není toto dělení výhodné. Fr. Trávníček rozlišuje tři odstíny (*Mluvnice spisovné češtiny II*, 670), ale třetí z nich patří již ke vztahu stupňovacímu. *Stručná mluvnice česká* od B. Havráňka a A. Jedličky (Praha 1958⁷, 176) se dotýká všech základních případů odporovacího vztahu vět v souvětí souřadném: „V souvětí odporovacím jsou spojeny věty, jejichž obsahy si odporují, stavějí se proti sobě; obsah druhé věty buď popírá vůbec obsah věty první, nebo jej omezuje.“

První část definice však klade prostě vedle sebe dva různé případy odporovacího vztahu; v druhé části by bylo lepší říci, že obsah druhé věty nahrazuje popřehý obsah věty první. Po této úpravě docházíme k definici, která podle našeho mínění zahrnuje všechny případy odporovacího vztahu:

Odporovací vztah záleží v tom, že se dvě části koordinačního spojení (větné členy nebo věty) stavějí do protikladu, nebo že se obsahem druhé části spojení nějak omezuje dosah toho, co se říká v první, anebo že se jedna část spojení popírá a místo ní se klade druhá, platná.

Stručněji a obecněji by bylo možno říci, že v odporovacím vztahu jsou větné členy nebo věty, jejichž obsahy se stavějí proti sobě, nebo mezi jejichž obsahy se zjišťuje rozpor.⁶

IV. Naše obšírnější definice odporovacího vztahu naznačuje již jeho vnitřní diferenciaci na tři základní odstíny, které bychom mohli nazvat konfrontační (event. protikladný), omezovací a popírací (event. opakový).

⁶ Do odporovacího vztahu nezahrnujeme případy, v nichž je rozpor nebo nesouhlas mezi obsahem členů nesouřadných, např. Šmilauerem uváděný doklad (*Novočeská skladba* 385): *Obrazy, kdysi zavřené, mají nyní mnoho vzduchu* (Štech). Jde tu o rozpor mezi tím, co se říká v přívlastku a v přísudku. Naproti tomu lze do koordinačního vztahu odporovacího zahrnout souvětí, v nichž jde o rozpor mezi obsahem věty hlavní a obsahem nepravé věty vztahné, např. *Otec Kulich mlčel, čehož však jeho panimáma příliš nedbala* (Herrmann). *Fridrich, ošmielony dobrým humorem radcy, pozvolil sobie na tę uwage, na którą nie otrzymał wszakże odpowiedzi* (M. Jastrun). Nepravá věta vztahná není k předcházející hlavní větě ve vztahu determinačním, nýbrž koordinačním; jen způsob vyjádření je hypotaktický.

Rozlišení prvního a druhého odstínu je vlastně obsaženo v citované definici Szoberové. V ruských syntaktických pracích se obvykle rozlišuje vztah konfrontace (sopostaveníje i protivopostaveníje) od vlastního odporovacího vztahu (protivitelnyje otnošeníja), v němž se rozeznávají další odstíny. Tak např. I. A. Popová⁷ rozeznává při analýze funkcí spojek *a* a *no* dvojí druh odporovacího vztahu: 1) sobstvenno-sopostaveníje, jehož jedním případem je protivopostaveníje (ostrá protikladnost) a v němž lze odlišit speciální odstíny (otnošeníja sopostaviteľno-prisoedinitelnyje, sopostaviteľno-vydelitelnyje, i sopostaviteľno-perečišitelnyje; 2) protivitelnyje otnošeníja s těmito odstíny: otnošeníja protivitelno-ograničitelnyje, protivitelno-ustupitelnyje, protivitelno-sopostaviteľnyje. Akademická *Grammatika ruského jazyka II*. 2 (M. 1954, 202n.) má navíc otnošeníja nesootvetstvija.

V uvedených děleních chybí především vztah popírací (opakový) s popřením jednoho ze spojených členů. Přitom jsou si syntaktikové úlohy záporu při odporovacím vztahu většinou vědomi, ale protože není jasné osvětlena, spojují se mechanickým dělením odporovacích spojení na spojení bez záporu a se zápurem. Přitom není zápor pro vztah vždy relevantní.⁸

K rozlišení všech tří odstínů došel u nás J. Haller analýzou významu spojek *ale, kdežto, nýbrž* (NR 27 [1943] 106–110). Fr. Trávníček (*Mluvnice spisovné češtiny II*, 670 a 716–717) rozlišuje odstín omezovací a opakový.

V. Všimněme si nyní podrobněji základních odstínů odporovacího vztahu, jejich další diferenciaci a nejdůležitějších výrazových prostředků k jejich vyjádření (zejm. polských).

1. Obsahy dvou vět se stavějí do protikladu — porovnávají se a zjišťuje se jejich rozdílnost. (Jde tu pravidelně o spojení větná, nikoli členská.) Např. *On ma władzę, on ma wolę, a ja tylko wiadomości* (Prus). *Ojciec był drobny jak dziecko, syn zaś ogromny* (L. Rudnicki). *To żyto ozime, co je tam widać, to kapitan sam wysiał, ale tamto jare to już siał Michcik* (Żeromski). *Król z ministrami wyszedł z sali, posłowie natomiast zostali jeszcze przez czas niejaki* (Słownik Warszawski).

Pro tento druh odporovacího vztahu je charakteristické, že jde vždy o děje na sobě vnitřně nezávislé (jeden nepodmiňuje druhý ani mu nebrání v realizaci ani nenastupuje jeden děj na místo druhého děje popřeházeného) — mluvčí je porovnává a staví je proti sobě, zjišťuje jejich protikladnost. Někdy je protiklad výrazný, jindy jen slabý, takže jde jen o rozdílnost; odtud je pak plynulý přechod ke vztahu slučovacímu (např. *Ty si hoviš a já zatím pracuji*). Jde tu často o děje existující zároveň, současné; proto se ve výraz odporovacího vztahu mohlo přehodnotit i původní časové souvětí s *podczas gdy* a archaic. *co, zamiast co*: *Podczas gdy nad Lwowem najjaśniejsze świeciło słońce, uderzył w Bilce na mułmanów grad ze śniegiem* (L. Kubala). *Zamiast co przedtem na odpusty uczęszczał, teraz... obchodził tylko chłopskie chaty z różańcem w rękę* (Ossołiński). *Co przedtem Moskal prowadził Litwin, to go już Litwin za brodę ciągnie*

⁷ I. A. Popova, *Složnosotinennoje predloženie v sovremennom russkom jazyke*, Voprosy sintaksisa sovr. rus. jazyka, M. 1950, 355n.

⁸ Srov. např. zpracování hesla *ale* v *Słowniku języka polskiego I* (red. W. Doroszewski), Warszawa 1958, 77–78. Porovnejme tyto příklady: *Nie był to zły, ale słaby człowiek* (popření jedné vlastnosti a uvedení druhé místo ní) — *Nic mu nie imponowało, ale wszystkiego był ciekaw* (obsah první věty platí, třebaže je záporná, a druhá vyjadřuje, co platí přesto, a omezuje tak její dosah). V dokladech na *ale* nie není ani jeden doklad, v němž by se popírala platnost druhého členu, místo něhož platí první (typ: *zawsze tu, a nie gdzie indziej zajeżdżam*) — všude jde o odstín omezovací, např. *Przepraszaj ją..., ale nie ustąpił*. Podobně je tomu u hesla *a* (tamtéž, str. 2).

(Pasek). Srov. častější (třebaže trochu knižní) čes. *zatímco* a *kdežto*, rus. *v to vremja kak, togda kak, meždu tem kak*.⁹

Přitom se staví do protikladu celý obsah spojených vět, jejich výpovědní východiska i jádra.¹⁰ Proto je obvyklý i paralelismus v jejich stavbě — většinou ve stavbě mluvnické, vždy v kontextovém členění. Srov. v uvedených dokladech konfrontaci podmětů, které jsou východisky (*on — ja, ojciec — syn, król — posłowie*), i přísudků, které jsou výpovědními jádry spojených vět. Stejně mohou být proti sobě postaveny jiné větné členy, např. *Na gołych polach Baška ubiegła wilki o staje albo i dwa, ale wśród parowów pościg ją doganiał* (Żeromski) — konfrontace místních určení a dějů, které probíhaly na různých místech (srov. podobně v dokladu s *podczas gdy*). *Jasiński wtedy chwalił, a dzisiaj przez pięć minut tłumaczył braki tej elukubracji* (Putrament) — konfrontace časových okolností a dějů.

Při plném paralelismu ve stavbě spojených vět stačí k výraznému vyjádření vztahu i spojení asyndetické; srov. *Wczoraj przyjechałem, dziś wyjeżdżam. W górach panowała jeszcze zima, w dolinach znać było zbliżającą się wiosnę. On szedł pośpiesznie, jego towarzysz włożył się ocieźale. Ja pójdę, ty zostaniesz.* (Viz Z. Klemensiewicz, o. c. 281—282.)

Jestliže se spojené věty nestavějí proti sobě jako celek nebo poruší-li se paralelismus v jejich stavbě, není již konfrontační vztah jednoznačný a přechází v omezovací; ve větách s *co* je blízký přípustkovému, např. *Co bym miał spodziewać się nagrody, to mnie jeszcze łajecie* (F. Karpiński) — zde jsou proti sobě postavena jen výpovědní jádra, nikoli též východiska. Tyto věty s *co* jsou živější než protikladné.

Ze souřadících spojek jsou pro vyjádření konfrontace dvou dějů charakteristické především *a* a *zaś* (příklonné *zaś* je velmi často navazovací: připojuje novou větu po koncové pauze); hojně se tu však užívá i základní a nejčastější odporovací spojky *ale*. Významově výrazná je řídka spojka *natomiast*. Jiné spojky sem pronikají jen ojediněle a většinou jen v dokladech, které jsou na přechodu mezi vztahem konfrontačním a omezovacím (*lecz, jednak*); spojky *wszakże, przecież, tylko* a n. j. zde nejsou možné vůbec. Vedle uvedených již formálně hypotaktických souvětí původem časových má polština — stejně jako jiné slovanské a evropské jazyky — možnost vyjádřit konfrontaci i souvětím, které má podobu podřadného souvětí podmínkového: na prvním místě stojí vždy věta s *jeśli, jeżeli* a druhá věta začíná většinou částicí *to*. Vztah konfrontace je jasný při paralelní stavbě spojených vět, např. *Jeśli w nowej komedii spotykamy głównie surowych, nieustępliwych ojców, to tutaj Demostenes jest ojcem niezwykle pobłażliwym* (G. Przychocki).¹¹ Je to vyjádření knižní, k jehož rozšíření přispěl vliv západoevropských spisovných jazyků.

Spojka *a* je typickým prostředkem k vyjádření konfrontace dvou dějů i v češtině a v ruštině. Polské *zaś* má pěknou paralelu v rus. příklonném *že*: obojí se klade obvykle za výraz, který je výpovědním východiskem v druhé větě; polské *zaś* však může stát i na začátku věty.

⁹ Viz K. Hausenblas, *Věty se spojkami kdežto a zatímco v dnešní češtině*, Studie ze slov. jazykovědy, P. 1958, 133—140; *Grammatika ruského jazyka II.* 2, 348—350.

¹⁰ Srov. pozorování Z. Klemensiewicz, *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, 251—252, neprávem však vztažené na celý odporovací vztah.

¹¹ Viz Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957, 98.

2. Obsah druhé věty nebo druhého větného členu nějak omezuje dosah toho, co je řečeno v první větě nebo v prvním ze spojených členů. Zde jde obvykle o děje, které jsou spolu nějak vnitřně spjatý nebo které jinak navzájem souvisí. Bližší analýza dokladů ukazuje, že zde lze rozeznávat čtyři odstíny významového vztahu (aspoň zčásti v jednotlivých slovanských jazycích výrazově ztvárněné):

a) V druhé části spojení se nějak vyvažuje to, co se říká v části první (nejčastěji jde o jistou kompenzaci něčeho nežádoucího, nevídaného, nepříznivého). Nejvýraznějším výrazovým prostředkem pro tento odstín je spojka *za to* (= čes. *zato*, rus. *zato*), popř. spojení *ale za to*, *a za to* (= *ale zato*, *zato však*, *no zato*), např. *Wśród chłopów nie widać wołu ani osła; za to urzędnicy podróżują na koniach albo w lektyce* (Prus). *Napracował się ciężko, za to teraz odpoczywa. Wprawdzie nie jest krasomówcą, ale za to w sądzie ma opinię świetnego znawcy orzecznictwa Sądu Najwyższego* (Putrament). Řídké je zde *natomiast*: *Kapłan nie znalazł się, natomiast między egipskim chłopstwem zaczęły o Ramzesie krążyć legendy* (Prus). Tento odstín může přecházet v odstín konfrontace, jestliže je stavba spojených vět paralelní (srov. první doklad z Prusa).

b) Obsah druhé části odporovacího spojení nějak omezuje dosah toho, co lze očekávat na základě obsahu první části (obvykle jde o snížení, omezení kladných důsledků, které by měly vyplynout z obsahu první věty nebo prvního členu; je to vlastně obrácený vztah kompenzace: *Je to drahé, ale zato pěkné* // *je to pěkné, jenže drahé*). Někdy jde o překážku, která znemožňuje uskutečnění děje vyjádřeného v první ze spojených vět. Tento odstín odporovacího vztahu se nejvýrazněji vyjadřuje spojkami pocházejícími z omezovacích příslovčí: *jedynie* a *tylko* (ve významu čes. *jenže*, rus. *tol'ko*),¹² např. *Dziadkowi pokazałby zęby, jedynie żał mu było matki* (J. Wiktor). *Wtem na drodze za dwoma idącymi kobietami zaturkotały znów koła, tylko nieco inaczej niż wprzód* (Orzeszkowa). Jsou to však prostředky řídké a častěji vyjadřují přímo výjimku z platnosti prvního členu: *Wiesz, leżąc w rozpadlinie, oszroniła się szwizną i fioletem, tylko okna rozbłyskiwały różowo* (J. Wiktor). *Cale grono wypełniło polecenie, jedynie pani zlekceważyła obowiązki i nakazy przełożonych* (tamtéž). V polštině, podobně jako v ruštině (kde má *tol'ko* též oba významy), není proto omezení od výjimky jasně odlišeno; v češtině jde naproti tomu o dva rozlišené odstíny (*jenže*, *jenomže* × *jen*, *jenom*)¹³. Vedle toho se vyjadřuje tento odstín

¹² Stejněho původu je i spojka *jednak* a *jednakže*, ale je častá i v jiných odstínech odporovacího vztahu omezovacího, proto není tak jednoznačná. Viz dále.

¹³ Při omezovacím a výjimkovém vztahu jde vždy o jistý rozpor mezi obsahy spojených vět nebo členů. Do odporovacího spojení souřadných členů nebo vět patří však taková spojení jen zčásti — pokud to jsou spojení skutečně koordinační. Vztah by tu bylo možno vyjádřit i spojkou *ale*, ovšem omezovací odstín by se poněkud oslabil: *Přišli všichni, jen Karel zůstal doma* // *ale Karel zůstal doma. Přijdu, jenom se musím převléci* // *ale musím se převléci*.

Vedle toho se omezovací a výjimkový vztah navrhuje i na vztahy determinací a modifikuje je nebo úplně mění: výjimkový vztah splývá zejména se vztahem podmínkovým. Výjimková věta vedlejší pak vyjadřuje okolnost, za níž neplatí obsah věty řídící: *Nepustím tě, leč mi odpovíš* (Majerová). *Kydal tu boudu neprodá, leda bych za ni klopil nesmyslné peníze* (Stašek). Podobně se může výjimkový vztah spojit se vztahem účelovým i jiným, např. *A o tebe se stará jiný a ty při tom nemusíš ani rukou hnout, leda abys ústům podal* (Holeček). Zvláštním případem výjimkového vztahu je vyjádření výlučně platného případu: *Nic si nepřejeme, než aby on to uznal* (Šimáček). To se stýká již s omezením: *přeje si pouze to, aby on to uznal*.

i týmiž spojkami jako odstín další (*lecz, jednak*; viz dále), takže se mezi oběma odstíny do jisté míry stírá hranice.

c) V první části spojení se uvádí nějaká okolnost nepříznivá tomu, co se říká, v druhé části, která však přesto platí; jde zde o vztah blízký přípustkovému, přičemž má přípustkový smysl první ze spojených členů nebo vět. Jednoznačným výrazovým prostředkem tohoto odstínu je *przecież* (resp. *ale przecież, a przecież*) a mimo to: *Konfiskują, sądzą, wyznaczają grzywny i miesiące aresztu — ale przecież nie zamykają (czasopisma)* (Putrament). *Istotnie, to takie proste, a przecież na to nie wpadłem* (tamtéž). *Wszystko uczyniono dla ratowania chorego, przecież skończyło się katastrofą. Dodawał sobie odwagi, mimo to dreszcz hasał po walecznym ciele* (J. Wiktor). *Nie widział końca mordęgi, a mimo to nie ustal* (tamtéž).

d) Zřídka, zejm. v živém mluveném jazyce, setkáme se i s obráceným případem: nepříznivý děj nebo jev se vyjadřuje v druhé části spojení. Užívá se tu spojky *a*: *Ty wyglądasz jak arcykapłan, a jesteś tylko szynkarzem* (Prus). Zde by při vyjádření podřadným souvětím byla vedlejší větou přípustkovou věta druhá: *chociaż jesteś tylko szynkarzem*. Srov. *Mickiewicz przybył dorozką na Pietrowskoje w dobrym humorze, mimo że był głodny* (M. Jastrun).

Všechny uvedené speciální výrazové prostředky jsou poměrně řídké — v převážné většině dokladů se užívá spojek, které vyjadřují omezovací vztah bez dalšího rozlišení nebo jsou běžné v dvou nebo i ve třech jeho odstínech. Vládnoucí spojkou je i zde *ale*, např. a) *Jest mały, mniejszy od Jasińskiego, ale muskularny i zwinny* (Putrament); b) *We śnie możesz robić wszystko, ale nie masz nic do zdobycia, ani do stracenia* (tamtéž); c) *Sturchnął kolanem o stółek, ale nawet nie czuł bólu*.

U starších spisovatelů bylo dosti hojně *lecz*, dnes knižně zabarvené; setkáme se s ním zvl. v odstínech b) a c): *Miejsca szczęśliwe są przenośne, lecz o tym dowiadujemy się zbyt późno* (M. Jastrun). *O sto kroków dalej znalazł nowy pagórek, niewysoki, lecz pozwalający ogarnąć całe pole bitwy* (Prus). *Żyto i pszenica miały kłosa jeszcze zielone, lecz już osypane drżącymi różkami, których obfitość wróżyła urodzaj* (Orzeszkowa).

Pro spojku *jednak* jsou charakteristické odstíny c) a b); často se jí užívá jako spojky navazovací po koncové pauze (tu bývá příklonná jako čes. *však*). Srov. *W życiu jest wiele rzeczy, które nam się nie podobają, jednak powinniśmy je poznać i zrozumieć* (Przekrój). *Cisnęły mu się na usta ostre, biczące słowa prawdy. Musiał je jednak opanować* (Putrament). *Księżyc już wschodził, nie mógł się jednak wypłatać z gałęzi drzew, zwichrzonych na krawędzi gór* (J. Wiktor). *Pragnęła być surową, jednakże każdy mógł zauważyć przytajony, z trudem ukrywany, uśmiech* (tamtéž).

Protože užití spojek širšího významu převládá, stírá se v jazykovém povědomí do značné míry diferenciací omezovacího typu. Najdeme množství dokladů, které nejsou jednoznačné, a často bychom ani nemohli bezpečně rozhodnout, patří-li do podtypu a, b nebo c. (Podtyp d si udržuje svou odlišnost, ale je velice řídký.) Odstín omezovacího vztahu závisí pak už jen na významovém vztahu spojených členů nebo vět — není jazykově vyjádřen.

Pro omezovací odstín odporovacího vztahu je příznačné, že se tu jen zřídka užívá asyndentického spojení větných členů nebo vět; bez spojovacích prostředků by zřejmě vztah nebyl dosti zřetelný.

V češtině se užívá v omezovacím typu odporovacího spojení vedle obecně

rozšířeného *ale* zejména spojek *avšak* a *však* (obě jsou mírně knižně zabarveny), odpovídajících dobře polskému *lecz* a *jednak* (na rozdíl od *lecz* však nejsou možné v odporovacím odstínu popíracím). V ruštině je zde nejcharakterističtějším prostředkem *no* (= *ale*) a méně časté *odnako* (= *lecz*); hovorovější *da* vyjadřuje často překážku. O významově specializovaných spojkách byla již zmínka. V podtypu c je v ruštině dosti častá i spojka *a*, v řídkém typu d má postavení výlučné.

3. Jedna z obou částí odporovacího spojení je popřena a druhá platí místo ní. Je zde dvojitá možnost:

a) Popírá se první část (člen, věta), a platí druhá: neplatí A, nýbrž B. Užívá se zde spojek *ale* a *lecz* (speciální spojku jen pro tento vztah polština nemá): *To nie jest zaden cień, ale żywy człowiek* (Prus). *Później dopiero przypomnę sobie, że to nie śliz zwyrodniał a zmałał, ale je uroślem* (Putrament). *Już od dawna szukała szczęścia nie tam, gdzie go ludzie szukają, lecz tam, gdzie ono jest istotnie* (M. Jastrun). *Nie odpowiedział też na to pytanie, lecz zadał inne* (Żeromski).

Čeština zde užívá *ale* nebo knižního *nýbrž* (to je možné jen v tomto odstínu odporovacího vztahu), ruština skoro výlučně *a*.

b) Platí první ze spojených členů, a popřen je druhý (souvětná spojení jsou tu jen výjimečně). Užívá se tu spojky *a* s negací: *A ja jestem prawnik, a nie jakiś tam tere-fere-kuku*. (Putrament). *Głosicielami humanizmu byli nadto uczeni ludzie pióra, a nie praktyczni organizatorzy życia zbiorowego* (Krzyżanowski). Zde je *a* takřka výhradním prostředkem, podobně jako v ruštině a češtině.

Jen v popíracím typu odporovacího spojení je pro vztah závažná negace — jinde nemá žádný vliv, je-li některá ze spojených vět záporná.

Významový vztah větných členů nebo vět, signalizovaný i užitím zápornky u jednoho z nich, bývá tak zřetelný, že k jeho vyjádření stačí i asyndetické spojení, např. *To nie ja, to książki tak gospodarzą* (J. Wiktor).

VI. Náš letmý přehled vnitřní diferenciacie odporovacího vztahu a významů polských spojovacích prostředků sloužících k jeho vyjádření není ani zdaleka úplný — jeho cílem bylo pouze ukázat cestu k prohloubené analýze souřadných vztahů mezi větnými členy a větami a k vystižení významových rozdílů mezi spojovacími prostředky vyjadřujícími též základní vztah.

Vedle významových rozdílů může být mezi spojkami souznačnými, tj. vyjadřujícími též odstín vztahu, rozdíl v síle, intenzitě vztahu. Tak např. čes. a vyjadřuje konfrontační vztah méně silný než spojka *kdežto*; ruské *odnako* je silnější než *no* (v odstínu 2c), polské *przecież* než *ale* apod. Ve skutečnosti však záleží „síla“ rozporu především v obsahovém vztahu spojených členů nebo vět; volba té nebo oné spojky je vlastně jen sekundárním aktem, podmíněným právě „silou“ protikladnosti nebo rozporu. Spojky samy se tu uplatňují zejm. svou jednoznačností nebo naopak mnohoznačností, která přispívá ke zmírnění rozdílů mezi odstíny vztahu.

Pro dnešní živou polštinu — psanou i mluvenou — je příznačné omezení počtu spojovacích prostředků a tendence k zobecnění prostředku jediného, vyjadřujícího základní vztah jako celek, bez speciálních odstínů (ty pak vyplývají jen z obsahu spojených vět nebo členů) — v odporovacím vztahu je to spojka *ale*. Podobná je situace v dnešní češtině.

Přitom se však naše jazyky speciálnějších spojovacích prostředků nevzdávají zcela a oživují je všude, kde je nutné přesné a jednoznačné vyjádření

(zejm. v literatuře odborné). Jde tu tedy většinou o prostředky knižně nebo i archaicky zabarvené. Proto nelze říci, že by zobecnění spojky *ale* pro odporovací vztah v celém rozsahu bylo nějakým ochuzením jazyka. Je to pouze dovršení zákonitého vývoje typů souvětí a několikanásobných členů, který většinou vede k jejich vnitřnímu sjednocování, ke stírání nebo aspoň oslabování rozdílů mezi podtypy a k podřizování speciálních spojovacích prostředků jednomu základnímu.¹⁴

Zajímavé je i zkoumání podmínek, za nichž se užívá spojení beze spojek, asyndetického. Ukazuje se, že není obvyklé všude, v celém rozpětí významového vztahu, nýbrž jen v některých odstínech (při vztahu odporovacím v odstínu konfrontačním a popíracím). To má svou příčinu: bezspoječné spojení je možné tam, kde je významový vztah už jasně signalizován jinými prostředky než spojkami — paralelní stavbou vět, užitím negace u jedné části spojení — a kde zároveň dostatečně jasně vyplývá z obsahu spojených vět nebo členů, takže nemůže být v daném kontextu nesprávně pochopen. Přitom nezáleží na tom, jde-li o odporovací vztah „silný“ nebo „slabý“ — protikladnost může vystupovat silněji v asyndetickém spojení než ve spojkovém.

ПРОТИВИТЕЛЬНАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ЧАСТЯМИ СЛОЖНОСОЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ОДНОРОДНЫХ ЧЛЕНОВ

Автор статьи определяет прежде всего семантическую дифференциацию в рамках противительной связи, на основе анализа польского, чешского и русского материала, вместе с формальными, внешними экспонентами (последние привлекаются большей частью из польского материала).

I. Характер отношений между компонентами, объединенными в порядке сочинения.

II. Понимание противительной связи в имеющихся грамматиках.

III. Расхождения в определении этой связи. Дается собственное научное определение, с одной стороны — более широкое (эксплицитное), с другой стороны — более краткое; последнее звучит следующим образом: В противительной связи стоят члены предложения или части сложного предложения, содержание которых противопоставляется друг другу или между содержанием которых устанавливается противоречие.

IV. Данная связь охватывает три основных разновидности.

V. Подробное рассмотрение этих разновидностей:

1. конфронтационная (противопоставление содержания двух сегментов),
2. ограничительная (содержание второго сегмента ограничивает релевантность содержания первого сегмента, выделяются здесь 4 подтипа),
3. отрицательная (одна из обеих частей отрицается).

VI. Для современного польского языка характерно как ограничение количества союзов слов, так и тенденция к универсальному возобладанию единственного союзного средства — таким является прежде всего союз *ale*.

¹⁴ Srov. J. Bauer, *Vývoj...* 356n.

ZUM CHARAKTER UND ZUR ENTWICKLUNG DER HYPOTAXE IN DEN SLAWISCHEN SPRACHEN

(PROBLEME DER STRUKTURELLEN GRAMMATIK UND
SEMANTIK, LEIPZIG 1968, 151–161)

In dieser Arbeit konzentriere ich mich auf die Frage der Hypotaxe im Satzgefüge. Die Problematik der Hypotaxe im einfachen Satz unterscheidet sich davon beträchtlich und verdient, besonders geklärt zu werden.

1. Einleitend wird es notwendig, die zu verwendenden Grundbegriffe zu klären. Es handelt sich hier vor allem um die Begriffspaare *Koordination* — *Subordination* sowie *Parataxe* — *Hypotaxe*. Meiner Meinung nach ist es nützlich, diese Begriffe zu unterscheiden. Mit den Termini ‚Koordination‘ und ‚Subordination‘ bezeichnen wir zwei syntaktische Beziehungen, die im einfachen Satz zwischen den Satzgliedern und im zusammengesetzten Satz zwischen den verknüpften Sätzen realisiert werden. Mit den Termini ‚Parataxe‘ und ‚Hypotaxe‘ bezeichnen wir demgegenüber zwei unterschiedliche Ausdrucksweisen dieser Beziehungen, eine bestimmte Verwendung der Sprachmittel (vor allem der grammatischen Mittel) zum Ausdruck einer koordinierenden oder subordinierenden Beziehung.¹

Außer den syntaktischen Beziehungen und dem, was sie ausdrücken, soll also noch über die Ausdrucksmittel dieser syntaktischen Beziehungen gesprochen werden. Es werden lediglich sprachliche Mittel in Betracht gezogen, nicht jedoch die außersprachlichen (wie z. B. Gestik, Mimik und dergleichen). Hierher gehören intonatorische, lexikalische und vor allem grammatische Mittel. Ihrem Charakter nach können die erwähnten Mittel entweder parataktisch oder hypotaktisch sein, sie können jedoch auch der Opposition Parataxe — Hypotaxe neutral gegenüberstehen.

Zur Illustration der Unterscheidung der erwähnten drei Begriffsebenen führe ich ein ganz einfaches Beispiel der syntagmatischen Verbindung von Satzgliedern an: *čtu pěknou knihu*, „ich lese ein schönes Buch“. Zwischen den Wortpaaren *čtu* + *knihu*, *knihu* — *pěknou* besteht die syntaktische Beziehung der Subordination. Das zweite der angeführten Glieder wird stets dem ersten subordiniert; es ist von ihm grammatisch abhängig, und in semantischer Hinsicht drückt es seine Determination aus. In beiden Fällen wird die Beziehung vor allem durch grammatische Mittel ausgedrückt, und zwar durch Kategorien des Nomens, im ersten Fall durch den Kasus, im zweiten durch Kasus, Numerus und Genus. (Diese Kategorien äußern sich formal mittels bestimmter Endungen des Nomens.) Die Art und Weise der Verwendung der erwähnten grammatischen Mittel ist unterschiedlich. Im ersten Fall handelt es sich um die Rektion — das grammatisch übergeordnete Glied (d. h. das Verb *čísti*) verlangt, daß das abhängige Substantiv in einem bestimmten Kasus (Akkusativ) auftritt. Im zweiten Fall übernimmt das abhängige Adjektiv Kasus, Numerus und Genus vom übergeordneten Substantiv, es ist also mit ihm kongruent. Rektion und Kongruenz

¹ Es ist notwendig zu unterstreichen, daß es sich um grammatische Erscheinungen handelt. In der Vergangenheit ist die Natur der Parataxe und Hypotaxe oft logisch oder psychologisch erklärt worden, was dazu geführt hat, daß einige Linguisten diese Begriffe für außersprachlich hielten; so z. B. M. N. Peterson. (Vgl. den polemischen Aufsatz von Peškovskij, A. M., *Suščestvujet li v rusškom jazyke sočinjenje i podčinjenje predloženiej?* Izb. trudy, M. 1959, 131–146.)

sind verschiedene Ausdrucksweisen der subordinierenden Beziehung. Sie sind dazu spezialisiert, eben diese Beziehung auszudrücken. Sie signalisieren immer die syntaktische Abhängigkeit eines Satzgliedes und werden nie zum Ausdruck einer koordinierenden Beziehung verwendet.²

Ich möchte unterstreichen, daß wir unter Koordination immer die syntaktischen, nicht die semantischen Beziehungen verstehen. Die Koordination ist die Beziehung zwischen zwei syntaktischen Einheiten, die grammatisch gleichberechtigt, d. h. voneinander grammatisch unabhängig sind und im Rahmen desselben höheren syntaktischen Ganzen gemeinsam dieselbe Funktion erfüllen. Die Subordination ist die Beziehung zwischen zwei syntaktischen Einheiten, von denen eine der anderen grammatisch untergeordnet, also von ihr abhängig ist. Die semantischen Beziehungen zwischen den auf diese Weise verknüpften Einheiten können dabei verschieden sein: Im Rahmen der koordinierenden Beziehung handelt es sich vor allem um kopulative, adversative, steigernde oder disjunktive semantische Beziehungen, im Rahmen der subordinierenden Beziehung um verschiedene Arten der Determination des Nomens oder des Verbums. Diese Unterscheidung ist nicht überflüssig, da sich manchmal zwischen den syntaktischen Einheiten dieselbe semantische Beziehung realisieren kann, wobei die syntaktische Beziehung verschieden ist. Im einfachen Satz geht es z. B. um den bekannten Unterschied zwischen einem erweiterten Satzglied mit kopulativer Beziehung zwischen den Bestandteilen und einem soziativen Syntagma: *otec a matka*, „der Vater und die Mutter“ — *otec s matkou*, „der Vater mit der Mutter“. Im ersten Fall liegt die Koordination, im zweiten die Subordination vor. Ähnliche Fälle finden wir auch im zusammengesetzten Satz. So kann man z. B. eine gewisse Schattierung des Widerspruchs zwischen dem Sachinhalt zweier verknüpfter Sätze entweder durch koordinierende Verbindung von Sätzen ausdrücken, die eine adversative Satzreihe bilden, oder durch eine subordinierende Verbindung von Sätzen, von denen einer den Charakter des syntaktisch abhängigen Satzes aufweist, und zwar eines konzessiven Nebensatzes: *Silně pršelo, ale my jsme šli dále*. „Es regnete stark, aber wir gingen weiter.“ *Ačkoli silně pršelo, šli jsme dále*. (*Šli jsme dále, ačkoli silně pršelo*.) „Obwohl es stark regnete, gingen wir weiter.“ („Wir gingen weiter, obwohl es stark regnete.“) Oder: *Šel jsem tam, a nemusel jsem (přece)*. (*Šel jsem tam, ačkoli jsem nemusel*.) „Ich bin dort hingegangen, und ich mußte doch nicht.“ („Ich bin dort hingegangen, obwohl ich nicht mußte.“) In ähnlicher Weise verhält es sich mit den semantischen Beziehungen des Grundes, der Folge, der Bedingung und anderen.

Zum Ausdruck der koordinierenden und subordinierenden Beziehungen der Sätze haben sich in jeder Sprache bestimmte Komplexe von Ausdrucksmitteln ausgebildet, die auf eine bestimmte Weise verwendet werden. Insgesamt können wir hier über die Parataxe als über eine Art des Ausdrucks der koordinierenden Beziehung und über die Hypotaxe als über eine Art des Ausdrucks der subordinierenden Beziehung sprechen. Ich betone, daß es sich um eine bestimmte komplexe Verwendung von verschiedenen Mitteln handelt. Würden wir nur ein Mittel isoliert betrachten, könnten wir es manchmal nicht eindeutig als parataktisch oder hypotaktisch bezeichnen.

² Ich möchte auf einen interessanten Aufsatz zu dieser Problematik aufmerksam machen: Hausenblas, K., *Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování*, Bulletin VŠR JL 2 (1958), 23—51.

Wenden wir uns nun den erwähnten Beispielen zu. In dem koordinierenden Syntagma *otec a matka* funktioniert als Hauptmittel zum Aufbau der Beziehung die Konjunktion *a*, zu der zum Unterschied von der Präposition *s* im Syntagma *otec s matkou* auch bemerkt werden muß, daß sie den Kasus des nachfolgenden Substantivs nicht regiert. (Für den Gebrauch des Kasus ist die syntaktische Funktion des gesamten Syntagmas im Satz ausschlaggebend. In manchen Fällen können in koordinierten Syntagmen auch unterschiedliche Kasus vorliegen, z. B. in adverbialer Funktion: *přijeď vlakem nebo na kole*, „komm mit dem Zug oder auf dem Rad“.) Ähnlich geht es in den deutschen Kausalsätzen mit den Konjunktionen *denn* und *weil* sowie in den entsprechenden tschechischen Sätzen mit *neboť* und *protože* nicht nur um einen Unterschied in der Verwendung des Bindewortes, sondern auch um einen Unterschied zwischen lockerer und fester Satzfolge. Im Deutschen kommt dazu noch der Unterschied in der Verbstellung im Kausalsatz.

Das Bindemittel muß, bei isolierter Betrachtung, nicht eindeutig parataktisch oder hypotaktisch sein. Es kann — in unterschiedlichen Kontexten — beide Funktionen erfüllen. So ist z. B. das tschechische *než* einerseits eine hypotaktisch vergleichende Konjunktion („als“), anderseits eine adversative parataktische Konjunktion („aber“), heute jedoch mit archaischem Anstrich. Vergleichbar sind die Bedeutungen von *leč*, „außer wenn“, „aber“.

Von diesem Standpunkt aus werden wir auch anders an die Fälle herangehen, bei denen es üblich ist, von einem Widerspruch zwischen der grammatischen und der semantischen Seite des zusammengesetzten Satzes zu sprechen. Ich meine hier u. a. die Verwendung der Konjunktionen *kdežto*, *zatímco* und *jestliže* („während“, „wenn“) zum Ausdruck der adversativen Beziehung sowie die Verwendung der Relativsätze mit *což*, „was“; *načež*, „worauf“; *pročež*, „weshalb“ usw. in einem zusammengesetzten Satz, der seinem Sinn nach anreihend ist. Ein Gegenstück dazu bilden verschiedene Arten von konjunktionslosen zusammengesetzten Sätzen, die dem Sinn nach unterordnend sind. Nicht einmal hier können wir uns bei der Analyse der Verbindung auf die Bindemittel beschränken, sondern müssen die Art und Weise, wie die Beziehung ausgedrückt wird, in ganzer Breite betrachten und die semantische Beziehung von der syntaktischen unterscheiden. Unter dieser Voraussetzung muß dann die Wertung der Bindemittel korrigiert werden. Der heutige Stand darf nicht durch ihre Genesis erklärt werden.

Nach dieser breitangelegten theoretischen Einleitung können die folgenden Darlegungen über die Entwicklung und den Charakter der Hypotaxe im Satzgefüge gestraft werden. Der begrenzte Umfang unserer Darlegungen erlaubt es sowieso nicht, alle Typen von Satzgefügen und alle Bindemittel zu besprechen. Wir versuchen vielmehr, hier an Hand einiger Beispiele einen Gesamtüberblick über die Richtung des Entwicklungsprozesses zu gewinnen.

2. Parataxe und Hypotaxe sind keine unveränderlichen Kategorien. Sie sind im Verlauf der Sprachentwicklung entstanden und haben sich verändert. Auch in ihrer heutigen Verwendung sind sie nicht definitiv stabilisiert.

Die Mittel, die zum Ausdruck der syntaktischen Beziehungen im einfachen Satz dienen (vor allem die subordinierenden), überschreiten in ihrer historischen Entwicklung die Grenzen einzelner Sprachen, ja sogar teilweise die der indoeuropäischen Sprachgruppe. Der zusammengesetzte Satz ist ein historisch

jüngeres syntaktisches Gebilde. Deshalb sind auch die Mittel der Parataxe und Hypotaxe im zusammengesetzten Satz weniger alt. Die historisch-vergleichende Erforschung der slawischen Sprachen hat gezeigt, daß sich die Mehrheit der Bindemittel erst in der Entwicklung der einzelnen Sprachen stabilisiert hat, obwohl sie teilweise aus gleichen oder ähnlichen Ausgangselementen entstanden sind. Nur bei einem kleinen Teil der Bindemittel läßt sich voraussetzen, daß sie bereits in der Epoche der urslawischen Spracheinheit existierten, und auf einen noch älteren Ursprung kann man mit großer Unsicherheit nur bei einzelnen Bindemitteln schließen (z. B. bei den Relativa).³ Dabei sind jedoch die Ergebnisse der Entwicklung im großen und ganzen ähnlich. Der gemeinsame Ausgangspunkt der Entwicklung, die nahezu gleichen systembedingten Voraussetzungen, dieselben Ausdrucksbedürfnisse und oft auch das gleiche oder ähnliche Vorbild der alten fremden Schriftsprache führten zu einer übereinstimmenden oder parallelen Entwicklung. Dazu haben oft auch die wechselseitigen Einflüsse der slawischen Sprachen beigetragen. Als ziemlich stark erwiesen sich jedoch auch divergent wirkende Faktoren: die große Ausdehnung des Sprachgebietes und der Mangel an intensivem direktem sprachlichen Kontakt, verschiedenartige äußere Einflüsse und Eingliederungen in unterschiedliche Sprachverbände. Deswegen wurden oft dort, wo der gemeinsame Ausgangspunkt mehrere Möglichkeiten bot, diese unterschiedlich genutzt.⁴

3. Der zusammengesetzte Satz ist offensichtlich durch semantische und syntaktische Zusammenfügung solcher Sätze entstanden, die ursprünglich mehr oder weniger selbständig waren und in der Sprachäußerung nebeneinander standen. Als Ausgangspunkt für die Entstehung der Parataxe und Hypotaxe ist also eine bloße Juxtaposition von Sätzen anzusetzen. Parataxe und Hypotaxe entwickelten sich nebeneinander. Sie sind aus Satzgefügen, die ursprünglich weder parataktisch noch hypotaktisch waren, entstanden. In den meisten Fällen ist es nicht richtig, wenn man von einer Umwandlung der Parataxe in die Hypotaxe spricht. Die echte, stabilisierte Parataxe ist keine Entwicklungsvorstufe der Hypotaxe, sondern eine gleichberechtigte Erscheinung, die im Sprachsystem zur Hypotaxe in Opposition steht.

Manchmal hält man noch einen anderen Weg zur Entstehung von Satzgefügen für möglich: das Auswachsen eines Satzgliedes zu einem Nebensatz. Von der historisch-vergleichenden Forschung wird diese Annahme jedoch nicht bestätigt; nicht einmal bei den Partizipialkonstruktionen, die am ehesten Satzgültigkeit haben, läßt sich die Umwandlung in Nebensätze verfolgen, sondern nur der Austausch einer Ausdrucksweise durch die andere, wobei beide lange Zeit nebeneinander bestehen.

Das Alter der einzelnen Arten von zusammengesetzten Sätzen ist verschieden. Neben den altertümlichen Typen entstehen neue auch in einer weit späteren Zeit, und sogar in historischer Zeit läßt sich beobachten, wie neue Bindemittel und neue Typen von Satzgefügen entstehen. Analog kann man

³ Vgl. Bauer, J., *Problema rekonstrukcii praslavjanskogo složnogo predložénija*, Sborník prací fil. fak. Brno 1958, A 6, 43–55; vgl. hier 210–220.

⁴ Vgl. Bauer, J., *Problematika historickosrovnávacího studia vývoje slovanského souvětí*, Otázky slovanské syntaxe, P. 1962, 235–244; vgl. hier 243–252.

dann auf den Verlauf ähnlicher Prozesse in vorhistorischer Zeit schließen, vor allem, wenn es gelingt, Relikte des älteren Standards zu entdecken.⁵

In der Entwicklung des Tschechischen läßt sich z. B. teilweise die Entstehung der Konjunktion *než* verfolgen, die aus der Negation *ne* und der enklitischen Partikel *že* zusammengesetzt ist. Der Entstehungsprozeß der Bindewörter mit der zweiten Komponente *brž*, d. h. mit dem ursprünglichen Komparativ des Adverbs *brzo* — *brže* (*abrž*, *alebrž*, *anobrž*, *něbrž*), verlief völlig in historischer Zeit. Die Entwicklung des Adverbs *jedno* → *jen*, „eins“ („nur“), zu einer exzeptiven Konjunktion mit der Bedeutung „außer wenn“ (sie wurde später durch *leda*, *leč* ersetzt), wurde nicht zu Ende geführt. Auf Grund einiger Merkmale läßt sich mit Sicherheit behaupten, daß eine neuere Art von Relativsätzen mit Relativa interrogativer Herkunft aus ursprünglich selbständigen Fragen entstand, die zuerst konditionelle Bedeutung annahmen (ähnlich wie die Bedingungssätze mit *li* aus Entscheidungsfragen entstanden sind). Das häufigste hypotaktische Bindewort *že* ist in vorhistorischer Zeit entstanden. Überdies können wir auch gewichtige Argumente dafür anführen, daß es sich hier ursprünglich um eine anaphorische Partikel mit der Bedeutung „to“, „das“, oder direkt um eine deiktische Partikel mit der Bedeutung „hle“, „sieh“, handelt: *Řekl, že nepřijde* ← *řekl to (to): nepřijde*. „Er sagte, daß er nicht kommt“ ← „er sagte das: er kommt nicht.“ *Viděl, že někdo přichází* ← *viděl: hle! někdo přichází!* „Er sah, daß jemand kommt“ ← „er sah: sieh! jemand kommt!“⁶ usw.

Dieser Entwicklungsprozeß verlief allerdings in den einzelnen Sprachen nicht isoliert, durch eine langsame, natürliche Entwicklung. Er wurde durch das Einwirken fremder Sprachen beeinflusst, das sich vor allem bei der Formierung der Schriftsprachen geltend machte. Die Mittel der Parataxe und Hypotaxe entstanden so in großem Maße „künstlich“ als Äquivalente schon längst konstituierter Mittel der alten Schriftsprachen. Als typisches Beispiel kann hier das Altkirchenslawische dienen, das im Bau des zusammengesetzten Satzes zum großen Teil das griechische Vorbild widerspiegelt. Selbständiger war in dieser Hinsicht das Altkirchenslawische in den Fällen, wo in seiner gesprochenen Vorlage entsprechende Konstruktionen schon existierten, obwohl in unstabiler Gestalt, was oft durch das Schwanken der Schriftsprache zum Ausdruck kommt. Weniger intensiv war der Einfluß fremder Schriftsprachen auf andere slawische Sprachen, vor allem der Einfluß des Lateinischen auf das Altschechische und Altpolnische.⁷ Kompliziert ist die Frage des gegenseitigen Einflusses der slawischen Sprachen, namentlich des Altkirchenslawischen, auf das Altrussische und auf die südslawischen Sprachen, des Altschechischen auf das Altpolnische usw.⁸

⁵ Zu einer ausführlicheren Darlegung dieser Problematik vgl. Bauer, J., *K voprosu o vzniku i razvitii tipov složnogo predloženia*, VSIJa 6 (1962) 89–111; vgl. hier 221–242.

⁶ Vgl. die Entstehung des deutschen Bindewortes *daß*: Müller, G., und Frings, Th. *Die Entstehung der deutschen daß-Sätze*, Berlin 1959.

⁷ Vgl. Bauer, J., *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. předn. pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 73–95; vgl. hier 47–67.

⁸ Zur allgemeinen Problematik der gegenseitigen Beeinflussung der slawischen Sprachen vgl. Bulachovskij, L. A., *K istorii vzaimootnošenij slavjanskich literaturnych jazykov*, Izv AN SSSR — OLJa, 10 (1951) Nr 1, 37–49; Havránek, B., *K otázce mezislovanských vztahů spisovných jazyků*, Studie o spisovném jazyce, P. 1963, 328–336; Havránek, B., *Charakter a úkoly srovnávacího studia spisovných jazyků slovanských*, ebenda, 337–344.

Die fremden Einflüsse konnten sich jedoch größtenteils dort, wo sie den systembedingten Voraussetzungen der einheimischen Sprache widersprachen, nicht durchsetzen. So hat z. B. weder das Griechische noch das Lateinische auf die slawischen Sprachen einen so großen Einfluß ausgeübt, daß in ihnen ein selbständiger Modus (Konjunktiv) hätte entstehen können. Auch keine wirkliche *consecutio temporum* ist entstanden.

4. Die Opposition Parataxe — Hypotaxe (als zweier grundlegender Ausdrucksweisen der Koordination und Subordination im zusammengesetzten Satz) ist heute zu einer der wichtigsten Oppositionen im Bereich des zusammengesetzten Satzes geworden. Sie wurde zum Kriterium, nach dem der zusammengesetzte Satz in zwei Grundtypen eingeteilt wird. In älterer Zeit war dieser Gegensatz bei weitem nicht so deutlich und schwerwiegend; bei manchen Typen läßt sich höchstens annehmen, daß sie sich zur Parataxe oder Hypotaxe hin entwickelt haben, daß sie also für die eine oder die andere Entwicklung Voraussetzungen besaßen; wir können sie jedoch nicht als parataktisch oder hypotaktisch bezeichnen. Vgl. z. B. die alttschechischen Sätze mit *až*, die sich später zu temporalen und konsekutiven Nebensätzen entwickelt haben: *Tateři vřecko Polsko zhubichu až sě i před Kladskem stavichu*, „die Tataren haben ganz Polen vernichtet, und zuletzt standen sie sogar vor Kłodzko“.

Oft kam es auch zu einem gewissen Schwanken. So schwankten z. B. lange Zeit die Kausalsätze mit der Konjunktion *nebo(t)* zwischen Parataxe (als Gegenstück zum lateinischen *nam, enim*, „denn“) und Hypotaxe (als Gegenstück zu den lateinischen Nebensätzen mit *quia, quoniam*, „weil“). In einem Satz ohne Konjunktion konnte man das Adverb *proto* setzen, das nur im hypotaktischen Satzgefüge auftreten kann. Der Satz mit *nebo* konnte anteponiert werden usw. Im Zusammenhang mit der Stabilisierung des *že* als kausalem Bindewort (und vor allem nach dem Entstehen der zusammengesetzten Konjunktion *protože*) wurde *nebo* ausschließlich zu einer parataktischen Konjunktion.

Einige Konstruktionen hatten sich nicht in die Entwicklung eingegliedert, die zur Unterscheidung von Parataxe und Hypotaxe führte. Sie hatten ihren ursprünglichen, nicht-differenzierten Charakter beibehalten und wurden zum Ausdruck verschiedener Arten von Beziehungen zwischen den Sätzen verwendet. Hierher gehören vor allem die Sätze mit dem sporadisch belegten *nali* und dem häufigeren *ano, an*, die sowohl in adversativer Satzreihe als auch in Satzgefügen mit verschiedenem Satzverhältnis vorkommen konnten. Daneben traten sie auch als selbständige Sätze auf, in denen *nali* und *ano* interjektionelle Funktion hatten (etwa „sieh!“). Als sich der Unterschied zwischen Parataxe und Hypotaxe als Strukturprinzip des zusammengesetzten Satzes durchgesetzt hatte, mußten diese nicht differenzierten Konstruktionen früher oder später ausgeschaltet werden.

Diese Entwicklung ist für die Schriftsprache charakteristisch. In den Dialekten dagegen als den Repräsentanten einer ausschließlich gesprochenen Sprache mit beschränktem Mittelungsbedürfnis ist bis zum heutigen Tag der Unterschied zwischen Parataxe und Hypotaxe nicht so stark ausgeprägt, und es gibt viele Übergangstypen, die nicht differenziert sind.

5. Welche Mittel sind für die hypotaktische Ausdrucksweise im slawischen Satzgefüge charakteristisch?

Die Bindemittel sind an und für sich nicht immer eindeutig parataktisch oder hypotaktisch: vgl. z. B. das tschechische *než, až, ať, leč, sotva* u. a. Andere werden jedoch nur im Rahmen der Hypotaxe verwendet, so daß sie dann als hypotaktisch bezeichnet werden können: *že* und alle mit Hilfe von *že* entstandenen Konjunktionen (*takže, protože, třebaže, přestože*), *aby, kdyby, jako by, jestliže, ačkoli, jakmile* u. a. Für alle hypotaktischen Konjunktionen gilt, daß sie ein Bestandteil des Nebensatzes sind, daß sie die Funktion eines Formanten haben, der den Charakter des Nebensatzes festlegt. Die parataktischen Bindewörter dagegen stehen zwischen den zusammengefügt Sätzen und gehören weder zum ersten noch zum zweiten Satz.

Ein eindeutiges Kennzeichen der Hypotaxe ist die Anwendung der korrelativen Ausdrücke im syntaktisch übergeordneten Satz. Ihre Anwendung ist zwar nicht in allen Typen von Satzgefügen möglich, aber wo sie vorkommen, handelt es sich immer um die Hypotaxe. Der korrelative Ausdruck signalisiert nämlich die syntaktische Eingliederung des Nebensatzes in den Bau des Hauptsatzes.⁹

Einige Typen von Nebensätzen sind dadurch gekennzeichnet, daß sie sowohl vor dem Hauptsatz als auch hinter ihm stehen können. Dadurch unterscheidet sich z. B. der oben erwähnte kausale Nebensatz mit *protože* von dem Hauptsatz mit *nebo*, der Konzessivsatz von dem Hauptsatz in der adversativen Satzreihe und ähnliches. Es handelt sich also um ein Merkmal des hypotaktischen Charakters des Satzes, das jedoch nicht unbedingt nötig ist. Es gibt auch Nebensätze, die nur nach ihrem Hauptsatz stehen können, wie z. B. die Konsekutivsätze.

Es wurde schon erwähnt, daß die slawischen Sprachen keinen Modus haben, der, unabhängig vom Modus im vorausgehenden Hauptsatz, nur im Nebensatz stehen könnte, nämlich den Konjunktiv. Manchmal sucht man im Konditional einen Konjunktiv, vor allem in den abhängigen Heischesätzen und in den Finalsätzen. Der Konditional drückt hier jedoch eine erwünschte Handlung aus (und dieselbe Bedeutung kann er auch im Hauptsatz haben, wenn auch viel seltener), und seine Verwendung ist nicht nur dadurch motiviert, daß es sich um einen Nebensatz handelt.

Die slawischen Sprachen haben in den meisten Nebensätzen nicht einmal eine abhängige Verwendung des Tempus. Das Tempus wird im Hinblick auf den Moment der Sprechäußerung gebraucht und nicht im Hinblick auf die Zeit im Hauptsatz. Nur die abhängigen Aussage- und Fragesätze weichen von dieser Regel ab. Hier kommt die relative Zeitgeltung zum Ausdruck (das Präsens drückt die Gleichzeitigkeit aus, das Präteritum die Vorzeitigkeit, das Futur die Nachzeitigkeit).

Die slawischen Sprachen haben in den Nebensätzen keine feste Wortfolge (vgl. in diesem Zusammenhang die Stellung des Verbs am Ende des Nebensatzes im Deutschen).

Von den angeführten Merkmalen, die die hypotaktische Ausdrucksweise im Satzgefüge ausmachen, hat keine eine universelle Gültigkeit für alle Typen von

⁹ Zur Funktion der korrelativen Ausdrücke vgl. Hrbáček, J., *O syntaktické funkci korelativního spojení řídící a závislé věty*, SaS 25 (1964) 81–95.

Nebensätzen. Eine wirklich universelle Gültigkeit hat vielleicht nur ein Merkmal, das jedoch manchmal schwer feststellbar ist: der Nebensatz hat keine selbständige, direkte Modalgeltung. Er ist weder ein Aussage- noch ein Frage- noch ein Befehls- oder Wunschsatz. In einigen Fällen tritt jedoch eine indirekte, abhängige Modalität zutage: es gibt abhängige Aussage-, Frage- und Heische-sätze. Da die Nebensätze über keine selbständige Modalität verfügen, kann man in ihnen den Imperativ nicht anwenden, und sie können auch nicht als direkte Fragen fungieren. In der koordinierten Satzreihe haben dagegen alle zusammengefügte Sätze ihre eigentliche, selbständige Modalität. Meist ist sie für alle Sätze dieselbe, dem muß aber nicht immer so sein: *Udělal bych to, ale kdo mi pomůže?* „Ich würde das tun, aber wer hilft mir?“ — *Dám ti peníze a rozděl se s bratrem.* „Ich gebe dir Geld, aber teile es mit deinem Bruder.“¹⁰

6. Die hypotaktische Ausdrucksweise der syntaktischen Beziehung wird gewöhnlich von zwei oder mehr der erwähnten Mittel gestaltet. Fakultative Ausdrucksmittel brauchen nicht vorzukommen, es darf jedoch nicht ihr Gegenstück — ein parataktisches Ausdrucksmittel — auftreten. Im Satzgefüge *Věděl jsem, že přijdeš* („Ich wußte, daß du kommst“) ist z. B. sein hypotaktischer Charakter durch Anwendung folgender Mittel gegeben: das Bindewort *že* ist typisch hypotaktisch; im Hauptsatz ist die Verwendung eines korrelativen Ausdrucks möglich: *věděl jsem to (o tom), že přijdeš*, „das“ („davon“); der Nebensatz kann in bestimmtem Kontext vor seinem Hauptsatz stehen; der Nebensatz hat keine eigentliche, direkte Modalität, sondern nur eine indirekte (es ist ein abhängiger Aussagesatz); der Tempusgebrauch ist relativ (das Futur drückt die Nachzeitigkeit aus).

In anderen Fällen finden wir weniger Merkmale der Hypotaxe, z. B. im Temporalsatz *Jakmile jsem se vrátil, zavolal jsem přítele*, „Sobald ich zurückkehrte war, rief ich meinen Freund an“ wird die Hypotaxe durch die Verwendung der hypotaktischen Konjunktion *jakmile* und durch die Möglichkeit, die Stellung des Nebensatzes zu ändern, signalisiert. Ein Korrelat im Hauptsatz wäre nicht möglich. (*Tak*, „so“, kann nicht für ein Korrelat gehalten werden, da es nur im Nachsatz verwendet werden kann und die syntaktische Funktion des Nebensatzes nicht zum Ausdruck bringt. *Jakmile jsem se vrátil, tak jsem zavolal přítele*. Es erfüllt hier die Funktion einer Partikel, ähnlich wie *tu*, „da“. Auch die Adverbien, die einen schnellen Beginn der Haupthandlung nach der Nebenhandlung ausdrücken, vor allem *ihned*, *hned*, „zugleich“, stellen keine echten Korrelate dar.)

Das Satzgefüge *Smál se, až slzel*, „Er lachte Tränen“ (wörtlich: „bis er weinte“), weist eine feste Satzfolge auf, und die Konjunktion *až* ist nicht eindeutig unterordnend. Im Hauptsatz ist jedoch das Korrelat *tak* möglich (es signalisiert, daß der Satz mit *až* eine Adverbialbestimmung der Art und Weise vertritt). Der Mangel an selbständiger Modalität des Nebensatzes ist hier nicht deutlich, da der Satz mit *až* eine reale Handlung ausdrückt, so daß man ihn

¹⁰ Ich möchte hier auf einen sehr interessanten Aufsatz über die Modalität und Satzfolge im zusammengesetzten Satz aufmerksam machen: Svoboda, K., *Parataxe a hypotaxe z hlediska modální výstavby souvětí a z hlediska sledu vět*, SaS 22 (1961) 241—254. Ich kann mich jedoch nicht mit allen Schlußfolgerungen des Autors einverstanden erklären. Er hat nicht recht, wenn er in einigen Fällen auch dem Nebensatz eine selbständige Modalität zuschreibt (vgl. S. 244).

als einen Aussagesatz auffassen könnte. Dieser Mangel macht sich deutlich bemerkbar, wenn wir den Hauptsatz in einen Fragesatz umwandeln: *Proč se smál, až šel?* „Warum lachte er Tränen?“ Die Frageintonation am Ende des Satzgefüges, die durch das Fragezeichen angedeutet ist, signalisiert die Modalität des Hauptsatzes. Das ist nur dadurch möglich, daß der Nebensatz über keine eigene Modalität verfügt (die Modalität des Aussagesatzes würde eine Frageintonation nicht zulassen).

Dort, wo kein eindeutiges Merkmal der Hypotaxe vorkommt, wird der hypotaktische Charakter der Satzfügung nicht deutlich. Vgl. folgendes Satzgefüge: *Jen odešel, už ho hledali.* „Kaum war er weggegangen, suchte man ihn schon.“ Das Wort *jen* bedeutet vor allem „nur“ und hat an und für sich keinen hypotaktischen Charakter. Die Satzfolge ist im Grunde fest; man kann kein Korrelat ergänzen; der Mangel an selbständiger Modalität läßt sich nicht beweisen. Auch eine evident parataktische Gestaltung ist möglich: *Jen odešel a už ho hledali.* „Er ist nur mal weggegangen und schon hat man ihn gesucht.“ Hier wird der parataktische Charakter durch die Konjunktion *a* signalisiert. Demgegenüber hat der angeführte zusammengesetzte Satz dieselbe Bedeutung wie ein Satzgefüge mit den Bindewörtern *jakmile*, *hned jak*, *sotvaže* und dergleichen. Das zeugt davon, daß der Gesamtsatz auch hypotaktisch deutbar wäre. Wir kommen also in diesem Fall zu keiner eindeutigen Lösung.

Ich habe meine Erläuterungen mit Beispielen aus dem Tschechischen illustriert, sie aber so gewählt, daß sie die Verhältnisse in den slawischen Sprachen allgemein repräsentieren. In Einzelheiten gibt es natürlich zwischen den slawischen Sprachen auch wichtige Unterschiede, der allgemeine Charakter des zusammengesetzten Satzes ist aber fast der gleiche.

0. Obsahové věty byly vyčleněny jako zvláštní typ vedlejších vět při pokusech nahradit klasifikaci vedlejších vět podle jejich formální větné členské platnosti v syntaktické stavbě věty řídicí klasifikací jinou, výstižnější.¹ Šlo o to, aby se přihlíželo i k podobě věty vedlejší a k jejímu významovému vztahu k větě řídicí. A další zkoumání ukazuje, že tu nejde jen o vztah významový, ale o vztah syntaktický, v němž je významová stránka spjata s mluvnickou formou.² U této otázky se chceme dnes zastavit a ukázat, co plyne z jejího řešení pro přesnější vymezení obsahových vět a pro jejich odlišení od podobných vedlejších vět, které patří již k jiným základním souvětňným typům.

1. Jaké je místo obsahových vět mezi ostatními typy vedlejších vět? Především stojí v protikladu k doplňovacím větám vztahným: plní podobné syntaktické funkce ve stavbě věty řídicí — zastupují podmět, předmět nebo přívlastek, někdy i doplněk a jmenný přísudek, ale liší se přitom od nich výrazně po stránce výrazové i významové. Spolu s doplňovacími větami vztahnými pak stojí v opozici k větám příslovečně určovacím, které se blíží svou funkcí příslovečnému určení věty řídicí. Poněkud zjednodušeně můžeme mluvit o třech základních typech vedlejších vět: 1° věty obsahové, 2° věty doplňovací vztahné, 3° věty příslovečně určovací.³

1.1. Společné větám obsahovým i doplňovacím vztahným je to, že plní vzhledem k větě řídicí funkci jako větné členy vyjadřované zpravidla podstatnými nebo přídavnými jmény; naproti tomu věty příslovečně určovací mají funkci podobnou jako syntaktická adverbia. Podstatná jména mohou ovšem plnit ve stavbě jednoduché věty i funkci příslovečného určení, aniž ztrácejí svou substantivní povahu, a naopak příslovce mohou mít platnost přívlastku nebo i jiného větného členu, zachovávajíce si příslovečnou povahu. S podobným jevem se setkáváme i v souvětí: lze zde též užít substantivních vět vztahných, popříp. i obsahových, ve funkci vět příslovečných, a naopak, příslovečné věty se mohou svou platností přiblížit větám obsahovým nebo vztahným, např. *zarazil se jako ten, kdo na něco zapomněl; pomáhali nám tím, co jsme nejvíce potřebovali; byl oblíben u všech, kdo ho znali* (funkce substantivní vztahné věty je zde vyjádřena odkazovacím zájmenem); *udivil nás tím, že se nevrátil || není správně, když o tom mlčíte; dlouho trvalo, než se vrátil*. K rozdílu

¹ Obsahové věty odlišuje u nás V. Ertl ve svém zpracování Gebauerovy *Mluvnice české pro školy střední a ústavy učitelské II*, P. 1926°, 93–96; za jeden ze základních typů vedlejších vět je považuje Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, P. 1951^z, 685n. Jejich specifčnost viděl už V. Vondrák, a oddělil je proto jako „abhängige Aussagesätze, Fragesätze und Heischesätze“ od ostatních typů vedlejších vět ve *Vergl. slavische Grammatik II*, Göttingen 1908, 495n. Srov. k tomu J. Bauer, *Klasifikace souvětí v českých a ruských mluvnicích*, SJ 5 (1955) 8–19.

² Viz zejm. L. Durovič, *Obsahové vedlejší věty*, Jazykovedné štúdie 4 (1959) 155–167 (srov. též výklady v jeho knize *Modálnosť*, Bratislava 1956); J. Bauer, *Klasifikace souvětí*, Jazykovedné štúdie 4, 131–140, a *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 15–18 a 113n.; viz zde 169–178.

³ Trávníčkova dichotomie: věty obsahové × věty doplňovací (tj. věty vztahné i věty příslovečné) nezachycuje základní rozdíl mezi syntaktickou povahou vedlejších vět.

mezi doplňovacími větami vztažnými a větami příslovečnými se vrátíme na jiné místo; styčných bodů obsahových a vztažných vět se dotkneme v dalších výkladech.

1.2. Rozdíl mezi větami obsahovými a doplňovacími větami vztažnými lze vystihnout takto:

Obsahové věty vyjadřují vlastní obsah toho, co je ve větě řídící jen obecně nazváno, označeno (nejčastěji slovesem nebo dějovým jménem) nebo co se v ní hodnotí (různými predikativními adjektivy nebo příslovci). Na slovech, jejichž obsah konkretizují, jsou bezprostředně závislé, jsou jejich nutným doplněním; přitom si toto slovo přímo žádá jistý druh obsahové věty, takže jde o obdobu vazby (rekce). Obsahovou větu by bylo možno nahradit dějovým jménem (zpravidla substantivem) nebo infinitivem.

Doplňovací věty vztažné přinášejí charakteristiku některého členu věty řídící, nutnou k její sdělné úplnosti; přitom buď rozvíjejí větný člen vyjádřený syntaktickým substantivem a mají povahu adjektivní, nebo samy zastupují nevyjádřené podstatné jméno (zpravidla jde o obecně vzatou osobu nebo věc) a mají povahu substantivní podobně jako substantivizované adjektivum. Bylo by je tedy možno nahradit adjektivem nebo substantivem vyjadřujícím vlastnost nebo relaci: *kdo se bojí* → *bojácný [člověk]* → *bázlivec*; *kniha, kterou jsem koupil* → *koupená*.

Tento významový a funkční rozdíl je doprovázen rozdílem ve formě obou typů vět:

Obsahové věty jsou uvozeny spojkami nebo tázacími slovy (částicemi, zájmeny, příslovci). Mohou též být připojeny asyndeticky, ale i tehdy se zřetelně zapojují do syntaktické stavby věty řídící, třebaže samy o sobě mají podobu vět hlavních.

Doplňovací věty vztažné jsou uvozeny relativy — zpravidla vztažnými zájmeny, v jistých případech i vztažnými příslovci. Relativum je členem věty vedlejší a vyjadřuje totožnost tohoto členu, který zastupuje, s členem věty řídící, na který odkazuje, popříp. který věta vedlejší sama zastupuje; právě tímto způsobem přináší věta vedlejší charakteristiku jistého členu věty řídící.⁴ Tázací zájmeno nebo příslovce v obsahové větě je sice také členem věty vedlejší, ale nekoresponduje s žádným členem věty řídící: *ptal jsem se, co přinesl* × *co přinesl, to zase odnesl*. Srov. dále odst. 5.24.

1.3. Proti všem ostatním vedlejším větám jsou obsahové věty charakterizovány tím, že v jejich nejdůležitějších druzích dochází ke střetnutí dvou časových a modálních plánů — věty řídící a věty vedlejší. Obsahové věty vyjadřují nejčastěji obsah sdělení, myšlenky nebo smyslového vjemu, a informují tedy o nějaké události, která byla předmětem sdělení, myšlení, vnímání; její jazykové ztvárnění má jistou časovou a modální platnost vzhledem k prvotní situaci a k prvotnímu činiteli. Např. *viděl jsem, že někdo přichází* — v okamžiku, kdy jsem danou událost vnímal, šlo o děj přítomný a reálný; *přál jsem si, aby začalo pršet* — v okamžiku, kdy jsem měl tuto myšlenku, šlo o přání, které by se mělo realizovat, atp. Můžeme tu mluvit o prvotní situaci, za níž byl pronesen projev, vznikla myšlenka, nastal vjem, o němž přináší informaci věta obsahová. Toto sdělení se však vyjadřuje v nové situaci, která

⁴ Srov. J. Bauer, *Relativa a spojky*, SlavPrag 4 (1962) 221–226; viz zde 361–366.

se uplatňuje v užití a způsobu ve větě řídicí; vjemy nebo myšlenky, o jejichž obsahu se mluví, nastaly vzhledem k okamžiku promluvy v minulosti a jsou podávány jako reálné sdělení, oznámení. Mohly by být podány i jako otázka nebo jako výzva: *viděl jsi, že někdo přichází? zdalipak sis přál, aby začalo pršet? || podívej se, že někdo přichází!* Časová a modální platnost věty řídicí určuje časovou a modální platnost celého souvětí; ve vedlejší větě obsahové se však časová a modální platnost neztrácí, jen se jistým způsobem podřizuje větě hlavní.

V souvětí s jinými větami vedlejšími takový dvojitý plán není, jejich časová a modální platnost je určována jen z hlediska okamžiku promluvy a jejího autora, např. *kdo se bál, zůstal doma; kdyby bylo pršelo, byli bychom zůstali doma*. Jsou zde však styčné body: v některých obsahových větách se neuplatňuje dvojitý časová platnost a obojí časový plán splývá, a naopak, v některých jiných typech vedlejších vět se ve větě vedlejší projevuje jistá modální platnost (žádoucnost děje, nereálnost děje apod.). O tom podrobněji dále.

2. Souvětí s obsahovými větami se právem řadí k souvětíovým typům s tak těsným sepětím věty vedlejší s větou řídicí, že obě složky tvoří nutný a nedílný celek.⁵ Podobnou povahu má i souvětí s doplňovacími větami vztahnými, ale obsahové věty přinášejí nadto zpravidla nejzávažnější část sdělovaného obsahu, vlastní jádro sdělení; věta řídicí mívá jen povahu věty uvozovací, která informuje o době a situaci prvotního sdělení, myšlenky nebo vjemu.

2.1. Výraz, jehož obsah je vedlejší větou konkretizován, má základní význam pro volbu jistého druhu obsahové věty. Je pochopitelné, že obsah výroku, myšlenky, představy, smyslového vjemu apod. se pravidelně podává větou, která vyjadřuje závislé sdělení, tj. nejčastěji větou se spojkou *že* a s indikativem přísudkového slovesa. Obsah rozkazu, zákazu, přání apod. (tj. obsah výrazu s významem v širokém smyslu modálním) se obvykle podává větou vyjadřující závislý rozkaz nebo přání, tj. nejčastěji kondicionálovou větou se spojkou *aby*. A obsah toho, co je označeno jako otázka, nedostatek znalosti nebo výzva k odpovědi, se vyjadřuje větou, která tlumočí závislou formou otázku. Obsahové věty jsou vlastně závislé věty oznamovací, závislé věty tázací a závislé věty žádací (tj. rozkazovací a přací); podle toho je také dělíme na obsahové věty oznamovací, tázací a žádací. Pěkně nám to ukáže jejich transformace ve věty samostatné: *slyšel, že někdo přichází* → *někdo přichází*; *ptal jsem se | nevěděl jsem | řekni mi, kdo přichází* → *kdo přichází?*; *poručil, abych odešel* → *odejdi!*; *přál si, aby už přestalo pršet* → *kž by přestalo pršet!*

V tomto smyslu lze říci, že si rozvíjený výraz z věty řídicí žádá doplnění jistým druhem obsahové věty. Obdoba s rekcí je pouze částečná; v podstatě jde o nutné významové sladění vlastního obsahu (sdělovaného ve větě vedlejší) s jeho obecným označením (příslušným výrazem ve větě řídicí). Je jasné, že obsah zrakového vjemu nemůžeme podat závislou větou žádací (**viděl, aby někdo přišel*). Naproti tomu obsahem výroku může být oznámení, rozkaz nebo přání i otázka; proto lze verbum dicendi

⁵ Srov. např. N. S. Pospelov, *Složnopodčinennoje predloženie i jeho strukturnyje typy*, Jazykovedné štúdie 4, 141–153.

rozvíť všemi třemi základními typy obsahových vět: *řikal, že někdo přichází // aby někdo přišel // zdali někdo přišel*. Naproti tomu obsah otázky nelze označit jako rozkaz a naopak (**rozkázal, zdali někdo přišel; *ptal se, aby někdo přišel*). Atd. Z hlediska formulace projevu můžeme stejným právem říci jak to, že druh věty obsahové se řídí rozvíjeným výrazem, tak i to, že se obecné označení obsahu věty vedlejší ve větě řídící volí podle toho, co se ve větě vedlejší sděluje. Uplatňuje se tu základní modální platnost obsahové věty, jakou má vzhledem k primární situaci. Z hlediska syntaktické závislosti je ovšem nadřazen příslušný výraz ve větě řídící a obsahová věta je mu podřízena.

2.2. Někdy máme výrazové možnosti dvě. Tak jako v samostatné větě můžeme rozkaz vyjádřit jednak zvláštní formou věty rozkazovací, jednak formou věty oznamovací s modálním výrazem, můžeme v souvětí zvolit i obsahovou větu formou žádací (se sp. *aby*) nebo oznamovací (s *že*): *Odejděte! // Musíte odejít! → Řikal, abyste odešel // že musíte odejít*. Obsah obavy lze vyjádřit obsahovou větou žádací s *aby* a slovesem záporným nebo obsahovou větou oznamovací s *že* a slovesem kladným: *bál se, aby nepřišel pozdě // že přijde pozdě*. I to odpovídá dvojímu možnému vyjádření větou samostatnou: *Abych nepřišel pozdě! // Přijdu pozdě!*

2.3. Jiného druhu je dvojí možné vyjádření obsahu sdělení, myšlenky nebo vjemu: buď jej vyjádříme konkrétně větou se spojkou *že*, anebo jej jen obecně naznačíme větou, která má formu závislé otázky, např. *řikal, že byl na dovolené // kde byl; věděl, že tam byl Zdeněk // kdo tam byl; slyšel, že jsi mluvil o výměně bytu // o čem jsi mluvil*. Bývá to obvykle věta uvozená tázacím zájmenem nebo příslovcem, tedy formou otázka doplňovací, ale může to být i věta s tázací částicí, tedy mající formu otázky zjišťovací: *věděl jsem dobře, zdali tam někdo byl // že tam někdo byl // že tam nikdo nebyl*.⁶

Geneticky tu jde o závislé otázky, ale z dnešního hlediska nemá vedlejší věta ani závislou tázací modalitu, nemá tázací smysl. Přehodnotila se v obsahovou větu oznamovací. Hranice mezi těmito větami a skutečnými obsahovými větami tázacími je někdy dosti labilní; v konkrétních výpovědích rozhoduje možnost transformace v obsahovou větu se spojkou *že*, v níž tázací slovo nahradíme konkrétním udáním osoby, věci nebo okolnosti: nezmění-li se celkový smysl výpovědi (pouze se konkretizuje její obsah), jde o obsahovou větu oznamovací; není-li transformace beze změny smyslu možná, jde o větu tázací a lze ji změnit v samostatnou otázku, např. *Pověděl otcí, co viděl a kterou pannu si vyvolil* (Erben) → *že viděl dvanáct panen a že si vyvolil tu nejkrásnější* (→ *Viděl jsem dvanáct panen a vyvolil jsem si tu nejkrásnější*). × *Pověz, co jsi viděl!* (→ *Co jsi viděl?*) — *Nevěděl, kam má jít*. (→ *Kam mám jít?*) — *Lámal si hlavu, jak by to udělal*. (→ *Jak bych to udělal?*). Zkoumání ukazuje, že platnost závislých otázek mají obsahové věty s tázacími slovy, když jsou závislé na výrazech, které označují otázku, výzvu k odpovědi, nedostatek vědomosti o něčem apod.; naproti tomu v závislosti na slovesech dicendi, sentiendi a percipiendi mají platnost obsahových vět oznamovacích. Někdy rozhoduje kontext.

⁶ L. Durovič v cit. stati (v. pozn. 2), str. 160 – 161, považuje pro slovenštinu za vyloučené věty typu *viem, či si tam bol*. V češtině možné jsou: *však já vím, zdali jsi tam byl → že jsi tam byl // že jsi tam nebyl*; naznačuje se v nich obecně, že mluvčí ví, která z obou možností platí, ale neříká se to konkrétně.

2.4. Vázanost na jistý výraz ve větě řídící se projevuje nejen tehdy, když má obsahová věta funkci věty předmětné nebo přívlastkové, ale i tehdy, když má funkci věty podmětnej. To je v rozporu s postavením podmětu ve větě jednoduché jako členu syntakticky nezávislého. Ale má to přece jen obdobu v užití infinitivu jako podmětu: i ten je vázán na jistý druh přísudku (infinitivní nebo hodnotící, např. *loupit není koupit; zůstat znamenalo padnout; vytrvat bylo těžké*). Podmětnej věta obsahová stává též nejčastěji při přísudku s významem hodnotícím a vyjadřuje hodnocenou událost: *bylo správné, že jsi neodešel; to je dobré // dobře, že odešel*. (Při adverbích je větné členská funkce obs. věty sporná a dochází někdy k oslabení souvětnej platnosti: *dobře žeš odešel*.) Podobně stává při výrazech vyjadřujících míru přesvědčení o platnosti sdělení; je to vlastně speciální druh vyjádření jistotní modalit a souvětnej platnost se často stírá: *je možné, že přijde // možná, že přijde; bylo zřejmé, že se nudil → možná přijde; zřejmě se nudil*. Dále stává při výrazech znamenajících vědění, zdání, výrok, událost apod., které mají funkci přísudku, a při výrazech trpných, např. *napadlo mně, že to někdo slyšel; rozeslo se, že bude provedena reorganizace; zdálo se, že nerozumí; stalo se, že to nikdo nepostřehl; — není známo, zdali se vrátili; je otázka, kam odešel; — scházelo jen, aby se rozzlobil; bylo ustaveno, aby se nerozházeli // že se nemají rozházet*. Podle smyslu se tu užívá obsahových vět oznamovacích (nejčastěji), tázacích nebo žádacích. Obsahové věty žádací ve spojení s modálními predikativy tvoří souvětnej vyjádření nutnostní modalit: *je nutné // je třeba, aby ses vrátil* (srov. *musíš se vrátit, měl by ses vrátit*).

2.5. Připojuje-li se obsahová věta k výrazu, který se jinak pojí s nepřímým pádem, zejména s pádem předložkovým, je nutné užití odkazovacího zájmena v příslušném pádě ve větě řídící: *přišel na to, že se jim ztrácí obilí; dohnali ho k tomu, aby opustil rodný kraj*. Odkazovacího zájmena se užívá i při zdůraznění vyjadřovaného obsahu, zejména při inverzi (stojí-li obsahová věta proti obvyklému úzu před větou řídící): *že na mne zapomněl, tomu nemohu věřit; že je lenoch, to je o něm známo, ale že je i zbabělý, to jsem nevěděl*.

2.61. Podmětnej věta se spojkou *že* stojící po odkazovacím zájmenu *to* může být i významově nezávislá na přísudku věty řídící; nevyjadřuje už pak jeho obsah a vymyká se z obsahových vět v pravém slova smyslu: *to, že jsi odešel bez dovolení, mohlo způsobit velké neštěstí // svědčí o tvé nespolehlivosti × mne překvapilo*. Cítíme zde jistou souvislost s větami obsahovými při výrazech hodnotících. Společné je s nimi i to, že jde o věty formou oznamovací a s platností reálného sdělení. Jejich ireálným protějškem jsou věty s *když* nebo s *kdyby*, které mají smysl vět podmínkových: *když (= jestliže) odejdeš bez dovolení, způsobí to velké neštěstí // kdybys odešel... Podmětnej věty s když stávají i při výrazech hodnotících: bylo hezké, že // když jsi jim pomohl*. To ukazuje, že i věty při výrazech hodnotících stojí na samé periférii obsahových vět; potvrzuje to i užití času (v. dále 5.22).

2.62. Od obsahových vět se zcela odtrhly věty s *že*, které stojí nutně po odkazovacích zájmenných výrazech a mají smysl vět příslovečných prostředkových, příčinných, účinkových apod., např. *překvapil mě tím, že všechno věděl; tím, že nás upozornili na některé chyby, pomohli nám nejvíce; užasl nad tím, co všechno se ztratilo; potrestali ho za to, že nezabránil škodě; tak se bál, že raději odešel*. Jednoznačně to potvrzuje jak užití času (viz 5.23), tak vznik složených spojek *takže, protože* aj.

2.63. K obsahovým větám oznamovacím lze naproti tomu přiřadit věty se spojkou *že* u výrazů vyjadřujících duševní hnutí, např. *hněval se, že jsi mu nepsal; jsem rád, že to víte; těšil se, že jste byl s ním*. Užití času se v nich aspoň zčásti shoduje s ostatními typy obsahových vět (viz 5.23).

2.64. Všechny druhy vedlejších vět se spojkou *že* a s indikativem přísudkového slovesa jsou v jistém genetickém vztahu s obsahovými větami oznamovacími a zůstaly jim blízké po stránce modální: jde tu od původu o více méně samostatné věty, které vyjadřovaly reálný jev; když vytvořily se sousedními větami, s nimiž svým obsahem souvisely, skutečně souvětí, dostaly se s nimi do různého významového vztahu a různě se začlenily do jejich syntaktické stavby. Jen některé z nich se staly vyjádřením obsahu jistého výrazu z věty řídící; jiné se staly vyjádřením jisté okolnosti, za které probíhá děj věty řídící, a přešly tak ve věty příslovečné se všemi důsledky — v užití času, ve větosledu, v začlenění do synonymických vztahů s větami jiného původu a jiné modální platnosti.

2.7. Obdobný příklad genetické blízkosti, ale funkčního rozrůznění tvoří věty s *aby*. Vyjadřují zpravidla děj, který by se měl uskutečnit, který je žádoucí; to je jejich společný modální rys. Ale do stavby věty řídící se začleňují různě: 1° jako věty obsahové žádací, které vyjadřují obsah toho, co je větě řídící označeno jako rozkaz, přání, obava atp.; 2° jako věty účelové, které vyjadřují, čeho má být dějem věty řídící dosaženo; 3° jako věty účinkové, vyjadřující žádoucí účinek děje nebo vlastnosti vyjádřené ve větě řídící; např. 1° *prosil, abys přišel včas* × 2° *poslal pro tebe auto, abys přišel včas* × 3° *můžeš vše zařídit tak, abys přišel včas*. Jen v prvním případě jde o větu obsahovou, jejíž užití je vázáno na jistý výraz ve větě hlavní; u vět příslovečných tato vázanost není a mohou stát při nejrůznějších větách řídících, pokud jen vyjadřují děj směřující k jistému záměru, takže jej lze rozvíjet odpovídajícím příslovečným určením účelu nebo účinku. Odtud vyplývá i odlišná funkce kondicionálu: v obsahové větě slouží k vyjádření její základní modální platnosti jako věty žádací (třebaže závislé), v příslovečných větách se uplatňuje jedna z jeho funkcí — vyjadřovat nereálný děj žádoucí. Rozdíl vynikne, pokusíme-li se o transformaci vedlejší věty ve větu hlavní: jen obsahovou větu lze přeměnit beze změny smyslu v samostatnou větu žádací, např. [*prosili:*] *přiřď včas!*

3. Viděli jsme, že se obsahové věty člení ve tři hlavní typy podle základní modální platnosti, kterou si vždy zachovávají i jako věty závislé (její stanovení umožňuje mj. transformace ve věty samostatné): obsahové věty oznamovací, tázačí a žádací. Podobně jako ve větách samostatných se v nich však mohou uplatnit i jiné stránky větné modality, zejm. modalita jistotní (míra přesvědčení o platnosti toho, co se říká ve větě obsahové). Pomineme lexikální prostředky, které jsou v podstatě stejné jako ve větách samostatných (např. *řekl, že určíte / snad / možná / ...přijde*). Všimneme si však, jak se projevuje v užití spojovacích prostředků a modu přísudkového slovesa ve větě vedlejší.

3.1. Nejjednodušší je po této stránce situace v obsahových větách žádacích. Zde jde vždy o děj nereálný, který se má uskutečnit; jeho vyjádřením je kondicionálová věta s *aby* nebo indikativní věta s *ať*. Rozdíl v jistotní modalitě mezi nimi není. Ani v starším jazyce, kde se vedle vět s *ať* + indikativ užívalo i vět s *ať* + kondicionál, nebyl s tím spjat žádný patrný rozdíl v tomto

smyslu; srov. *čo chceš, ať tobě učiním?* EvOl || *co chceš, ať bych učinil?* ŠtítSvát || *co chceš, abych tobě učinil?* EvZim.⁷

Máme však speciální prostředek k vyjádření nesmělé, skromné prosby — věty se *zdali* (hovor. *jestli*) + kondic. a věty s *kdyby*: *naši prosí, zdali* (|| *jestli*) *byste nám nepůjčili vajíčko* || *kdybyste nám půjčili vajíčko*. V prvním případě jde o přehodnocenou otázku: *nepůjčili byste nám vajíčko?*; v druhém o větu přací: *kdybyste nám půjčili vajíčko!*

3.2. V obsahových větách oznamovacích se jistotní modalita uplatňuje mnohem častěji a máme různé prostředky k vyjádření jejich odstínů. V starém jazyce se dokonce obs. oznam. věty členily ve dva výrazné typy podle toho, vyjadřoval-li se děj tvrzený jako reálný (věty s *že* + indikativ), nebo děj podávaný jako nejistý, domnělý, popřený apod. (věty s *by*).⁸ V dalším vývoji se tento rozdíl z největší části setřel a v celém typu obsahových oznamovacích vět lze užít bez zřetele k jistotní modalitě vět se spojkou *že* + indik. To je vyjádření nejobvyklejší, bezpříznakové. Vyjádření menší míry jistoty nebo nereálnosti děje je však možné.

3.21. Děj podávaný jako reálný se vyjadřuje větami se sp. *že* + indikativ; obrací-li se pozornost na jeho průběh, lze vedle toho užít — obvykle jen po slovesech smyslových vjemů — spojky *jak* s indikativem: *viděl, jak se otec vrací* || *že se otec vrací*; *slyšel, jak* || *že otvírá dveře*; *cítil, jak* || *že se mu chvěje ruka*. Tato spojka se ustálila jako obvyklý prostředek ve větách doplňkových, třebaže i zde je možná spojka *že* (v starém jazyce zde bylo *an*); *bylo ho vidět, jak odchází* (|| *že odchází*).

3.22. Děj podmíněný nebo žádoucí se vyjadřuje podobně jako v samostatné větě kondicionálem; věta obsahová se přitom uvozuje spojkou *že*: *říkal, že by jel také, ale kuň onemocněl* → *jel bych také...*; *vzkázal, že by se mnou rád mluvil* → *rád bych s tebou mluvil*.

3.23. Také děj, kterého se mluvčí nenadál, o jehož uskutečnění nebo pravdivosti pochybuje, anebo který se ve větě řídící přímo popírá, vyjadřuje se kondicionálem v obsahové větě se spojkou *že*: *nenadál se, že bych přišel* || *že přijdu*; *vdal se naděje, že by mne našel* (|| *mohl najít*) || *že mne najde*; *nevěřím, že by dnes přijela* || *že dnes přijede*; *popíral, že by o tom věděl* || *že o tom ví*; *nestalo se dosud, že by ten pes někomu ublížil* (zde by byl indikativ neobvyklý). Při citovém zabarvení se ve větách podmětých, jejichž obsah se ve větě řídící popírá, užívá místo *že by* spojky *aby*: *nestalo se, aby někomu ublížil*; *to není možné, aby o tom věděl*; *ani ji nenapadlo, aby šla s námi*. Odpovídající samostatné věty by byly zvolací a smyslem záporné: *aby on někomu ublížil!*; *aby ten to věděl!*; *ta aby šla s námi!* (|| *ta že by šla s námi?*).

3.24. Děj domnělý, zdánlivý nebo předstíraný se může vyjádřit v obsahové větě se spojkou *jako* + kondicionál: *měl pocit, jako by se propadal* ||

⁷ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 169. Naproti tomu existoval takový rozdíl mezi větami s *da* + indik. a větami *da* + kondic. v staré ruštině; v. H. Bräuer, *Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen und im Altrussischen*, Wiesbaden 1957; *Zur Entwicklung der ursprünglichen Abwehrsätze im Altksl. und Altrussischen*, Festschrift Vasmer, 1956, 74–82.

⁸ Viz *Vývoj...* 131n. a 143n. Podobné rozlišení se uplatňuje výrazně např. v dnešní ruštině; v. Bauer—Mrázek—Žaža, *Přir. mluvnice ruštiny pro Čechy II*, P. 1960, 360, 363–367, 373.

že se propadá; viděl v duchu (připadalo mu) zdálo se mu, jako by byl doma || že je doma; tvářil se, jako by mne neznal || že mne nezná.⁹

3.25. Obsah nezaručené nebo falešné zprávy se dnes vyjadřuje jen indikativní větou s *že*; nezaručenost může vyjádřit příslovce *prý*: říkali, že *prý* se u Jihlavy vykolejil vlak. V starším jazyce se tu užívalo vět kondicionálních se spojkou *jako* nebo *že*: našeptávali mu, jako by ho všichni zradili; povídalo se, že by se blížil nepřítel.^{9a}

3.3. V obsahových větách tázacích se uplatňuje rozdíl mezi otázkami prostými a rozvažovacími; v těch je kondicionál častý: přemýšlel, neměl-li by mu o tom říci || nemá-li mu o tom říci; nevěděl, kam by šel || kam má jít; tak je tomu i v odpovídajících otázkách samostatných: neměl bych mu o tom říci? || mám mu o tom říci?; kam bych šel? || kam mám jít?. Podobně je kondicionál v otázkách týkajících se něčeho přání: pověz mi, kterou knihu bys chtěl || kterou knihu chceš (→ kterou knihu bys chtěl? || kterou knihu chceš?).

3.4. Kondicionálu se užívá k vyjádření nereálného děje i v jiných typech vedlejších vět, ale nikde tam nejde o samostatnou jistotní modalitu jako ve větách obsahových. Jde tam jen o modální plán celého souvětí. Jasně to vidíme zejména v souvětí podmínkovém a přípustkovém, kde slouží kondicionál k vyjádření nereálné podmínky nebo přípustky ve větě vedlejší a děje podmíněného ve větě řídící (*kdyby byl mohl, byl by přišel; nepřišel by, ani kdyby mohl*), a v souvětí srovnávacím, kde jde o srovnání s něčím představovaným (*šel dále, jako by neslyšel varování*).

Nejbliže k užití kondicionálu v obsahových větách s popřeným dějem (3.23) má kondicionál ve větách příčinných, účinkových a vztahných, v nichž je také vázán na negaci ve větě řídící: *neodešel proto, že by se bál, ale aby přivedl pomoc; není tak slabý, aby to nemohl udělat* (|| *že by*); *neznám člověka, který by se mu v tom vyrovnal*. Zdá se, že i zde jde o jistou genetickou souvislost mezi uvedenými typy vedlejších vět, ale jejich syntaktická funkce je zcela rozdílná (ještě výrazněji než ve větách s *aby*, zmíněných v odst. 2.7).

4. Ve formě obsahových vět oznamovacích se může uplatnit i citové zaujetí mluvčího. Zmínili jsme se již o tom, že v citově zabarvených obsahových větách vyjadřujících popřený děj bývá *aby* (viz 3.23). Vyjadřuje-li se něco, co prvotního mluvčího udivuje, překvapuje, rozčiluje apod., užívá se obsahových vět uvozených zájmeny *jaký*, *co* a příslovcem *jak* (ve starším jazyce též *kterak*),¹⁰ popříp. i jinými zájmeny a příslovci. Jde tu vlastně o závislé věty zvolací, např. *překvapilo ho, jaký kus cesty už ušli* (→ *jaký kus cesty jsme už ušli!*) || *že už ušli takový kus cesty; divil se, co to stálo peněz* (→ *co to stálo peněz!*) || *že to stálo tolik peněz; rozčiloval se, jak jsou všichni nespolehliví* (→ *jak jsou všichni nespolehliví!*) || *že jsou všichni tak nespolehliví*.

⁹ Při slovese *tvářiti se* je obsahová věta jen tehdy, když znamená „předstírat něco“; v původním významu se rozvíjí větou způsobovou srovnávací: *tvářil se, jako by spolkl chrousta*. Podobně: *vypadá, jako by tomu rozuměl*.

^{9a} O užití kondicionálu a modálních sloves *moci* a *míti* k vyjádření jistotní modalit v obs. větách oznamovacích pojednává M. Grepl, *K obsahovým větám oznamovacím s kondicionálem*, Sborník fil. fak. Brno 1964, A 12, 141–145.

¹⁰ Nejsou to zájmena a příslovce tázací a tím méně vztahná; podle jejich funkce bychom je mohli nazývat zvolací. Věty s *co*, *jaký* aj. ukazují, že zde nejde o spojku *jak*, nýbrž o příslovce; proto je při transformaci v obsahovou větu s *že* musíme nahradit příslovcem *tak*. Srov. J. Bauer, *Spojky a příslovce*, Sborník fil. fak. Brno 1962, A 10, 32; viz zde 355.

5. K nejzávažnějším rozdílům mezi větami obsahovými a jinými typy vedlejších vět patří rozdíly v užití času (srov. výše 1.3).¹¹ Ve všech ostatních typech vedlejších vět se volí čas vzhledem k okamžiku promluvy bez zřetele k tomu, v jakém je časovém poměru k ději věty řídící, např. *kdo se [včera] bál, nebude smět s námi* || *kdo se bude bát, nebude smět s námi* || *kdo se bojí, nesmí s námi* atd.

V obsahových větách platí pro užití času tato pravidla:

- 1° děj současný s dějem věty řídící se vyjadřuje přítomem,
- 2° děj předčasný před dějem věty řídící se vyjadřuje préteritem,
- 3° děj následný po ději věty řídící se vyjadřuje futurem, např. *říká* / *řekl* / *řekne*, *že nás vidí* || *viděl* || *uvidí*.

Toto užití času se zachovalo z prvotní časové platnosti děje věty obsahové: zdali byl v okamžiku prvotní promluvy (vjemu, myšlenky) přítomný, minulý nebo budoucí. Stejný čas je proto v odpovídajících větách samostatných: [*říká* / *řekl* / *řekne*.] *Viděl jsem vás.* || *Vidím vás.* || *Uvidím vás.*

5.1. V obsahových větách s kondicionálem se ovšem mohou časové rozdíly projevit jen v omezené míře, protože kondicionál má dva časové tvary, přítomný a minulý.¹² Ve větách žádacích jde vesměs o děj, který se vzhledem k primární situaci teprve má uskutečnit, takže je tu jen kondicionál přítomný. Ale přání se může týkat i něčeho minulého, a proto se v závislých větách pracích může objevit kondicionál minulý: *Skoro si nyní přál, aby byl nepřijel* (Pujmanová).¹³

V obsahových větách oznamovacích a tázacích je ovšem možný kondicionál obojí: *říkal, že by byl rád přišel* || *že by rád přišel*; *nevěřím* (|| *pochybuji*), *že by to byl nevěděl* (= *že to nevěděl*) || *že by to nevěděl* (= *že to neví*); *tvářil se, jako by mne byl nepoznal*; *nevěděl, kam by se byl bez vás poděl* atd.

5.2. V plném rozsahu se relativní časová platnost může realizovat v obsahových větách s indikativem, tedy v oznamovacích a tázacích. Uvedené pravidlo se nejpřesněji zachovává v jádru obsahových vět, zvl. v nepřímé řeči. Odchylnky jsou trojího druhu: 1° souslednost časů se zachovává, jen při současnosti s minulým dějem věty řídící proniká v obsahové větě nedokonavé préteritum místo prézentu, ale pouze fakultativně a prézens má přednost; 2° préteritum má v tomto případě přednost a všeobecně se uplatňuje tendence k vyrovnání obou časových plánů; 3° souslednost časů se vůbec nezachovává a užití času ve větě vedlejší se řídí poměrem k okamžiku promluvy. Je zřejmé, že si v třetím případě již musíme klást otázku, jde-li ještě o vedlejší věty obsahové.

5.21. Již v stč. pronikalo při současnosti s minulým dějem hlavním v obsahové větě někdy imperfektum místo prézentu, např. *uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše, bosa i bez rukávkův rúcho práše* DalC. Vítězil tu sekundární (vyprávěcí) časový plán, vzhledem k němuž šlo o událost minulou; imperfektum bylo jako čas vyjadřující trvání v minulosti a hojně využívaný právě k vy-

¹¹ V. k tomu H. Křížková, *K problematice kategorie času v ruštině a v češtině*, ČsRus 7 (1962) 196–197.

¹² V ruštině, kde je jediný tvar kondicionálu, nemohou se projevit vůbec.

¹³ Podobné vyjádření je jistě možné i v slovenštině. Proto nesouhlasím s L. Ďurovičem, který chápe v slovenských obsah. větách žádacích *aby* + l-ové přičestí jako „podradovací tvar“, který „prestal mať hodnotu i vlastného času, i vlastného spôsobu“ (*Modálnosť*, 102–104).

jádření současnosti k tomu velice vhodné. Po jeho zániku však takové případy ustupují.¹⁴

Nově začalo pronikat nedokonavé *préteritum* při současnosti s dějem minulým ve větách s *jak*, vyjadřujících obsah smyslových vjemů se zřetelem k jejich průběhu; vedle toho je však vždy možný (a vcelku je i častější) *prézens*: *hleděla za nimi, jak spěchali napříč pokojem ke komůrce* (Frýd) // *jak spěchají*; *nikdo neviděl, jak se třpytila na bílém okraji talířku malá kapka vody* (Aškenazy) // *jak se třpytí* × *já jsem se díval, jak pomalu odjíždí* (Aškenazy) // *jak pomalu odjížděl*. Je zajímavé, že ve větách s *an*, na jejichž místo tyto věty s *jak* v minulém století definitivně nastoupily, se zachovával velmi důsledně *prézens*. Je pravděpodobné, že k proniknutí *préterita* přispěl živý zřetel k průběhu děje věty obsahové, který je pro věty s *jak* charakteristický — přitom musela vystupovat minulá platnost tohoto děje vzhledem k okamžiku promluvy. Ale můžeme připustit, že se tu uplatnil i vliv jazyků západních.¹⁵

5.22. Jiná situace je v obsahových větách s řídící větou vyjadřující hodnocení nebo označující obsah věty vedlejší jako událost, např. *horší bylo, že nikdo nebyl doma*; *dobře jsi dělal, žeš mu nevěřil*; *stalo se, že nebylo co jíst*. V těchto krajních případech se konsekuce časů vlastně ani uplatnit nemůže, protože zde nejde o skutečné střetnutí dvou časových plánů jako v jiných obsahových větách — hodnotící věta nepřenáší obsahovou větu do nové, sekundární situace. Vidíme to při transformaci v souvětí souřadné: *horší bylo: nikdo nebyl doma* (// *nikdo nebyl doma, to bylo horší*); *nevěřil jsi mu, a dobřeš udělal*. Stejně je tomu při označení obsahu vedlejší věty jako události. Kde však o střetnutí časových plánů může přece jen jít, uplatňuje se často konsekuce časů: *bylo mi líto, že mi nemůžeš naproti* // *žeš mi nemohl naproti* // *že mi nebudeš moci naproti*. Srov. též při změně času ve větě řídící: *horší bude, když nikdo nebude doma* // *že nikdo nebude doma* × *že nikdo není doma* // *že nikdo nebyl doma* (sousednost zde tedy do jisté míry možná je); *bude mi líto, žeš mi nemohl naproti* // *že mi nemůžeš naproti* // *že mi nebudeš moci naproti*.

Věty vyjadřující, co se ve větě řídící hodnotí nebo označuje jako událost, jsou tedy vzhledem k užití času na samém okraji obsahových vět; to doplňuje zjištění o jejich blízkosti k větám podmínkovým nebo i důvodovým (srov. 2.61), např. *bylo hezké, když* // *že jsi jim pomohl*.

5.23. Pouze na okamžiku promluvy závisí užití času ve větách typu *to, že jsi bez dovolení odešel, mohlo způsobit velké neštěstí* (viz odst. 2.61); o souslednosti s časem věty řídící zde nelze mluvit. Ještě zřejmější je to u vět uváděných v odst. 2.62, např. větu *potrestali ho za to, že nezabránil škodě* nelze obměnit tak jako větu obsahovou (**že nebrání* // **že nezabránil škodě* — to by bylo možné jen ve speciální situaci, když by šlo o přítomnost nebo budoucnost z hlediska okamžiku promluvy) × *vyčítal mu, že nezabránil* // *že nebrání* // *že (tak) nezabránil škodě*.

Jinak je nutno posuzovat věty vyjadřující, k čemu se vztahuje duševní hnutí (v. 2.63): *hněval se, že jsi mu nepsal* // *že mu nepíšeš* // *že mu nenapíšeš* — obměna je zde možná; zpravidla však jde ve větě vedlejší o časové zařazení platné

¹⁴ Viz *Vývoj*... 136–137.

¹⁵ Srov. v této souvislosti studii W. Boeckea o podobném vývoji v ruštině: *Zum Tempusgebrauch des Russischen in Objekt- und Subjektsätzen*, ZfSl 2 (1957) 206n. a 3 (1958) 209n. Některé jeho závěry je třeba zpřesnit.

i vzhledem k okamžiku promluvy (že *mu nenapišeš* má platnost budoucí, že *mu nepíšeš* lze chápat i mimočasově); naproti tomu v souvětí s obsahovou větou *byl přesvědčen, že mu nenapišeš* (// *napišeš*) // *že mu nepíšeš* se vztahuje budoucí čas a přítomný čas jen k času věty řídící a nic se neříká, zdali ještě platí, nebo se teprve uskuteční, nebo už přestal platit vzhledem k okamžiku promluvy. U výrazů duševního hnutí jde tedy ještě o věty obsahové, ale velmi blízké větám příčinným.

5.24. Zřetel k relativní nebo absolutní platnosti času ve větě vedlejší nám pomůže odlišit ve sporných případech obsahové věty uvozené tázacími zájmeny a příslovci, které přešly v obsahové věty oznamovací (viz 2.3), od vět vztahných se stejně znějícími relativy. Srov. *Vyprávěl / bude vyprávět / vypráví [o tom], co viděl // co vidí // co tam uvidí* — jde o souvětí s větou obsahovou, neboť její časová platnost je relativní, vyjadřuje jen poměr k času hlavního děje, nikoli k okamžiku promluvy. (Tak v souvětí *vyprávěl, co tam uvidí* může jít ve vedlejší větě z hlediska okamžiku promluvy již o děj realizovaný, minulý; v souvětí *bude vyprávět, co tam uvidí* o děj, který teprve nastane, ale bude předcházet vyprávění, atp.) × *Začala vyprávět o tom, co vás nejvíce zajímalo // zajímá // bude zajímat. Bude vyprávět o tom, co vás zajímá // zajímalo // bude zajímat* — jde o souvětí s větou vztahnou, protože časová platnost věty vedlejší platí vzhledem k okamžiku promluvy, nikoli k času věty řídící. To potvrdí transformace ve větu s *že*: je možná v prvním souvětí (→ *vyprávěl, že viděl // vidí // uvidí krásnou pannu...*), ale nikoli v druhém. Podobně jde o vztahnou větu v souvětí *rád hovořil o tom, co mu bylo jasné*.¹⁶ Pomocným faktorem je i sled vět: antepozice věty obsahové je mnohem řidší a musí být daleko výrazněji motivována než antepozice věty vztahné, která se nepociťuje jako inverze a záleží jen na kontextové závažnosti obsahů spojených vět: *co viděl, to vyprávěl* (a ne něco jiného) // *co mu bylo jasné, o tom rád hovořil; co vás zajímá, o tom bude vyprávět X. Y.*

6. Pro věty obsahové je tedy charakteristické to, že si zachovávají závislou platnost modální a relativní platnost časovou, že v nich dochází ke střetnutí a vyrovnávání dvou časových plánů; někdy se v jazykové podobě obsahových vět uplatňuje dokonce i citové zabarvení. V dnešním jazyce se zachovává důsledně základní modální zařazení, ale ustupuje vyjádření modalit jistotní. Konsekvence časů se dobře drží (s jistými odchylkami při současnosti s dějem minulým) a může nám spolu s transformací ve větu samostatnou pomoci při odlišení obsahových vět od jiných větných typů. V ostatních rysech se obsahové věty shodují s jinými druhy vedlejších vět. Zjišťujeme dokonce i shody ve využití základních modů — indikativu a kondicionálu, pokud ovšem nejde o jejich speciální využití k vyjádření modální platnosti věty obsahové. S výjimkou přímé řeči dochází i k pošinutí mluvnické osoby: ta se volí ze stanoviska mluvčího, který projev, myšlenku nebo vjem reprodukuje, nikoli ze stanoviska jeho prvotního autora nebo nositele. Přímá řeč jako formálně nezměnná reprodukce prvotního projevu (myšlenky, vjemu atd.) má postavení zvláštní;

¹⁶ W. Boeckovi se v cit. statích nepodařilo tyto případy rozlišit, proto zde neprávem vidí porušení konsekvence časů v obs. větách. To přijímá i Křížková v cit. stati (v. pozn. 11), 197

její podřadný protějšek, uvozená nepřímá řeč, tvoří vlastní jádro obsahových vět.¹⁷

V projevech mluvených existuje celá škála přechodů mezi přímou a nepřímou řečí a ve všech druhích obsahových vět je mnoho reliktních původní samostatnosti vedl. věty nebo její malé skloubenosti s větou řídící. Naše úvaha se zaměřila jen k formálně hypotaktickému souvětí s větami obsahovými.

Pozornosti si zaslouží i specifická vztahová obsahová věta k větě řídící. V kapitole 2 jsme ukázali, že u vlastních obsahových vět tu jde o specifickou obdobu řízení, jak ji známe z věty jednoduché; sepětí s větou řídící je tím těsnější, čím nutnější je její obsahové doplnění (a čím více má jen povahu věty uvozovací); u typů okrajových se toto sepětí uvolňuje a obsahové věty přecházejí v substantivní spojkové věty, které mohou plnit funkci různých větných členů. Nejsou pak už sémanticky ani syntakticky vázány na některý člen věty řídící a jejich funkci ve stavbě řídící věty naznačuje odkazovací zájmené slovo, které je zpravidla nutné. Uvolňuje se tu i větosled; někdy (u vět podmětných) dokonce převládá antepozice vedlejší věty. Taková změna povahy vedlejší věty se projevuje i v tom, že se ztrácí její základní modální zařazení (užití modu má pak jinou funkci) a neuplatňuje se souslednost časů, tj. relativní užití času ve větě vedlejší. Není pak možná ani transformace ve větu samostatnou (obdoba k přímé řeči) bez změny sdělného obsahu. Zůstává přitom možnost zastoupení vedlejší věty dějovým substantivem nebo infinitivem. Z toho je zřejmé, že taková transformace není pro určení obsahových vět podstatná; má ovšem velký význam z hlediska synonymity větných a nevětných prostředků.

Přehled českých obsahových vět podle typů, jejich vnitřní diferenciací a spojovacích prostředků podávám v práci J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, P. 1964 (Učeb. texty vys. škol, 301n.; o jejich vzniku a vývoji viz v knize *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 115—187. Zde šlo jen o naznačení problematiky tohoto důležitého souvětího typu.

СЛОЖНОПОДЧИНЕННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ С ПРИДАТОЧНЫМИ ИЗЪЯСНИТЕЛЬНЫМИ

Изъяснительные предложения являются одним из основных типов придаточных предложений.

1. Они противопоставлены относительным предложениям, с которыми разделяют подобную синтаксическую функцию в строе главного предложения, но от которых они отличаются по значению и по характеру связи с главным предложением. Вместе с ними они противопоставлены придаточным предложениям обстоятельственным.

2. Изъяснительные предложения раскрывают содержание члена главного предложения (гл. обр., сказуемого), который, можно сказать, управляет ими (подобно тому как глагол управляет дополнением). Более подробное изучение показывает, что речь идет о взаимообусловленности: значение слова, содержание которого раскрывается в придаточном предложении, определяет выбор одного из основных типов придаточного

¹⁷ O problematice přímé, nepřímé a polopřímé řeči se podrobně pojednává v syntaxích i ve spec. studiích; z nejnovějších v. L. Doležel, *Polopřímá řeč v moderní české próze*, SaS 19 (1958) 20—46; J. Chloupek, *Vyjadřování situačně druhotných projevů ve východomoravských nářečích*, NŘ 42 (1959) 266—271.

предложения (иногда имеет влияние также на выбор союза), но с точки зрения формуляции высказывания можно сказать, что содержание придаточного предложения требует, чтобы оно было названо соответствующим словом в главном предложении. Некоторые выражения (гл. обр., со значением говорения) могут соединяться с разными типами изъяснительных предложений. Дело в том, что изъяснительные предложения сохраняют основное модальное значение повествовательное, вопросительное, побудительное или пожелательное, хотя косвенное; его можно установить при помощи трансформации придаточного предложения в главное. Характер управляемого предложения имеют даже изъяснительные предложения подлежащие; поэтому отсутствие управляемости со стороны определенного члена главного предложения показывает, что дело касается другого типа придаточного предложения (это подтверждается анализом применения форм времени, см. 5).

3. В изъяснительных придаточных предложениях можно выразить степень уверенности говорящего в реальности высказываемого содержания (при помощи сослагательного наклонения, союзов); это касается, гл. обр., косвенно-повествовательных предложений.

4. Известную роль играет даже эмоциональное отношение говорящего к содержанию речи — оно может отразиться в форме придаточного предложения.

5. Формы времени глагола-сказуемого в изъяснительном предложении выражают его одновременность, последовательность или предшествование по отношению к времени действия главного предложения; правила соотносительного употребления времени — за исключением применения формы прошедшего времени при современности с прошедшим действием главного предложения в известных случаях — строго сохраняются. Недостаток их соблюдения и прямое употребление времени по отношению к моменту речи в придаточном предложении показывает, что мы имеем дело не с изъяснительным предложением, а с другим типом придаточного предложения.

6. Изъяснительные придаточные предложения характеризуются также другими чертами; особого внимания требует их ядро — косвенная речь в ее отношении к прямой и полупрямой речи. Но их самой важной особенностью является сохранение — в косвенном виде — их собственной модальной и временной значимости, так что в сложно-подчиненных предложениях с придаточными изъяснительными встречаются два модальных и временных плана.

1. Souvětí s obsahovými větami tvoří jeden ze tří základních typů podřadného souvětí.¹ Jsou to věty, které přinášejí vlastní obsah toho, co se ve větě řídící jen obecně nazývá nebo charakterizuje. Jako věty samostatné by měly povahu oznamovací, tázací nebo žádací (tj. rozkazovací nebo přací), např. *Nastuchiwał, jako śnieg chręści pod stopami odchodzących Sienkiewicz* // *A jam go jeszcze dla pewności spytał, czy mogę jako prywatnemu odpowiadać t.* // *Wyszedł też rozkaz do kramników, aby towar do klasztoru znieśli t.* Jde tu tedy vlastně o závislé věty oznamovací, tázací nebo žádací.²

Vzhledem k větě řídící mají obsahové věty platnost vět předmětových, přívlastkových nebo podmětových, zřídka též doplňkových, např. *Widzieli, że król jest w Warszawie Sienkiewicz; Przyszła wieść, że Radziwiłł pobity został pod Szklowem t.; Dziwno mi to, że wysłańcy tego waćpanu nie powiedzieli t.; W jesieni, przy ciepłym dniu, można było widzieć na wzgórzu białą figurę parobka, jak w parę koni orał ziemię B. Prus.*

Obsahové věty prošly ve slovanských jazycích v historické době rušným a zajímavým vývojem. Nejsložitější byl vývoj obsahových vět oznamovacích. Pozorujeme tu jednak značné rozdíly mezi jednotlivými širšími skupinami slovanských jazyků, jednak nápadné shody uvnitř těchto skupin. K nejzajímavějším patří vývojové souvislosti mezi češtinou a polštinou, ať už jde o paralelní vývoj ze společného východiska, nebo někdy i o vliv jednoho jazyka na druhý. Pokusíme se v nejobecnějších rysech naznačit hlavní směr vývoje polských obsahových oznamovacích vět ve srovnání s vývojem českým; jednotlivosti si vyžadají podrobného monografického zpracování.³

2. Obsahové věty oznamovací jsou věty, které vyjadřují vlastní obsah toho, co je ve větě řídící obecně označeno jako sdělení, smyslový vjem, myšlenka, domněnka, událost apod., nebo co se v řídící větě hodnotí. V dnešní

¹ Srov. J. Bauer, *Klasifikace souvětí*, Jazykovedné štúdie 4 (1959) 137n.; viz zde 174n. O českých obsahových větách srov. Gebauer–Ertl, *Mluvnice česká II – Skladba*, P. 1926⁹, 94–96; Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, P. 1951², 687–696. V rámci vět podmětových a předmětových odlišuje vypovědzenia układowe Z. Klemsiewicz, *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1957², 83–84, 98–99. Ve své starší syntaxi (*Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*) věnoval obsahovým větám samostatnou kapitolu (stosunek zespolenia wyjaśniający, 257–265).

² Obsahové věty proto zahrnují i tzv. nepřímou řeč, ale mají rozsah širší: patří sem nejen věty uvozené jako výrok, myšlenka, dotaz, rozkaz atp., ale i četné věty jiné, např. *Zdávalo se, že někdo jde; Je správné, že jste odešli; Ukázalo se, že to byl omyl atp.*

³ Vývoj českých obsahových oznamovacích vět jsem osvětlil souhrnně ve *Vývoji českého souvětí*, P. 1960, 115–153. Polským obsahovým větám v některých památkách z 2. pol. XVI. stol. věnoval zdařilou monografii O. B. Tkačenko: *Očerki istorii iz'jasnitel'nych sojuzov v pol'skom literaturnom jazyke*. (Na materiale proizvedenij vtoroj poloviny XVI v. – „Zwierciadło“ N. Reja, „Kronika polska Marcina Bielskiego“ I. Belskogo, „Kazania sejmowe“ P. Skargi.) Publikoval z ní jednak autoreferát (Kijev 1954, 16 str.), jednak dvě kapitoly (o spojkách *a/on/, ano, jak a o spojkách i/ze/, že*) ve sborníku *Slov'jans'ke movo-znavstvo I. II.*, Kyjiv 1958. (Srov. recenzi ve Sborníku prací fil. fak. Brno 1961, A 9, 178–179.) Neomezuje se jen na popis stavu ve zkoumaných památkách, ale snaží se zachytit celý vývoj a objasnit genezi spojek.

polštině se připojují jednak spojky *że, iż a jak, jako*, jednak spojky *żeby, iżby, aby, by, jakoby*. V prvním případě jde zpravidla o věty indikativní, v druhém o věty s kondicionálem (přitom je *by* součástí spojky nebo plní samo její funkci). Tento rozdíl slouží k vyjádření postoje mluvčího k obsahu závislé věty. Pěkně to vystihl Z. Klemensiewicz (*Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, 260—261). O větách s *że* říká, že v nich „treść wypowiedzenia wyjaśniającego uobecnia się mówiącemu jako zgodna z rzeczywistością, jako rzeczywiście istniejąca“ (např. *Ludzie to się ciągle dziwią, że pani bierze do roboty takiego zbója J. Wiktor*). Naproti tomu „spójnik *żeby* zaznacza, że mówiący treść wypowiedzenia wyjaśniającego ujmuje w postać możliwości; ze stanowiska zaś zdania nadrzędnego można dodatkowo wnosić, czy możliwość jest pożądana, np. *To jest bardzo ważne, żeby on nam pomógł* —, czy wątpliwa, np. *Mało kto był taki, żeby temu nauczycielowi dogodził* —, czy wreszcie przez rzeczywistość zaprzeczona, np. *Żeby był Turkiem, z twarzy się nie zdaje. Żeby Sędzia był ciężki dla szlachty, nieprawda* (Mickiewicz).“ O spojce *jakoby* píše: „Ten wskaznik podaje w wątpliwość treść wypowiedzenia wyjaśniającego, choć nie wyklucza możliwości, o ile tego wręcz nie zaznacza zaprzeczone wypowiedzenie nadrzędne, np. *Nie sądzę, jakoby on kłamał. Nie twierdzę, jakobyś ty to zrobił. Zdawało mi się, jakoby grzmiało. Dostałem list z doniesieniem, jakoby matka przyjechać miała do nas na święta*.“

Věty s ostatními jmenovanými spojkami jsou těmto spojkám více či méně blízké.⁵ Spojka *iż* je zcela synonymní s *że, iżby* a řídké *ażeby* s *żeby* (např. *Nie przypuszczam, iżby to było prawdą; Nie słyszałem, ażebym ktoś w tym wieku cierpiał na sklerozę*). Všechny tři kondicionálové spojky mohou uvozovat i obsahové věty žádací, např. *Wolałbym, żeby tej sprawy nie było; To było jego gorące pragnienie, iżby syn ukończył szkołę rolniczą; Chciała, ażeby Karol wyjechał do Ameryki na zarobek*. U spojky *aby* a řídkého *by* užití ve větách žádacích převládá: *Piersi nabrzmiały pragnieniem, aby na nich spoczęły czyjeś ręce J. Wiktor; Łękał się, by nie stracić całego majątku* (věta obavná). Vedle toho se jich užívá však i ve větách obsahových oznamovacích, a to zvl. ve větách podmětových a při negaci ve větě řídicí, např. *Nie mieści mi się w głowie, aby Jan mógł coś takiego uczynić; Nie do wiary, byś ty tak nisko upadła. Jde tu vesměs o věty citově zabarvené; jako samostatné věty by měly zvolací intonaci.*

Obsahové věty s *jak(o)* mají dvojí význam: 1° vyjadřuje se v nich děj, u něhož se obrací pozornost na jeho průběh, děj názorně a živě představovaný, např. *Pamiętam, jak po powrocie posadzono mnie na wysokiej komodzie L. Rudnicki; Słyszałem na własne uszy, jak ktoś wykrzyknął Sienkiewicz*; 2° naznačuje se v nich jen obecně obsah sdělení, např. *Począł więc opowiadać, jak rządził, co uczynił, jakie zapasy zebrał, jak działa sprowadził i piechotę uformował, wreszcie jak obszerną musiał prowadzić korespondencję Sienkiewicz*. V tomto případě jde však o přehodnocení původní obsahové věty tázací (srov. paralelní věty s *co* a s *jaki*); proto se nebudeme v dalším výkladu tímto druhem obsahových vět zabývat.

⁴ Zde jde již o větu smyslem účinkovou.

⁵ Příklady jsou většinou přejaty z cit. prací Klemensiewiczových.

Vidíme tedy, že se polské obsahové věty dělí na dvě základní skupiny podle stanoviska mluvčího ke sdělovanému obsahu:

1. Věty, v nichž mluvčí podává nějaký obsah jako reálný, jako prosté sdělení, k jehož platnosti nevyjadřuje žádné výhrady. Jsou to věty se spojky *že* a *iž*. K nim se řadí i věty s *jako*, *jak*, které podávají reálný obsah z hlediska průběhu děje nebo jako živě nazíraný. Ve všech těchto větách je přísudkové sloveso pravidelně v indikativu.

2. Věty, v nichž mluvčí vyjadřuje jistou výhradu k sdělovanému obsahu. Nejčastěji jde o děj, jehož platnost se v řídící větě popírá, řidčeji o děj, o jehož platnosti mluvčí pochybuje nebo který podává jen jako zdánlivý, předstíraný nebo nejistý. Užívá se v nich kondicionálu, přičemž se jeho komponent *by* stává součástí spojky (*žeby*, *ižby*, *ážeby*, *aby*, *jakoby*), popř. sám plní funkci spojky (*by*).

Podobnou diferenciaci obsahových vět najdeme i v češtině, ale je mnohem méně výrazná. Naprostou převahu mají věty s *že* + indikativ; užívá se jich běžně i o dějích popřených, pochybných a zdánlivých, takže tvoří vlastně bezpříznakovou podobu obsahových vět. Kondicionálových vět s *že by* se užívá zejména po záporu ve větě řídící, vět s *aby* v citově zabarvených větách podmětových po záporné větě řídící a vět s *jako by* o ději předstíraném nebo zdánlivém.⁶ Jejich užití není nutné — slouží jen ke zdůraznění toho nebo onoho modálního odstínu. Jde tu tedy o příznakové varianty základního typu obsahových vět s *že*. Podobně je tomu u častějších vět s *jak*, ovšem v jiném smyslu: jde v nich o názorně představovaný reálný děj.⁷

Po této stránce je polština ve vnitřním členění obsahových vět oznamovacích bližší ruštině, v níž je rozdíl mezi větami se *što* (nebo *kak*) a větami s *budto*, *budto by*, *kak budto by*, *jakoby* a *čtoby* ještě výraznější.⁸

3. Jdeme-li do minulosti, vidíme, že naznačená vnitřní diferenciaci obsahových oznamovacích vět není jev nový — naopak, že byla kdysi mnohem důslednější a výraznější. Dosahovala toho stupně, že se můžeme ptát, zdali obsahové věty tvořily jeden souvětný typ nebo šlo-li spíše o typy dva, event. i tři. Chyběl zde totiž rozhodující faktor, sjednocující dnes celý typ — možnost užít ve všech větách základního prostředku, spojky *že* (*iž*, *ež*) s indikativem. V češtině začíná expanze *že* do celého typu už ve XIV. stol., ale dovršila se ve spisovném jazyce až v době novočeské. V polštině se vnitřní rozdělení obsahových vět drželo déle a zčásti se udrželo dodnes. Chceme-li správně vystihnout

⁶ Přitom se *by* cítí jako součást spojky jen v *aby*, kdežto v *že by* a *jako by* jde o volnější spojení spojky se součástí kondicionálu, která se ovšem jako příklonka klade pravidelně hned za spojku. — Rozlišení mezi *aby* a *že by* je v dnešní češtině provedeno skoro důsledně; proto nám český ekvivalent často pomůže při analýze polských příkladů.

⁷ Srov. J. Bauer, *Vývoj*... 116—117. Zkoumáme-li užití kondicionálu v obsahových oznamovacích větách, musíme rozlišit dva zcela různé případy: 1° Kondicionálu se užívá podobně jako v odpovídajících samostatných větách, tj. k vyjádření děje podmíněného nebo žádoucího, např. *Ríkal, že by tam šel* (tj. kdyby mohl) — v samostatné větě: *Sel bych tam. Zdálo se mu, že by měl něco říci* — *Měl bych něco říci*. 2° Kondicionálu se užívá jako specifického prostředku k vyjádření nepřímé modality vedlejší věty, k vyjádření stanoviska mluvčího k jejímu obsahu. Naším úkolem je sledovat toto druhé užití kondicionálu.

⁸ Viz Bauer—Mrázek—Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II — Skladba*, P. 1960, 363—367, 360—361, 373.

vývoj polských obsahových oznam. vět, musíme sledovat, jak se měnila jejich vnitřní diferenciacie a vzájemný poměr jednotlivých výrazových prostředků (zejm. spojek a slovesného způsobu).

I. Obsahové věty vyjadřující reálný děj

4. Základním prostředkem k vyjádření závislého sdělení, jehož děj se podával jako reálný, byly už v staré polštině indikativní věty se spojkami *že* a *із(e)*. Obě spojky byly zcela synonymní, ale jejich frekvence byla jiná než dnes: *із(e)* bylo prostředkem živým a častým, mělo nad *že* převahu a je dosvědčeno dříve.⁹ Vedle nich zde byla ještě třetí synonymní spojka — *еż(e)*. Jak ukázal E. Nieminen na základě dokladů z právních památek (soudních přísah), byl v užívání spojek *із/e/* a *еż/e/* rozdíl geografický: koncem XIV. stol. bylo *із/e/* omezeno na Velkopolsko, kdežto jinde převládalo *еż/e/*; během XV. st. se pak užití *із/e/* šířilo a *еż/e/* ustupovalo.¹⁰

Všech tří spojek se užívalo v obsahových větách oznamovacích v širokém rozpětí: po slovesech *cognoscendi* et *sentiendi*, *percipiendi*, *declarandi* i některých jiných (věty předmětové), po dějových jménech patřících k stejným významovým okruhům (věty přívlastkové) a po výrazech znamenajících událost nebo hodnocení, popř. i jiných (věty podmětové). Přitom byla věta řídící zpravidla kladná.¹¹ Srov. *) *Sam, prawi, pres mę prisięgl iesm, iz uam hochal <ieśm podać zi> emę urogow nasih* KŚw av7; *y pocazuie nam ewangelista swęty, iz tec to crol iesc miloscyeuysy* KŚw cv34; *Otoch iesmy <slychali> izе yde <tobie krol praw>diui* KŚw cv10; *isz bichę wedzeli pogani, esz ludze sę* PsFlor 9.20; *vsrzę, isz bog ne chcęcy zlego ty ies* PsFlor 5.4; *yusz wydzę, ysz mye bog nyezapomnyaal* Błaż 1; *pyszecz sę nam o them tako <w> stare<m> szakone, esze gdis cy szynowe israhelscy sęcz ony s Egipta byly visly..., tedy vęcz morze gest <cy> sę ono bilo na obe strone rostępylo* KGn 174r30; *ga tobe poueda<m>, ysze ktoricz clouek che do bog prycz, tenczy ma bycz swęthy* KGn 172r21; *is ci sę o nem tako pysze, yszech on nemoczne ludze gest bil vsdraual* KGn 181v19; *Iako Woczech mal umowę sz Dobeslauem, isz oto rankomstwo nemal nitkis v krolewem szęndze gabacz* Roty Poznań 1393; *Snayę, eszem wszęł* ibid. 1399; *esz bilesm przy tem y widzal, esz Wlodek poczanł na Warczislawa y rany dal naprzod* Roty Kraków 1398; *Wyedzcze, yze gospodyn ten czy yest bogem* PsPuł 99.3; *y wydzal bog, ysze gest dobrze* BZ Gen. 1.10 || *Y uszrzal bog, ze to gest dobrze* ibid. 1.25; *Y kto vkazal tobye, zesz nag?* ibid. 3.11; *Tedi noe porozumye, isze vodi przestali na zemy* ibid. 8.11; *bo bila vslizala, isze werzal bog na swoy lyud* BZ Rut 1.6; *a to wam będzye znamye, ysch czy <się> odkvpcyzł swyata narodzył* Rozm 51; *Tako sye przygdzylo, yze lew vnyosl syna yednego pastuch<a>* Rozm 140.

Geneze spojek *із/e/*, *еż/e/* a *že* není zcela jasná. Spojují se nejčastěji se zájmeným kmenem **jo-* a s částicí *že*; přitom se rozchází mínění, lze-li předpokládat vznik spojkové platnosti ze vztažné nebo z anaforické. O. B. Tka-

⁹ V KŚw je doloženo pouze *із/e/*, v PsFlor a KGn jen *із/e/* a *еż/e/*.

¹⁰ E. Nieminen, *Beiträge zur historischen Dialektologie der poln. Sprache*, Lud Słowiański 2 (1931) A 19–32.

¹¹ I když je v ní zápor, nejde o popření reálnosti obsahu vyjádřeného ve větě vedlejší, např. *ga naprzecif themv niz nemouę, ysze ktoricz clouek ma on vele dzecy a na slusbę cz ge on vyrzędzy, vęcz czy ony byuagę slachethny* KGn 12r10.

čenko¹² hledá zbytek souvislosti mezi vztažnými a obsahovými větami ve větách doplňkových, které se sporadicky objevují v starším jazyce, např. *toc uem uelike u<bostwo krola> taco csnego, iz iesc taco smerne prisce i taco smerne narodzene sina bozego* KŠw cr35; *a vsszrzal bog szwyatloszcz, ysze gest dobra* BZ Gen. 1.4 (et vidit Deus lucem quod esset bona); *vsszrewszy syn bozy dzeczy czlowyecz, isze bili krazne* ibid. 6.2 (videntes filii Dei filias hominum quod essent pulchrae). Jde tu však zřejmě o napodobení konstrukcí latinských. Podobné věty najdeme i v staré češtině. Lze soudit, že doplňkové věty jsou v slovanských jazycích vůbec sekundární.¹³ Sám se přikláním k názoru, že je nutno vycházet od odkazovací platnosti *ež/e/, iż/e/*, popř. v některých případech od platnosti citoslovočné.¹⁴ U *iž/e/* se pomýšlelo též na spojení spojky *i* s částicí *že*. Nedostatek jotace u *ež/e/* vedl též k domněnce, že zde může jít o spojení částice **e* (srov. rus. *eto*) s částicí *že*. U *ize* by bylo počáteční *i*- zákonitým výsledkem polského vývoje náslovného **jъ*. Čeština tuto podobu spojky nezná; zato má vedle častého *ež* i řídké *jež* a ojedinělé *ješto*, *jenž*.¹⁵ Řešení geneze těchto spojek bude možné jen na široké srovnávací základně a musí nutně vycházet ze vzniku celého souvětího typu, nikoli z izolované analýzy spojovacího výrazu.

5. Velice vzácné bylo v staré polštině obsahové *jako*, souznačné s *ize*, *že*. Jen v soudních přísahách (roty przysiąg sądowych) se rozšířilo a konkuruje tu s *iž/e/, ež/e/*: *Tako mi pomosz bog y swanthy <krzyż>, iako to swatczø, iako Jandrzej iest nasz brath* Poznań 1390; *Iaco to swatczø, iaco Woyczzech neukradł Michaloui swyni* Poznań 1387; *iaco wemy i szwaczimi, iaco potr hanzelbork kupil ten czacz wparcz* Kraków 1398. Jde o užití zřejmě zmechanizované.¹⁶

Okrajové místo mělo v obsahových větách *až/e/*, doložené jen v právních památkách, např. *Jako ja tho vyem, haze Pyotr <z> Stanislavem sgednan* 1461 (viz Słownik staropolski I, 44–45). Podobně omezené, ale ještě řidší bylo v obsahových oznamovacích větách užití spojky *acz*, např. *Jakoszechmy pyrwey pyszaly, acz przyszasznyczy mayą gyne przyszasznyky wybyeracz, tho gest nam dobrze pamyathno* OrtKal 137 (Słownik staropolski I, 17). A setkáme se ovšem i s bezespoječně připojenými obsahovými větami oznamovacími, např. *Y stalo sze gest o polnoczy, zabyl pan wszitko pyrworodzone w szemy Egipskyey* BZ Ex. 12.29; *Czczyenye o tem, slaly iesvsza po ogyen marya y iozeph* Rozm 105.

V dalším vývoji polštiny došlo k zjednodušení v repertoáru obsahových spojek: zcela převládlo *že*, vedle něho se drží stylisticky zabarvené a řidší *iž*, ve spisovném jazyce zaniklo *ež*; řídké *jako*, *až* a *acz* ustoupilo již v době staré.

6. Od ostatních vět vyjadřujících reálný obsah se liší obsahové věty závislé na slovesech smyslových vjemů a podávající obsah vjemu živě a náznorně, se zřetelem k jeho průběhu. Jde tu převážně o vjemy zrakové,

¹² Slov'jans'ke movoznavstvo II, 204n.

¹³ Viz J. Bauer, *Vývoj*... 122 a 134.

¹⁴ Viz Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego I*, Kraków 1952–1956, 476 až 477; Klemensiewicz–Lehr-Splawiński–Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, 453 a 455.

¹⁵ Srov. J. Bauer, *Vývoj*... 158n.

¹⁶ Srov. k tomu též E. Nieminen, *Beiträge zur altpolnischen Syntax I*, Helsinki 1939, 6–10.

řídčeji sluchové.¹⁷ V dnešní polštině, podobně jako v češtině, se tu užívá spojky *jak*, popř. *jako*. Ale to je zde výrazový prostředek poměrně mladý — šíří se až v XVII. stol.¹⁸ V starším jazyce se užívalo jednak dosti řídce doložených vět s *ano*, jednak hojnějších vět s *a* + zájmeno *on*, *ona*, *ono*; doloženy jsou i věty s *an*, *ana*... Např. *Gdisz przestępyła przez prog domowi, nalyazła, ano dzieczę umarło* BZ 3. Reg. 14.17; *A usłyszaw mōsz gey Thobyas, ano koszlecż urzeszczę, rzekł* BZ Tob. 2.21; *Dziewica Marja widzęcy, ano jej miłego syna sromotnie wiodą od Annasza do Caifasza, chciała k temu przystąpić* Rozm 709; *A wżrzałem, ano y to też iest mārność* Eccl. (1522); *widział przez sen, ano mu król nie miałą sumę czerwonych złotych daje* Ł. Górnicki, Dworzanin polski 206; *gdy usłyszysz, ano tak ludzi pocziwi w rozmowach swych ganią*, M. Rej, Zwierciadło I 259; *użrzaw Ihus, any czu k niemu idą* Kazanie na Dzień Wszech Świętych; *a gdisz bilo wyeczoor, wydzely sōō wiszedszy przylyeczyla czyeczzerze, ani przykryli stani gich* BZ Ex. 16.13;

a za tym wzrzely wykła, a on wyepza za syō nyesy Błaż 2; *użrzawszy Judith Oloferna, a on siedzi pod podniebiem* BZ Jud. 7.23; *Anna... ptaky uzrzała, a ony gnyazda nyoszą* Rozm 4; *nalazł jastrząba, a on kuropatwę skubie* Ł. Górnicki, Dworzanin polski 184; *skoro użrzał kochanego Patrokla, a on scieszku z boku przebitego krwią kropi* P. Kochanowski.

Všimneme-li si stavby souvětí s *ano*, *an* a *on*, vidíme, že kromě řídkých výjimek je ve větách obsahových s *ano* přímo vyjádřen činitel děje jako jejich podmět.¹⁹ Podobně je tomu v ojedinělých dokladech s *ono*, *a ono*: *Gdy Tarsja z szkoły przysła, ujrzała, ono mamka jej, imieniem Ligoria, na śmierć leży* Historie rzymskie 29; *ujrzy, a ono jeden ukurzony bieży do niego* P. Kochanowski (1618). Naproti tomu ve větách s *an*, *a on* je činitel vyjádřen již ve větě řídící jako předmět; ve větě obsahové se na něj odkazuje zájmenem *on* (resp. *an* < *a on*): *nadziesz ją, a ona w malutkim domu bydłęcy* Rozm 50; *ujrzał ducha bożego, a on zstępuje jako gołębica* Nowy Testament z Królewca Mt. 3.7 (1551). Dalším nápadným rysem těchto vět je skoro důsledné užití nedokonavého prezentu v obsahové větě.²⁰

V tom všem se polské obsahové věty s *ano* (*ono*, *a ono*), *an*, *a on* plně shodují s českými větami s *ano*, *an*; rozdíl je jen v tom, že v polštině nezobecnělo stažené *an* (< *a* + *on*) a místo něho se obecně rozšířilo *a on*. Můžeme proto plným právem předpokládat, že i pro polštinu platí objevný výklad J. Zubatého, dále rozvedený a doložený Fr. Trávníčkem, že věty s *ano* (*ono*) jsou starší a věty s *an* (*a on*) že vznikly jejich přestavbou.²¹ Nemůžeme souhlasit s vý-

¹⁷ V řídící větě bývají slovesa *ujrzeć*, *widzieć*, *obaczyć*, *zoczyć*, *usłyszać*. Dosti častá jsou i slovesa s významem „naléztí“: *naleźć*, *zastać*, *potkać* — i zde jde o vjem, který měl někdo, když někdo přišel, někoho našel nebo potkal; přitom často proniká odstín překvapení, nečekanosti. K výskytu uvedených sloves v. H. Grappin, *O pewnym typie użycia czasu teraźniejszego*, JP 37 (1957) 336. Tam i další doklady (str. 332–335); některé z nich přejímám.

¹⁸ Srov. O. B. Tkačenko, *Z istorii z'jasuvaľnych spulčnikiv u pol's'kij liter. movi*, Slov'-jans'ke movoznavstvo I, 202n.

¹⁹ Srov. jednu z odchylek: *ujrżawszy konie z zamku, ano u chałupki malej w polu stoją* M. Bielski, *Kronika Polska* (1551).

²⁰ Srov. v citované stati Grappinově, JP 37 (1957) 329–343.

²¹ Viz J. Zubatý, *O jistém způsobu užívání zájmen an a on a o jeho původě*, LF 26 (1909); nově otištěno ve Studiích a člancích II, P. 1954, 53–106; Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 58–135.

kladem Tkačenkovým (Slov'jans'ke movoznavstvo I, 190n.), že obsahové věty s *a on* vznikly ze vztažných vět uvozených tímto výrazem — vztažná funkce takových vět je sekundární (jde tu většinou o obsahové věty doplňkové, nikoli o skutečné věty vztažné), kdežto obsahová funkce je u nich běžná od samého počátku.

Stejně se pro polštinu hodí výklad J. Zubatého, že *ano* bylo původně citoslovce. Podpírá to i ojedinělý doklad s *a oto*: *obróciwszy się, ujrzał, a oto niosą balwany* P. Skarga, *Zywyoty świętych* I 81 (1579). Je zajímavé, že k závěru o citoslovečné platnosti *a* v těchto větách dospěl nezávisle na Zubatém a Trávníčkovi (jejichž práce zřejmě neznal) i H. Grappin.²²

Vedle obsahových vět s *a on* jsou v polštině ojediněle doloženy i věty s *a* + zájmeno 1. a 2. osoby nebo s *a* + substantivum: *jako mię obaczył pan, a ja obieram sztukę dzikiego wieprza* Osieł Lucjanów (1608); *Vzrzał młodzieniec z gory, a śmierć okrutna rozmaite stany morduje* M. Rej, *Wizerunk; uźrzał strzelec, a wieprza wieprz drugi prowadzi* Akta Rzeczpospolitej Babińskiej (1617); *alić tuż pod skałą zoczył, a kón, w jaskinią wcisnąwszy się małą, stoi Orland szalony*. Dokladů na obsahové věty s *a* + zájmeno 1. nebo 2. osoby je tak málo, že nedovolují nějaký samostatný výklad; ale shoda s mnohem hojnějšími doklady českými je opět tak jasná, že i zde můžeme předpokládat paralelní vývoj.²³ Pravidelné užití osobního zájmena ve funkci podmětu, jinak v našich jazycích neobvyklé, svědčí o původním citovém rázu těchto vět. Obsahové věty s *a* + substantivní podmět mohou být stejného původu, ale není vyloučeno, že vznikly sekundárně podle vět s *a on*.

II. Obsahové věty vyjadřující nejistý nebo popřený děj

7. Ve větách obsahových vyjadřujících nějaký děj, k jehož realnosti měl mluvčí nějakou výhradu, užívalo se v staré polštině pravidelně kondicionálu; jeho součástí *by* se přitom stávala součástí spojky nebo měla sama platnost spojky. Proti češtině, v níž *by* v nejstarší době (XIV. stol.) jednoznačně převažovalo nad *aby* a *jako by*, je v stpol. *by* již v menšině. Je ovšem třeba uvážit, že jde převážně o památky pozdější — v XV. stol. bylo v češtině samotné *by* již také na ústupu.

Různé modální odstíny, které v obsahových větách tohoto typu pronikají, můžeme rozdělit do tří základních skupin:

1. Děj vyjadřovaný ve větě obsahové je mluvčím podán jako nepravdivý, proto je v řídící větě obvykle popřen. Např. *alle nyemohu, by waszy balwan<o>-wye bogowye byly, allecz sę dyab* Błaż 2; *nye domnymayta sę, bista mogle se mnye wyńcey męsze myecz* BZ Rut 1.11; *boć nye yest, yako vy movyczye y mny-maczye, by to byl vass syn* Rozm 487; *nyevyerzacz, ysch by bog byl* Rozm 531; *a ya vam nye movyq, a bych proszył oycza* Rozm 574; *Roman Ianoui ne slubował, bi mu sę gwałth ne sstal w gego domu* 1405 (Słownik stpol. I, 181); *Ia tobie nie sznayę, bich tobie to movil* 1425 (ibid.); — ve větách podmětových: *Nyepodobno, bysz nye byla wysluchana od Jezusza swego wnuka* MW 95a (ibid. 181); *Nie jest to obyczaj rzymskiego prawa, aby kogo umorzył o lekkie słowa* Rozm 788; *Nye może to dobre bycz, a bych ya mogl jedną kropkę wykpycz człovyeke* Rozm 460;

²² Ve stati cit. v pozn. 17; srov. zvl. str. 339.

²³ Srov. J. Bauer, *Vývoj*... 124–127.

nepravdivé tvrzení (po kladné větě řídící): *Mowyl o Sarze swey zenye, abi bila gemu syostra BZ Gen. 20.2; potvarzyly, aby on sobye krolewsthwo przy-myenyl Rozm 742; tez łącz, a by zapovyedzyl Czesarszovy dan dovacz Rozm 791; syna twego zaprzaleł trzykroć, przysięgając, iż bych jego nie znał Rozm 738; Od nyemylosczyw<ych> zydw nathychmyast slovo poydzye, yze by yesus zepchnął Rozm 106; Czsso Iaroslaw na myś zalował, abych mę rzekl, aby był podwarcza, tegom mę nye rzekl 1404 (Słownik stol. I, 12).*

2. Obsahová věta podává obsah domněnky nebo zdání: *mnymasz, by twey msky mogly odydycz miloszcz bozş Błaż 320 (ibid. 181); A gdisz vzrely ksyşszsta... Jozaphata, mnyely, bi on bil krol BZ 3. Reg. 22.32 (suspicati sunt, quod ipse esset rex; ibid.); zda są ludzem, biszczye byly nadzarze, nyczego dobrego nyedostoyny XV. stol. (ibid.); Ktho nye vmye niczsz pyszcz, then mnyma, aby mala by byla robotha 1436 (ibid. 12); Nadzyevayacz szye, a by yescze byl v domv gdzye vyczerzal Rozm 593; y takvo szye yey vydzyalo, isch by glodem mvszyla vmrzecz Rozm 302; a on szye myeny, aby byl syn bozy Rozm 490; — yszcz szş gest (ono) ludzem na szemy tako bilo vydzalo, gakobi szş ono na ne obalicz bilo chalo KGn lr27.*

3. Obsahová věta reprodukuje cizí výrok, o jehož pravdivosti není mluvčí přesvědčen: *bo tem dawno prorokowano, ysch by ten kosczyol tako dlugo myal stacz, aschby dzyevyca porodzyła Rozm 71; nyektorzy movyq, yzby przed bozym vstanym z marthvych Rozm 762; povyedayacz, ysby zydwye barzo mdly byly Ivz a tez yze v ten czass macz Archelauszova vmarla Rozm 114.*

Pro studium těchto vět bude třeba ještě podrobnějšího dělení (srov. mé dělení českých vět s *by*, *Vývoj českého souvětí*, 144–146), ale pro celkové naznačení vývoje to postačí. Nejde tu jen o skupiny sémantické, bez výrazových důsledků — uvedené rozdělení se projevuje v dalším vývoji těchto vět. Už v době staropolské je nápadné, že v 1. a 2. skupině se jako spojek užívalo převážně *by* a *aby*; naproti tomu v třetí skupině, zastoupené velmi slabě, vystupovalo *izby*.

8. Další vývoj šel v první skupině tím směrem, že se po záporu drželo *aby*,²⁴ např. *niemoże być, aby sie co do nas nieprzyłepiło Skarga, Żywoty świętych (1579); Nie widzę, śiostro, aby nam co dawał ten Bog Chrześciański ibid.; Czego o żadnym Sędziem nie czytamy, aby był Prorokiem ibid.; nie wierzym Luterowi, aby w jednym widomym elemencie miało być rązem ciało Boże y nie być Białobrzeksi. Katechizm (1576); Ale aby sie to przez nie sstać miało, nigdy ona o ty nie myśliła Rej, Postilla 272; srov. též po slovese kladně: Niechayże tedy vmilkną oni, ktorzy powiedaią, aby sie przemieniał abo przewirzał chleb w ciało ibid. 95. Samotné *by* ustupuje a je v XVI. stol. už poměrně řídké. Srov. *nie-wiem, by nam co pomogło to mędrowanie ciała nąszego Rej, Postilla 206. Proniká ovšem i žeby, izby, zejm. později; srov. Nierozumieyże, izby nam ciało páná Kristusowe pożyteczne nie było ibid. 97; zdumiałem się, bom nie rozumiał, że bym tyto dni miał chorować Pasek, Pamiętniki 280r27; Bo tam niepodobna rzecz, że by tam nie mogło bydz bez szkody ibid. 87r29.**

²⁴ Frekvenci spojek jsem si s laskavým svolením vedení příslušných pracovišť Polské akademie věd ověřil v materiále Slovníku polštiny XVI. stol. a Slovníku polštiny XVII. stol. Odtud je i většina dále citovaných dokladů.

V druhé skupině pronikalo *izby*, *zeby* častěji, ale vedle něho se šířilo *jakoby*. Např. *iuż mu sie zda, izby zginęły wszystkie wynalaski rozmaitych pożytkow iego Rej*, Postilla 65; *A mniemając kupiec, który znał, iż kamień był kosztowny, zeby z niego żartował, podał mu dziesięć złotych Skarga*, Żywoty świętych 102; *A Placidus mowił, iż mu się zdáło, iáko by płaszcz S. Benedicta ná iego głowie był ibid.* 250; *tedy by mu sie to zdáło, iákoby to byłá iáka básń Rej*, Postilla 191v23. Ale dále se v XVI. stol. drží i *aby*: *A ona... mniemiála, áby go za kilá groszy sprzedał Skarga*, Żywoty świętych 102; *mnimieli, áby duchá iákiego widzieć mieli Rej*, Postilla 114. Zdá se, že zde mělo vliv i sloveso ve větě řídící: *po zdać się pronikalo jakoby*, po mniemać se drżelo *aby*.

Třetí skupina, v níž šlo o reprodukci nezaručeného výroku, v staré polštině teprve vznikala. V citovaných dokladech z Rozm může jít i o výrok chápaný jako nepravdivý — tedy o typ první. Podobně je tomu v dokladech ze soudních přísah, např. *Rzekącz, aby k nyemu prawo myał OrtBr VII 561* (Słownik staropolski I, 12). Teprve později dokladů přibývá; přitom je zde pravidlem spojka *izby* (popř. *zeby*, *ezyby*). Srov. *Skargą Pyotr položyl na Iana, eszby gi vrenil Sul 34* (quod ipsum vulnerasset; ibid. 352); *Eneas Silvius pisał, izby Litwa z Tatory, ludzie niezbrojni naprzod się z nimi potkala XVI. stol.* (Gramatyka histor. 453); *drudzy pırzchali do Litwy a pomowili, zeby krol polski i z Witołtem i ze wszystkiemi był porażon XVI. stol.* (ibid. 454).

Zároveň se v dalším vývoji polštiny stírala ostrá hranice mezi oběma základními typy obsahových vět, a indikativní věty s *že*, *iz* pronikaly na místo vět kondicionálních. V starém jazyce byly takové případy ojedinělé, např. *Iako mienią niektorzy, iż to istne odzienie było, iż niegdy starzy krowie żydowscy koronowani Rozm 828*; *Drugich, ktorich syąn domnyma, ze s nym były, nye ma gabaacz Sul 87*. Ale i později jich přibývá jen pomalu; v XVI.—XVII. stol. bylo rozlišení ještě velmi důsledné.²⁵ Celý vývoj si zaslouží podrobného prostudování na bohatém materiálu. Výsledky budou jistě stejně zajímavé, jako při zkoumání obdobného vývoje českého.²⁶

Původ obsahových oznamovacích vět s *by* nelze na polském materiálu objasnit. Ani daleko hojnější a starší doklady české nedovolují učinit jednoznačný závěr, protože už v nejstarších památkách jsou obsahové věty s *by* typem ustáleným a častým. Fr. Trávníček vidí zde v *by* původní aorist slovesa *býti*, který časem ztratil minulou platnost; celé spojení bylo původně asyndetické.²⁷

К РАЗВИТИЮ ИЗЪЯСНИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКЕ

(1) Изъяснительные предложения претерпели в славянских языках интересное развитие; особое внимание обращают на себя совпадения в их развитии в польском и чешском языках. (2) В современном польском литературном языке они представляют тип с четкой внутренней дифференциацией; самым важным является различие между изъ-

²⁵ Srov. též zjištění Tkačenkovo, *Očerk istorii iz'jasnitielnych sojuzov v polskom literaturnom jazyke*, 12—14.

²⁶ Srov. J. Bauer, *Vývoj*... 143—152.

²⁷ Viz Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1956, 59—61; srov. i *Vývoj*... 146—147.

яснительными предложениями с союзами *že, iż, jak, jako* и индикативом глагола-сказуемого с одной стороны, и предложениями с союзами *żeby, iżby, aby, jakoby* и кондиционалом с другой стороны. Первые выражают действие, представляемое говорящим как реально существующее, другие же действие, высказываемое говорящим как только кажущееся, мнимое или несостоятельное, отрицаемое. (3) В прошлом эта дифференциация изъяснительных предложений была еще более глубокой.

I. Изъяснительные предложения, выражающие реально существующее действие

(4) В древнепольском языке в этом типе индикативных изъяснительных предложений употреблялись союзы *iż/e/, eż/e/* и *že*; их происхождение нельзя пока считать окончательно объясненным. (5) Очень редко встречались изъяснительные предложения того же значения с союзами *jako, aż* и *acz*; в дальнейшем развитии они вышли из употребления. (6) Свообразную группу образовали предложения с *apo, an, a on*, в которых выражалось содержание чувственного восприятия с оттенком особой наглядности. Можно судить, что предложения с *a on* являются вторичными (они возникли, по всей вероятности, в результате преобразования предложений с *apo, a ono*). Очень редкие изъяснительные предложения с союзом *a* и с местоимением 1-го или 2-го лица или же с *a* и именем существительным были подобного характера. Все они сменились в течение дальнейшего развития предложениями с союзом *jak/o/*.

II. Изъяснительные предложения, выражающие мнимое, несостоятельное или отрицаемое действие

(7) Указанное значение выражалось предложениями с глаголом-сказуемым в сослагательном наклонении, причем *by* становилось составной частью союза или само выполняло функцию союза. Они распадаются в три группы: 1. Предложения, выражающие несостоятельное действие, в главном предложении обычно отрицаемое, вводились, гл. обр., союзами *aby* и *by*. 2. Предложения, выражающие нечто мнимое или кажущееся, вводились теми же союзами. 3. Предложения, воспроизводящие не вполне достоверное сообщение, в древнепольском языке очень редкие, вводились, как правило, союзом *iżby*.

(8) В дальнейшем развитии польского языка в первой группе союза *aby*, и отчасти также *by*, продолжал употребляться после отрицания в главном предложении; позже здесь начинают распространяться союзы *żeby, iżby*. Во второй группе союз *aby* сохранялся дольше всего после глагола *tnieć* в главном предложении; в других случаях здесь распространялись союзы *żeby* и *iżby* и, наряду с ними, также *jakoby* (прежде всего после глагола *zdać się*). Третья группа, которая в XVI в. уже ясно оформилась, характеризуется употреблением союзов *żeby* и *iżby*. Кроме того, во все группы проникали индикативные изъяснительные предложения с союзами *že* и *iż*, но только очень медленно. Возникновение изъяснительных предложений с *by* пока не вполне ясно.

K VÝVOJI VZTAŽNÝCH VĚT V SLOVANSKÝCH JAZYCÍCH

(SLAVICA SLOVACA 2 [1967] 297–320)

Problematika vztahných vět a jejich vývoje je složitá;¹ ve svém referátu ji mohu jen v nejhrubších rysech naznačit a ukázat, k čemu by se mělo zaměřit další zkoumání. Proti jiným souvčetně typům bylo vývoji souvěti s relativními větami věnováno již daleko více pozornosti; to dává předpoklady k pokusům o výklady srovnávací. (Při nich ovšem odhalíme ještě mnoho a mnoho mezer ve zpracování jednotlivých slovanských jazyků.) Historicko-srovnávací výklad vývoje relativ v slovanských jazycích se může opírat o srovnání s jinými jazyky indoevropskými, neboť v nich relativní věty též existují a jejich vývoj byl zčásti obdobný, zčásti rozdílný; někteří jazykovědci hledali jeho společné východiště už v indoevropském prajazyce a kladli vznik relativ až do tohoto vzdáleného období předpokládané jazykové jednoty. V našich úvahách nepůjdeme tak daleko a nepřekročíme hranice slovanských jazyků; pro historickosrovnávací výklad je však širší srovnání vždy nezbytné.

1. Při bádání historickém a srovnávacím je nutno zkoumaný jev co nejpřesněji vymezit, ale zkoumat přitom i jevy pomezí, zejm. jsou-li funkčně nebo geneticky příbuzné. Proto musíme při studiu relativních vět věnovat pozornost i větám spojkovým, které jsou uvozeny spojkami pocházejícími z relativ nebo aspoň utvořenými ze stejného základu jako relativ, a větám, které jsou s relativními větami více méně synonymní.

Za vztahné věty budeme považovat všechny věty, které jsou uvozeny relativy, tj. vztahnými zájmeny nebo příslovci; jsou to především věty vedlejší v rámci podřadného souvěti, ale patří sem i věty se spojovacími a navazovacími relativy, které povahu vět vedlejších nemají.

1.1 Relativa musíme odlišit od jiných spojovacích výrazů:

(1) Ve většině slovanských jazyků znějí relativ, stejně jako zájmena a příslovce, která uvozují závislé otázky; jejich funkce je však zcela jiná a stavba i syntaktická povaha souvěti s oběma druhy vedlejších vět je odlišná. I v případech, kdy je vnější podoba stejná, snadno zjistíme rozdílnou syntaktickou strukturu;² např.:

Pověděl, co tam viděl.

1° Vedl. věta je vztahná. Ve větě řídící může být souvztahné zájmeno *všechno*: *Pověděl všechno, co tam viděl.* Ve větě vedlejší se volí čas vzhledem k okamžiku promluvy, proto tam může být jen čas minulý; děje obou vět jsou buď současné nebo děj věty vedlejší předchází. Vedlejší větu nelze zde nahradit jinou relativní větou.

* Pozn. red.: Kratší varianta této stati vyšla též rusky v časopise VJa 1967, Nr 5, 47–59.

¹ Z teoretických prací o vztahných větách bych chtěl upozornit aspoň na monografii L. Zawadowského, *Zagadnienie teorii zdań względnych*, Wrocław 1952 (pojednává o větách přívlastkových), a na stat' I. Poldaufa, *Vztahné věty v angličtině a v češtině*, Sb. Vysoké školy ped. v Olomouci, Jaz. a lit. 2 (1955) 159–194 (s pozoruhodným náčrtem vývoje ide. vztahných vět).

² Srov. v mé stati *Souvěti s větami obsahovými*, Sborník prací fil. fak. Brno 1965, A 13, 63 (viz zde 287), a referát K. Polaňského, *Problem zdań relatywnych na przykladzie języka górnoślązkiego*, Slavica slovaca 2 (1967) 327–334.

2° Vedl. věta je obsahová. V řídicí větě není obvyklý odkazovací výraz, pokud nejde o vytčení (*Pověděl jen to, co tam viděl*). Věta vedlejší vyjadřuje obecně obsah zrakového vjemu a může být nahrazena s *že*, doplníme-li vlastní předmět zrakového vjemu: *Pověděl, že tam viděl X*. Místo věty s *co* může být při jiném obsahu zrakového vjemu i jiná obsahová věta: *Pověděl, koho tam viděl, kolik tam viděl lidí, jaké tam viděl věci* apod. Préteritum v obsahové větě vyjadřuje poměrnou časovou platnost vzhledem k času děje věty řídicí, a to předčasnost; při jiném časovém poměru může tam být i jiný čas: *Pověděl, co tam vidí* (prézens vyjadřuje současnost) // *co tam uvidí* (futurum vyjadřuje následnost).

Zcela stejná podoba vztažné a obsahové věty je jen řídký a okrajový případ; zpravidla je rozdíl už v tom, že obsahová věta předmětná je vázána na slovesa dicendi, sentiendi, percipiendi apod., která lze doplnit vyjádřením obsahu výroku, myšlenky, vjemu apod., kdežto vztažná věta je závislá většinou na slovesech jiných. Styčný bod představují prakticky jen věty s *co*.

(2) Od spojek se relativita liší tím, že jsou větnými členy — zastupují ve větě vedlejší výraz, na který se vztahují, a signalizují jeho syntaktickou funkci ve stavbě věty vedlejší: *Zavedl mě na místo, o kterém jsem nevěděl* (nevěděl jsem o tom místě).

Můžeme-li o podřadících spojkách říci s jistotou mírou oprávnění, že vyjadřují vztah vedlejší věty k větě řídicí, o relativech to neplatí: relativum pouze vyjadřuje totožnost toho členu věty vedlejší, který zastupuje, s tím členem věty řídicí, k němuž se vztahuje.³ O syntaktické funkci věty vztažné rozhoduje ten výraz ve větě řídicí, k němuž relativum odkazuje: je-li to substantivum, je to věta přívlastková; je-li to adjektivum nebo adverbium, je to věta příslovečná; je-li větou vztažnou přímo zastoupen, naznačuje se její syntaktická funkce zpravidla korelativním zájmenem nebo příslovcem; pokud není vyjádřeno, lze je doplnit. Srov. *Ztratil knihu, kterou jsem mu půjčil. Kdo ho neznal, tomu se zdál pyšný. Odešel tam, odkud přišel. Jak přišel, tak zase odešel*.

Tuto dvojí funkci relativita — členskou ve větě vedlejší a ztotožňovací ve vztahu k jistému členu věty hlavní — lze vyjádřit analyticky: absolutivním relativem a zájmenem 3. osoby v příslušném tvaru (nebo i ukaz. příslovcem),⁴ např. *To je ten člověk, co jsem ti o něm říkal* (= o kterém). *To je ten kopec, jak je tam ta rozhledna* (hovor.) // *co je na něm* [= kde, na kterém]. Kde není nutno členskou funkci ve větě vedlejší signalizovat, protože je zřetelná i bez slovního vyjádření, užívá se absolutního relativita samotného: *Přišel zas ten člověk, co tě věra hledal. Bude to asi tam, jak je vidět ten vysoký dub*. Vývojově je tento stav zřejmě starší; v některých slovanských jazycích není užití zájmena 3. osoby nebo odkazovacího adverbia vůbec rozšířeno, v jiných není běžné ve všech nářečích. Setkáme se i s případy, kdy se místo něho užije ve vztažné větě přímo příslušného substantiva a v postponované větě řídicí je jen korelativní zájmeno; tak vzniká svérázná konstrukce, která je doložena např. z polských soudních přísah: *czso Jan załował na Sandziwoja o koń, tego Sandziwoj ne wzał* 1401. Její syntaktická podstata je stejná jako při užití absolutního relativita ve větách přívlastkových.

³ Viz J. Bauer, *Relativa a spojky*, SlavPrag 4 (1962) 221–226; viz zde 361–366.

⁴ Srov. k tomu mj. výklad Z. Rysiewiczze, *Uwagi o składniowym stosunku względu*, Studia Językoznawcze, Wrocław 1956, 1–5.

1.2 Vztažné věty lze rozdělit na tři základní typy: 1° substantivní, 2° adjektivní, 3° adverbialní. Je to dělení, které se opírá o funkční blízkost vztažných vět k odpovídajícím slovním druhům: plní-li relativní věta ve stavbě věty řídící stejnou funkci jako syntaktické substantivum, syntaktické adjektivum nebo syntaktické adverbium. Řekli jsme již, že o funkci vztažné věty rozhoduje ten výraz věty řídící, k němuž relativum odkazuje a který věta vedlejší determinuje nebo přímo zastupuje. Zároveň se to však odráží ve stavbě věty vedlejší samé a v jejím začlenění do souvětí, a to zejm. ve volbě relativu, na kterou má povaha zastupovaného výrazu bezprostřední vliv, dále v poloze vztažné věty aj. Tak např. ve větách substantivních volíme v češtině ve vztahu k obecně vzaté a substantivem nevyjádřené osobě *kdo* a ve vztahu k jevu *co*, ale ve větách adjektivních, které rozvíjejí substantivum přímo vyjádřené, nejsou tato zájmena možná a užívá se v nich *kteřý* nebo *jenž* (za speciálních podmínek též adverbii místních nebo časových).⁵ Relativní věty adverbialní mohou být uvozeny jen vztažnými adverbii a sbližují se funkčně s větami spojkovými; to platí zejm. o větách časových a srovnávacích, kde dochází k přechodu relativ ve spojky, nikoli však o větách místních.

Rozdělení podle slovnědruhové povahy má přednost před dělením podle větněčlenské funkce: zčásti se kryje (adjektivní věty mají v podstatě funkci vět přívlastkových a adverbialní přísllovečných), ale u vět substantivních ustupuje platnost podmětná, předmětná nebo i jiná až na druhé místo před jejich společnými strukturními rysy.

Jako čtvrtý typ bychom mohli k relativním větám volně připojit tzv. nepravé věty vztažné. Jejich jádro tvoří věty s relativem odkazujícím na celý obsah předchozí věty (*což*, *pročež*, *načež*, *začež*, apod.); řidší jsou věty odkazující na jistý člen (zpravidla substantivum) řídící věty, který se může ve větě vedlejší opakovat (*kteřýžto* + subst.). Nepravé věty vztažné ztrácejí hypotaktickou povahu: mohou stát většinou jen v postpozici, nezačleňují se do syntaktické stavby předcházející věty, ale jen dále rozvíjejí její obsah; užívalo se jich i k navázání na kontext po koncové pauze. Tím se sbližují s větami v souvětí souřadném, a také významové vztahy jsou v obou případech obdobné.

1.3 Souvětí s větami relativními lze postavit do protikladu k souvětí se spojkami, a oba tyto druhy souvětí společně do protikladu k souvětí beze spojek. Tyto opozice však dobře nevystihují strukturně relevantní rysy, které se uplatnily i v jazykovém vývoji. Uvedli jsme již, že adverbialní věty vztažné i spojkové mají k sobě velice blízko a že se tu věty relativní mění ve spojkové. Spíše se uplatňuje opozice vět adverbialních — ať jsou spojkové nebo vztažné — k ostatním vedlejším větám (jen věty místní se z ní částečně vymykají). A teprve ve větách neadverbialních vystupuje protiklad mezi větami vztažnými a spojkovými, které mohou plnit v podstatě tytéž syntaktické funkce, ale jsou v jiném významově syntaktickém vztahu k větě řídící a mají odlišnou stavbu; ke spojkovým větám se tu přidružují závislé otázky, takže jde o protiklad mezi větami obsahovými na jedné straně a vztažnými větami substantivními a adjektivními na druhé straně.⁶ Nejde zde jen o rozdíl ve

⁵ Absolutivní *co* ve větách přívlastkových nesmíme přitom ztotožňovat s *co* ohebným ve větách substantivních.

⁶ Srov. mou stať *Klasifikace souvětí*, Jazykovedné štúdie 4 (1959) 131—140; viz zde 169n.; v. též J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, P. 1965², 167—169.

spojovacím prostředku a ve významovém vztahu k větě řídící, ale o celou povahu spojení a determinace (rekční povaha obsahových vět, které jsou intencním doplněním urč. výrazu ve větě řídící, kdežto věty vztažné přinášejí charakteristiku vyjádřeného nebo nevyjádřeného substantivního členu věty řídící a uplatňují se u nich prvky shody), o rozdíl v užití času a zčásti i modu ve větě vedlejší, o rozdíly v korelaci, v postavení vedlejší věty aj. To jsou rozdíly velice závažné i v jazykovém vývoji.

Tento dosti obšírný úvod nemohl ani zdaleka vyčerpat problematiku vztažných vět, ale snad umožní stručnější probrání problematiky vývoje vztažných vět v slovanských jazycích.

2. Vztažné věty v současných slovanských jazycích

Vztažné věty zaujímají v souvětném systému všech dnešních slovanských jazyků vcelku stejné místo: stejná je základní funkce relativ, a proto je velice blízká i celá stavba souvětí s relativními větami. Bližší porovnání však ukáže i mnoho důležitých rozdílů, které přímo volají po historickosrovnávacím osvětlení.

2.1 Nejzápadnější jsou shody a rozdíly v užití samých relativ.

2.11 V substantivních větách se nejširší využívá relativ, která jsou pokračováním původních zájmen **kto* a **čto/čso*: rus. *kto*, *čto*, ukr. *chto*, *ščo*, brus. *chto*, *što*, čes. a pol. *kdo*, *co*, slc. *kto*, *čo*, dluž. *chtož*, *což*, hluž. *štož*, *co*; sln. *kdor*, *kar*, sch. *tko*, *što* (*ča*, *kaj*). Odchytky jsou zejm. v jazycích jihoslovanských, kde místo se **kto* využilo zájmena **kъjъ*: bulh. *kojto*, maked. *koj*, *kojšto*, sch. *koji* (*/tko*). Horní lužičtina nahradila **kto* zájmenem *štóž*.

V adjektivních větách převládají zájmena, která jsou pokračováním **kotorъ/kterъ*: rus. *kotoryj*, pol. *który*, slc. *który*, čes. *který*, hluž. *kotryž*, dluž. *kotaryž*, *kotryž*, sln. *kateri*. Jihoslovanské jazyky i zde využily zájmena **kъjъ*: bulh. *kojto*, mak. *koj*, sch. *koji*. Ukrajinština a běloruština nahradila *kotoryj*, *kotrij*, *katory* z největší části zájmenem *jakij*, *jaki*, které zde ztratilo kvalitativní význam (v nářečích je situace složitější); v jiných jazycích jsou většinou střídnicí zájmen **jakъ*. vedle **kotorъjъ/kterъjъ* jako méně častý a významově odlišený prostředek (srov. např. čes. rozdíl *který* × *jaký*, rus. *kotoryj* × *kakoj* apod.).

Téměř všechny slovanské jazyky mají vedle toho v adjektivních větách též absolutní relativum z pův. **čto/čso*; vedle něho je různě rozšířeno **jako*; v dluž. je *ako* vedle *kenž* (ale není tu absolutivní *což*), v hluž. je nejčastěji *kiž*, ve sln. *ki*, v bulh. *deto*.⁷

Rozdíly jsou v posesivním relativu: zčásti se zachovaly střídnicí **čъjъ* (*čej*, *čí*...), zčásti se využilo genitivu zájmena *kotorъjъ* (srov. rus. *kotorogo*); spis. čeština ustálila a zachovala *jehož*, *jejíž*, *jejichž*.

Tato diferenciacie v užití relativ je různě stará: tak např. v ukr. a brušt. dochází k rozšíření relativ *jakij*, *jaki* a k zatlačení dříve převládajícího *kotrij*, *kotoryj* až v době poměrně nedávné,⁸ kdežto jslov. *kojli* je mnohem starší

⁷ Srov. A. Gallia, *Flektiertes Relativum und Relativum generale — insbesondere im Serbo-kroatischen*, *Scandoslavica* 4 (1958) 137–148.

⁸ Srov. O. P. Bezpaľko, *Narysy z istoričnoho syntaksysu ukr. movy*, Kyjiv 1960, 201–202;

(přítom v sch. bylo dříve i *kteri*).⁹ Naproti tomu v ruštině bylo kdysi i *koi* (v jazyce jednací literatury), ale během vývoje zaniklo.¹⁰

Uvedené rozdíly by mohly být považovány za jevy povahy spíše lexikální, kdyby neměly i jisté důsledky systémové: rozšíření zájmena *koi* (*koji*, *kojto*) ve většině jihoslovanských jazyků jak ve větách substantivních, tak ve větách adjektivních, vedlo k sblížení obou základních typů relativních vět, jinak od dávných dob rozlišených (zejm. relativa **kto* nebylo možno užít ve větách adjektivních).

Vedle toho je jistě svrchovaně zajímavé sledovat, jak jsou rozloženy shody a rozdíly v užití relativ mezi slovanskými jazyky a dialekty.

Rozdíly jsou mezi slov. jazyky i v tom, do jaké míry se v nich vyvinulo (nebo udrželo) atributivní užívání relativ při substantivu, srov. např. bulh. *koeto kuče me e zalajalo, vse e pobesnjalo*,¹¹ ustupující čes. typ *který kůň ova dobývá, nejméně ho jí* (> *kůň, který...*)¹² aj.

2.12 Závažnější rozdíl je však v tom, že některé jazyky ustálily formální rozlišení mezi relativy a interogativy. Je dvojího druhu:

(1) V lužické srbštině a ve slovinštině se k tomu využilo přípony *-že* (pův. zesilovací částice) > *-ž*, *-r*: dluž. *chtož, což, kotoryž, kotryž, kenž*; hluž. *štóž, štož, kotryž, kiž*; sln. *kdor, kar, kakršen, kolikršen, čigar*. Jsou tu však i relativy bez *-ž/-r*: dluž. absolutní *ako*, sln. *kateri* a *ki*. Náběh k odlišení relativ příponou *-ž* byl i v jiných slovanských jazycích, zejm. v jazycích západoslovanských; u starého relativ **jь/nъ/že* bylo *-ž/e/* pravidlem a také k relativům z interogativ se *-ž* často připojovalo, ale v nových jazycích zaniklo. Typický je vývoj v češtině: v stč. a zejm. pak v 16.—17. stol. převládalo ve spisovném jazyce užívání relativ s *-ž*; v nové spisovné češtině se drželo sporadicky do 2. pol. 19. stol., ale v lidovém jazyce nemělo vůbec oporu a zaniklo. (Pouze v nepravých větách vztazných se užívá relativ s *-ž*; *což, pročez* atd.)¹³ V lužické srbštině byl vývoj opačný: v starém jazyce byla i relativy bez *-ž*, v novém (a to i v dialektch) je *-ž* dnes obecné. Jistě by bylo zajímavé podrobnější srovnávací prozkoumání a objasnění tohoto procesu; nemůže být náhodné, že relativy s *-ž* byla a jsou nejvíce rozšířena právě na západním okraji slovanského jazykového území, kdežto východní jazyky příponu *-ž* u nových relativ neznačí ani neznaly.

(2) V bulharštině souvisí odlišení relativ s rozvojem členu; připojuje se k nim ustrnulé *-to*: *kojto, čijto, kakavto*. V lidovém jazyce však je častá podoba

O. S. Meľnyčuk, *Istoryčnyj razvytok systemy vidnosnych sliv v ukrajins'kij movy*, Slov'jans'ke movoznavstvo (1962) 113—116; J. F. Karskij, *Belorusy* 2—3, M. 1958, 469—471; *Kurs sučas. ukrajins'koi liter. movy II*, Kyjiv 1951, 184n.; *Kurs sučasnej belaruskaj liter. movy II*, Minsk 1959, 223.

⁹ Srov. A. Gallis, *The Syntax of Relatives Clauses in Serbo-Croatian*, Oslo 1956. Počátky relativního užívání zájmena *kyi* už v stsl. hledá F. Aleksandrov, *O značenijach i funkcijach mestoimenij „kotorij“, „iže“ i „kyj“ v osnovnych pamjatnikach drevnebolg. jazyka*, Slavističen sbornik I, Sofija 1958, 158—160.

¹⁰ Viz A. N. Stecenko, *Složnopodčinennoje predloženie v russk. jazyke XIV—XVI vv.*, Tomsk 1960, 225—226.

¹¹ Viz K. Popov, *Sävreminenen bälgarski ezik — Sintaksis*, Sofija 1962, 277.

¹² Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, P. 1951², 1162.

¹³ Sporadické doklady na relativum *jen* bez *-ž* máme v stč.; viz J. Gebauer, *Slovník staročeský I*, P. 1903, 629—630. O vývoji relativ v. J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 189n.

bez *-to* a diferencována jsou i bulharská nářečí.¹⁴ I tato otázka si zaslouží podrobného prozkoumání.

2.13 Závažné rozdíly jsou mezi slovanskými jazyky též v zachování zbytků relativ od základu **jo-*, **ja-*: čes. spis. *jenž*, *jehož*, čes., pol., ukr. a brus. *jaký*, *jako* (*jaki*, *jakij*, *jaki*), pol. *ile*, *ilu*, *im*; sem nutno zahrnout i slc. *aký*, *ak* a dluž. *ako*, neboť jsou na místě *jaký*, *jako*. V různé míře se zachovaly i spojky od starého relativního základu: čes. *poněvadž*, kniž. též *jelikož*, *ježto*, luž. *doniž*, pol. *ponieważ*, sch. *jer*. O tom se zmíníme dále (odst. 5).

2.2 Ve stavbě relativních vět a celého souvětí s nimi je mezi slovanskými jazyky méně rozdílů. Poloha relativní věty v souvětí je všude vcelku táž: přívlastkové věty stávají hned za podstatným jménem, k němuž se vztahují; substantivní věty mají větosled volný, ale u podmětových převládá antepozice a při užití souvztažných slov typu čes. *každý*, *všichni*, *vše* ve větě řídicí stávají zase hned za těmito slovy.

Souvztažná zájmena a příslovce jsou tvořena převážně od základu **to-* (*ten*, *tot*, *toj*...), ale najdeme i střídnice za **onъ* (sch. *onaj*). Závažné rozdíly jsou v tom, do jaké míry se cítí užití korelativa jako nutné při substantivních vztazných větách, které zastupují substantivum v nepřímém pádě. Srov. např. slc.: *Servítku dali, kdo si ju osobitne pýtal* (Kukučín), zatímco v češt. je zde nezbytné odkazovací *tomu*.¹⁵

Shodný je v slov. jazycích princip užití času ve větě vztazné: čas se volí vzhledem k okamžiku promluvy; jde zde tedy o přímé a nikoli relativní užití času. Také na užití modu nemá povaha vedlejší věty bezprostřední vliv.

Rozdíly jsou ve shodě přísudku v substantivních větách s **kъto*; srov. rus. typ *vse, kto prišel* s českým *všichni, kdo přišli*.

3. Nejstarší doložený stav relativních vět

Nejstarší souvislé památky slovanských jazyků jsou z různých dob; to velmi ztěžuje srovnání nejstaršího doloženého stavu ve vývoji syntaktických konstrukcí. Situace je komplikovaná i různorodou povahou nejstarších jazykových památek, užíváním církevní slovanštiny místo domácího spisovného jazyka nebo vedle něho, vzájemnými vlivy slovanských jazyků aj.

V našem referátu se nemůžeme zabývat podrobně stavem relativních vět v jednotlivých slovanských jazycích. Soustředíme se proto na dva jazyky, které nejvýrazněji reprezentují dva systémy relativních vět: staroslověnštinu a starou češtinu. Na jejich základě se pak zmíníme o stavu v ostatních slovanských jazycích se starými památkami.

Staroslověnština má jako nejstarší slovanský spisovný jazyk výjimečné postavení; dosud bývá někdy považována za reprezentanta stavu praslovanšského nebo aspoň velmi blízkého praslovanštině, třebaže pro syntax to neplatí. Stará čeština má sice souvislé památky z doby pozdější než stará ruština, až od konce 13. stol., ale má proti ní tu výhodu, že se v ní nemohl uplatnit vliv církevněslovanský. Přitom je to jediný slovanský jazyk, v němž je ještě plně

¹⁴ Viz K. Popov, op. cit. (pozn. 11), 277 (o *koi*).

¹⁵ Slovenský doklad je ze *Slovenské syntaxe* J. Orlovského (Martin 1959, 100); o užití korelativních výrazů v češtině v. J. Hrbáček, *O syntaktické funkci korelativního spojení řídicí a závislé věty*, SaS 25 (1964) 81n., zvl. 91–93.

dosvědčeno užití starých relativ vedle relativ nových, takže zde můžeme proces přestavby souvětí s relativními větami přímo sledovat. Stav doložený památkami z 13.—15. stol. je zřejmě velice starobylý; západoslovanské jazyky byly ve vývoji relativních vět ze slovanských jazyků vůbec nejkonzervativnější. Můžeme se proto odvážit konfrontovat značně později doložený stav stč. se stavem staroslověnským.

3.1 Staroslověnština má v nejstarších památkách pouze relativa od základu **īo-*; také hypotaktické spojky jsou tvořeny od tohoto základu.

Základním relativem je *īže*. Uvozuje jak věty substantivní, tak věty adjektivní: užívá se ho bez rozdílu ve vztahu k osobám nebo jevům obecně vzatým nebo neznámým i určitým, známým. Srov. v substantivních větách: *īže bōdetъ vъ mъnѣ i azъ vъ nemъ, sъtvoritъ plodъ mъnogъ* J 15.5 MarZogrAsSav (ὁ μένων ἐν ἐμοί) — relativní věta má význam všeobecný a platnost blízkou podmínkové (srov. hned v dalším verši: *ašte kto vъ mъnѣ ne prѣbōdetъ, izvrъžetъ sę vorъ* J 15.6 ibid. *ἐάν μὴ τις μένη ἐν ἐμοί*); *po srědě že vasъ stoitъ, egože vy ne věste* J 1.26 MarZogrAs (ὅν ὁμεις οὐκ οἶδατε) — relativní věta se vztahuje k určité osobě; *ježe prosiši u otъca dastъ ti otъcъ* Supr 308.11 — relativní věta má obecnou platnost; *eže ubo b<og>ъ sъčeta, ѿl<o>v<ѣ>kъ da ne razlōčaatъ* Mt 19.6 MarAs (ὃ οὐδὲ ὁ Θεὸς ὀνείκεν) — podobně; *se učenci tvoi tvoretъ, egože ne dostoitъ tvoriti vъ sōboty* Mt 12.2 ZogrMar (ποιοῦσιν δὲ οὐκ ἔξεστιν ποιεῖν) — relat. věta se vztahuje k určitému jevu; *vъ nъže domъ vъnidete, tu prѣbyvaite* L 9.4 ZogrMarAsSav (εἰς ἣν ἂν οἰκίαν εἰσέλθῃτε) — věta s relativem při substantivu, má obecnou platnost;

v přívlastkových větách: *bl<agoslove>nъ g<ospod>ъ, īže ne dastъ nasъ vъ lovitъqъ zъbomъ ichъ* Ps 123.6 Sin (κύριος, ὃς οὐκ ἔδωκεν ἡμᾶς) — ve vztahu k určité osobě; *vsěko ubo drěvo, eže ne tvoritъ ploda dobra, posěkaemo byvaetъ* Mt 3.10 As (ἕνδερον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλόν) — ve vztahu k obecně vzatému předmětu.

K vyjádření všeobecné platnosti relativní věty se k *īže* většinou připojovalo *ašte* (*īže ašte* odpovídá řec. *ὅς ἐάν, ὃς ἄν* a je to nepochybně kalk), v nejstarších textech evangelních sporadicky též *koliždo*.¹⁶

Podobná byla situace ve vztazných větách s relativem *jelikъ* a *jeliko*, s adverbii *īdeže*, *jamože* apod.

Relativa vzniklá z interogativ v nejstarších stsl. památkách nejsou. Neprávem se tu uvádí jeden doklad z evangelií: *vъprašaаše že časa otъ nъchъ, vъ kotory sulěe emu bystъ* J 4.52 Zogr || *vъpraša že godiny otъ nichъ, vъ kojo sulěe emu bys<t>ъ* Mar. Jde zde jen o přestavbu souvětí se závislou otázkou, jak je dosvědčeno v As (*vъprašaаše že viny otъ nъchъ, vъ kojo godino sulěe emu bys<t>ъ*) podle řečtiny (ἐπύθετο οὐν τὴν ὥραν παρ' αὐτῶν ἐν ἣ κομψότερον ἔσχεν), nikoli o skutečnou relativní větu. Nepatří sem také věty s *kъto* po *něstъ*, neboť to jsou věty obsahové a nikoli vztazné: *něstъ kto miluę, i něstъ k'to milosъrduę* Supr 57.9—10.¹⁷ Zato by mohlo už jít o relativní užití zájmena *kъto* v substantivní větě v tomto dokladu z EuchSin 103a21: *a k'to pochotъ imy... tuždъję ženę priimetъ, vъ lētъ da pokaetъ sę*. V sousedních souvětích s paralelní stavbou je *ašte kъto*, *ašte kotoryi*.

¹⁶ Viz J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, Slavia 26 (1957) 168—169; viz zde 400—420.

¹⁷ Vznik relativní platnosti zde vidí V. Vondrák, *Altksl. Grammatik*, Berlin 1912, 624 až 625; k výkladu vět s *něstъ kъto* + participium viz Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině II*, Brno 1931, 46—47; J. Bauer, *Vývoj...* 164 (tam odkazy na literaturu).

Teprve v Supr najdeme ojedinělé první doklady na relativní funkci zájmena *kýi* a adverbia *kžde*.¹⁸

3.2 V staré češtině je v 13.—15. stol. situace zcela odlišná — relativní věty se tu dělí výrazně na dva typy:

1. Jeden typ tvořily věty s relativy od základu **io-* zájmenem *jenž*, adverbii *jeliko*, *jamžto*, *jadyžto* aj. Tyto věty ukazovaly vždy k určité osobě nebo věci, k určitému místu apod.

2. Druhý typ tvořily věty s relativy interogativního původu: zájmeny *kto*, *čso* (> *co*), *který*, adverbii *kdež*, *kamž*, *kudyž* atd. Vztahovaly se pravidelně k osobám, věcem, místům atd. všeobecně míněným, neurčitým nebo neznámým; často měly výrazný smysl podmínkový.

Tento rozdíl byl základním dělítkem relativních vět a byl v stč. faktorem systémově závažnějším než rozlišení vět substantivních, adjektivních a adverbialních. Pro názornost to doložíme stč. překlady stejných biblických míst, jaká jsme citovali ze stsl., a dodáme příklady z památek původních:

1. Věty s *jenž* vztahující se k určité osobě nebo věci; adjektivní: *pochválen hospodin, jen nedal nás v jětie* Ps 123.6 ŽaltWittb (zde je *jen* bez -ž; ŽaltKlem i ŽaltPod má *jenž*); *v srbském jazyku jest země, ijež Charváty jest jmě* DalL 2.2; substantivní: *ale mezi vámi jest stal, jehož vy neznáte* J 1.26 EvZimm (pod. EvOl 209b: *jehož vy nevíte*); *viz, učenníci tvoji činie, ješto nehodno jest jim činiti v sobotu* Mt 12.2 EvOl 285b; *jehož někdy najvěrnějšieho mnieše a jemuž... zemi poručil bieše, tomu káza na nátonu bradu obrubati* DalL 55a.

2. Věty s relativy z interogativ vztahující se k obecně vzaté nebo neurčité osobě a věci, často s významem podmínkovým; věty substantivní: *ktož přebývá ve mně a já v něm, tent nese ovoce mnoho* J 15.5 EvOl 321a (srov. 6. v. ibid.: *pakli kto ve mně bydliti nebude, vyvržen bude ven*); *to, což buoh slůčil, člověk nerozlúčej* Mat 298a (Mt 19.6); *a v kterýžkolvěk duom vendete, tu ostaňte* L 9.4 EvOl 277b; *ktož tu biechu, každý spáše* AlxV 870; *kterýž sě pacholík urodí, at sě viec k boji nehodí* DalL 14.9; *čiež pře nenie, nemá do šraňkuov jiti* VšehK 25b; věty adjektivní: *protož každé dřěvo, kteréž nečiní dobrého ovoce, bude podřato* Mt 3.10 EvZimm; *všeliká rána, kteráž předvěděna bude, vždy jie spieše člověk zbude* NRada 1191.

U vět s relativními zájmeny se tento rozdíl dodržoval překvapivě důsledně, a to jak v památkách překladových, tak v památkách původních; odchylek je do 15. stol. velice málo (nejspíše pronikalo *co* na místo *jež*).¹⁹ U vět s relativními adverbii jsou ještě zřetelné stopy podobného rozlišení, ale protože mnohá adverbia od základu **io-* byla již na ústupu, užívalo se jejich protějšků od interogativního základu **ko-* v obou případech. (Srov. dále odst. 5.)

3.3 V ostatních slovanských jazycích není situace tak zřetelná.

V staré polštině, která má souvislé památky z doby značně pozdější než stará čeština, zastihujeme stará relativa už na plném ústupu;²⁰ je sice

¹⁸ Srov. V. Vondrák, op. cit. 625 a 626; F. Aleksandrov, op. cit. (pozn. 9), 158—159. — V citovaném dokladu z EuchSin by mohlo jít o podmínkovou větu s *a* na místě *ašte* (*a* s neurčitým zájmenem *k'to*); srov. podobné užití *a* v jiných dokladech (*Slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1, P. 1958, 2—3).

¹⁹ Viz *Vývoj...* 189—211.

²⁰ Srov. St. Urbańczyk, *Wyparcie stpol. względno jeń, jenże przez pierwotnie pyta jne k t ó r y*, Kraków 1935; E. Nieminen, *Beiträge zur altpolnischen Syntax I—II*, Helsinki 1939 a 1950.

pravděpodobné, že zde bylo v předhistorické době podobné rozlišení jako v stč., ale doložit se to nedá — předpokládaný starý systém je již rozložen.

V staré ruštině je situace komplikována vlivem církevněslovanským: památky psané jazykem církevněslovanským mají pravidelně *iže* jako stsl., a také v památkách se silným csl. vlivem se *iže* běžně užívá; v památkách se slabším vlivem csl. je *iže* ve větách přívláštkových, ale není zpravidla v anteponovaných větách substantivních (v těch bývá *кѣто* a *чѣто*); v památkách jednacího písemnictví není buď *iže* vůbec nebo je velice řídké.²¹ Zdá se, že původní domácí stav byl podobný stavu doloženému v stč.

V staré srbochrvátštině je *iže* doloženo v textech náboženských s vlivem církevněslovanským, jinak jen ojediněle, a zcela převládají relativa z interogativ,²² takže na původní stav je těžko usuzovat.

Posoudit stav v střední bulharštině je velice obtížné, protože středo-bulharské písemnictví představuje zejm. zpočátku pokračování stavu staroslověnského; ovšem užívání relativ z interogativ narůstá.

Pro ostatní slovanské jazyky máme památky pozdější,²³ takže pro otázku původního stavu nemohou mnoho říci. Tím závažnější je tedy svědectví staroslověštiny a staré češtiny jako jazyků, v nichž je výrazně představen dvojí odlišný systém relativních vět.

4. Otázka společného východiska vývoje — stavu praslovanského

Vzniká otázka, zdali při tomto rozdílu lze najít společné východisko vývoje. Který z obou systémů je původnější?

4.1 Pokud jde o dobu doložení, je podstatně starší stav staroslověnský. Uvážíme-li, že celkový vývoj relativních vět probíhal v slovanských jazycích tak, že se relativa od kmene **jo-* nahrazovala relativy od kmene **ko-*, snadno pochopíme, proč se často považuje stsl. stav za původnější, za pokračování stavu praslovanského. Pro psl. se pak předpokládá jen jedna řada relativ. V tomto případě by bylo nutno vyložit stav stč. jako sekundární, vzniklý významovým rozlišením prostředků, které se dostaly v jisté etapě vývoje vedle sebe. Teoreticky to není vyloučeno, ale s přihlédnutím k okolnostem a k povaze syntaktického vývoje češtiny do 14. stol. je to málo pravděpodobné: stč. jazyk tehdy nebyl tak ustálený, aby se v něm dal očekávat vznik takového jemného a důsledného významového rozlišení obou druhů relativ; šlo by o ustálení přechodné, které se v dalším vývoji zase odstranilo; vliv latiny, který se při utváření spisovné češtiny nejsilněji uplatňoval, směřoval proti takovému rozlišení.²⁴

²¹ Srov. A. I. Sumkina, *K istorii otnositel'nogo podčinenija v russk. jazyke XIII—XIV vv.*, Trudy Inst. jazykoznanija, M. 1954, 139–202; A. N. Stecenko, op. cit. (pozn. 10), 211n.; V. I. Borkovskij, *Sintaksis drevnerusskich gramot — Složnoje predloženie*, M. 1958, 112–136; O. S. Meľnyčuk, op. cit. (pozn. 8), 80n. a 103n.

²² Viz cit. knihu A. Gallise (pozn. 9).

²³ V starobylých Frizinských zlomcích je stav shodný s církevní slovanštinou — užívá se v nich relativa *iže*.

²⁴ Latina naopak někdy vedla k matení obou druhů relativ v překladových památkách; srov. *blažený muž, jenž úfá veň* Ps 33.9 ŽaltKlem // *kterýž* ŽaltWittb (beatus vir qui sperat in eo); *všecky vlasti, jěž si koli učinil, přídú* Ps 85.9 ŽaltWittb // *kterěžskoli* ŽaltKlem (omnes gentes, quascumque fecisti, venient) — zde je při *jenž* zveřejňující partikule *koli*, která je v přímém rozporu s jeho odkazovacím významem; *jenž* se dostávalo dokonce

4.2 Málo pravděpodobná je možnost, že by zde šlo o dvojí různé východisko. Proto si musíme položit otázku, není-li nepůvodní stav staroslověnský a ne-reprezentuje-li celkový slovanský vývoj lépe stav staročeský. V stsl. syntaxi se uplatnil silný vliv řecký, a nejsilnější byl právě ve stavbě souvětí;²⁵ řečtina má jen jednu řadu relativ, takže nerozlišuje s pomocí relativ samých věty s určitým a všeobecným významem (srov. řec. předlohy cit. dokladů). Známe i jiné příklady toho, že jistý domácí prostředek se stal v stsl. ekvivalentem prostředku řeckého a byl pak vtlačen do všech jeho funkcí, i těch, do kterých by se domácí vývojem nebyl mohl dostat; jiné prostředky byly přitom potlačeny.²⁶ Je tedy možné, že k podobnému dotvoření a zpravidlení systému došlo i ve větách vztahných. Šlo by tedy v stsl. o specifický vývoj spisovného jazyka, který byl po syntaktické stránce uměle dotvořen pod silným vlivem řečtiny.

Tak pronikavý vliv mohla mít řečtina jen za předpokladu, že v mluveném základu staroslověňštiny nebylo souvětí s relativními větami ještě zcela vyvinuto. Je velmi pravděpodobné, že tu byly více méně ustáleny relativní věty s *iže*, zejm. věty přívlasktové; přitom jistě existovala i pouhá odkazovací funkce tohoto zájmena a byly i případy přechodné. Naproti tomu k ustálení vztahných vět substantivních asi ještě nedošlo. Tak bychom vysvětlili, že pod vlivem řečtiny bylo pro potřeby spisovného jazyka užito i v této funkci relativa *iže*, kterého se snad v omezené míře užívalo při odkazu na konkrétní osobu nebo věc též v substantivních větách v domácím mluveném jazyce. Při výrazném významu zevšeobecňovacím nebo podmínkovém se snad cítila kolize se zbytky demonstrativního významu *iže*; proto asi neobstálo ani spojení *iže koližbdo*, které se v nejstarších překladech několikrát vyskytlo, a bylo nahrazeno úplným kalkem — *iže ašte*. Duchu jazyka lépe odpovídaly podmínkové věty s *ašte křto*, *ašte kotoryi*, *ašte čto* apod. (v nich jde o zájmena neurčitá), hojně zejm. v EuchSin; přesný překlad Nového zákona se však i v jejich užití řídil přísně řeckou předlohou.

4.3 Stav stč. obráží naproti tomu pokročilejší stadium ve vývoji relativních vět: v době, kdy vznikala spisovná čeština, byly asi už vedle vět s *jenž* v mluveném jazyce vcelku zformovány i vztahné věty s relativy z interogativ, s významovým odstínem všeobecnosti, neurčitosti nebo podmíněnosti, který souvisel s jejich původem. Proto jsou ve spisovném jazyce oba typy relativních vět vedle sebe a jsou výrazně funkčně rozlišeny; toto rozlišení se pak jazykovou setrvačností ještě dlouho drželo. Cizí vliv nebyl tak silný, aby mohl domácí stav přetvořit — uplatňoval se tu a tam jen v nepůvodních památkách a vedl k jevům, které můžeme označit jako překladové, ale nikoli jako jazykové, systémové (míšení relativ, užití *jenž* v tázací funkci apod.;

i do otázek: *hospodin osvěta má a zdravie mě, jehož se báti budu? hospodin obráncě života mého, ot něhož se třísti budu?* Ps 26.1 ZaltKlem (quem timebo?... a quo trepitabo?); ZaltWittb má zde na prvním místě: *jehož se boju?*, ale na druhém místě: *před kým se budu třísti?* Viz *Vývoj českého souvětí* 204 a 165.

²⁵ Srov. závěry St. Šloňského v jeho práci *Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulg. Sprachdenkmälern*, Kirchhain 1908, 76–78; též J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. přednášky pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 73n., zvl. 80–81; viz zde 47n.

²⁶ Tak např. *ašte* se stalo tázací částicí podle řec. *ei* a v závislých otázkách zcela vytlačilo *li*; stalo se zevšeobecňující partikulí po *iže* apod. podle řec. *av*, *ěav* a zatlačilo *koližbdo* apod. Viz cit. stat' o *ašte* (pozn. 16), 157–179; viz zde 400n.

viz v pozn. 24). Zcela obdobná byla v stč. situace i v jiných typech souvětí, např. v souvětí s obsahovými větami oznamovacími.²⁷

Podobný vývoj jako v stč. probíhal asi i v jiných slovanských jazycích; v strušt. byl zastřen a zkomplikován vlivem csl., ale domácí vývoj v jazyce nezasaženém tímto vlivem šel asi stejnými cestami. Ústup starých relativ tu však nastal dříve.²⁸

4.4 Východisko vývoje můžeme tedy chápat pro všechny slovanské jazyky stejně: v praslovanštině byly relativní věty teprve v počátečním stadiu svého vývoje. Značně asi pokročil vývoj relativních vět s *ježe* a s adverbii od základu **jo*; jistě však ani souvětí s těmito větami nebylo vždy a zcela jednoznačně hypotaktické, jak napovídají relikty odkazovací funkce *ježe* v slov. jazycích. Naproti tomu relativní věty s novými relativy z interogativ jsou vývojově mladší; do praslovanštiny můžeme klást nanejvýš náběhy k jejich vzniku, počátky pevnějšího spojování vět, z nichž se různé druhy tohoto typu souvětí vyvinuly; vlastní vývoj a skutečné ustálení je nutno klást až do předhistorické doby jednotlivých slov. jazyků. V stč. je přitom ještě dosti jevů, které svědčí o původním volnějším spojení vět,²⁹ a podobně i v strušt., v stpol. a jinde. Vývoj ze stejného základu a při stejných vyjadřovacích potřebách probíhal vcelku paralelně, ale s rozdíly ve využití relativ. Jen v stsl. nemohl proběhnout pozvolně a přirozenou cestou, protože byla náhle postavena před úkol vyrovnat se s vyspělou řeckou předlohou už v době, kdy v mluveném jazyce ještě nebyl celý systém relativních vět dotvořen; její tvůrci jej doplnili s příklonem k řeckému vzoru.

5. Ústup starých relativ od kmene **jo*- a jejich nahrazování novými relativy z interogativ

5.1 Nahrazování starých relativ i spojek odvozených od kmene **jo*- probíhalo ve všech slovanských jazycích; jde o vývoj paralelní, ale s četnými rozdíly v jeho jednotlivých výsledcích a s výraznými rozdíly chronologickými. Předpoklady k tomuto vývoji byly skryty už v samotném systému relativních vět, který vznikl po ustálení jejich druhého typu s relativy interogativního původu. Byly zde dva typy navzájem si blízké, stojící společně při formování nového souvětího systému v protikladu k větám spojkovým, a přitom důsledně rozlišené po výrazové stránce i jasným odstínem významovým. Ale rozlišování tohoto odstínu — vztahu k osobám nebo jevům neurčitým, všeobecně vzatým apod. na jedné straně a jedinečným, známým nebo určitým na druhé straně — nebylo pro slovanské jazyky důležité; kromě toho jej bylo možno vyjádřit zřetelně jinak než zvláštním souvětího typem (částicí *koli*, *kolwiek* aj., která se stala příponou relativ s všeobecným významem, užitím odkazovacího zájmena s všeobecným významem jako *všichni*, *každý*, *všechno* apod., formou podmínkové věty s *ašte křto*, *ač kto*... aj.). Významový rozdíl

²⁷ Srov. *Vývoj*... 131n., v. též výklad v mém referátu na 1. zasedání Mezinárodní komise *Aktuální otázky historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, *Slavia* 34 (1965) 451–453.

²⁸ Není vyloučeno, že na to měla nepřímý vliv církevní slovanština: *iže* v csl. tak časté se začalo počítovat jako prvek knižní nebo i cizí také mimo substantivní věty, a proto se urychleně nahrazovalo novými relativy, která měla punc prostředků čistě domácích.

²⁹ Viz *Vývoj*... 190n.

se stával zřejmě jen přežitkem, spjatým s genezí obou typů relativních vět. Proto se tu mohla uplatnit tendence k vnitřnímu sjednocování širších souvět-
ných typů a k odstraňování rozdílů, jejichž motivace nebyla v jazykovém
povědomí už živá.³⁰ Zvítězily prostředky novější, nastupující, nad staršími;
zčásti se přitom uplatnilo jistě i to, že lépe umožňovaly provedení nové vnitřní
diferenciace relativních vět podle jejich syntaktické povahy na substantivní
a adjektivní. Podrobnější zkoumání jistě odkryje další možné systémové před-
poklady a motivy tohoto vývoje.³¹

Domnívám se, že šlo převážně o vývoj imanentní, nikoli o důsledek
vnějších vlivů, třebaže je nemůžeme zcela vyloučit. Ale těžko bychom hledali
vliv, který by zasáhl v té době (někdy mezi 11.—16.stol.) celé rozsáhlé slovan-
ské jazykové území tak silně, aby mohl vyvolat paralelní vývoj. Pro primární
úlohu systémových předpokladů může snad svědčit i to, že podobné vývojové
procesy proběhly v různé době i v jiných jazycích ide.

5.2 Vývoj relativních vět se často vykládá jako prosté nahrazení jedné
relativ druhými — tedy jako záležitost více méně lexikální. To je nesprávné.
Ve skutečnosti zde šlo o velice složitý syntaktický proces postupného
sblížení a pak splývání dvou typů původně odlišných po stránce významové
i výrazové.

Popsal jsem podrobně český vývoj ve své monografii *Vývoj českého souvětí*
(str. 188—213) a nemohu to zde opakovat. Rád bych podtrhl, že čeština
zřejmě reprezentuje — jako jediný jazyk, kde můžeme tento proces dobře
sledovat v památkách — v hlavních rysech vývoj celoslovanský; v konkrétních
řešeních i v chronologii jsou ovšem, jak již bylo řečeno, mezi slov. jazyky značné
rozdíly. To je pochopitelné, protože jde o vývoj probíhající až v jednotlivých
jazycích. Západoslovanské jazyky byly zřejmě ve vývoji relativ nejkonzerva-
tivnější, a tomu vděčíme za to, že stč. památky z 13.—15. stol. ještě zachová-
vají vcelku nerozrušený systém dvojího druhu relativních vět. A proto nám
může český vývoj posloužit i při výkladu celkové přeměny ve struktuře
souvětí s relativními větami. Podrobné prostudování vývoje v jednotlivých
slov. jazycích umožní při opatrné srovnávací interpretaci tyto výklady oprá-
vit, doplnit a zpřesnit. Náš výklad by k tomu chtěl dát podnět — nečiní
si nárok na skutečné řešení otázky.

5.3 V dosavadních výkladech jsme zásadně mluvili o relativech interro-
gativního původu, ačkoli je značně rozšířena teorie o vzniku těchto relativ
ze zájmen a příslovcí neurčitých a možnost přímého vzniku z tázacích
se popírá.³²

Nemohu zde jít do podrobností, ale zdá se mi, že spor je aspoň zčásti zby-
tečný: i když vycházíme z interrogativního významu, musíme předpokládat,
že tu byl přechodný stupeň, přes který se bral vývoj k relativní funkci: ze-
všeobecnující význam, tedy jistý druh významu neurčitého. Nedocházelo
zřejmě k bezprostřední změně interrogativ v relativa.

³⁰ O vývojových tendencích v souvětí v. J. Bauer, *K voprosu o vznikovenii i razvitii tipov složnogo predloženiia*, VSIJa 6 (1962) 89n., zvl. 103—110; viz zde 234—242.

³¹ O. S. Meľnyčuk (op. cit. v pozn. 8, 93—94) soudí, že k ústupu starých relativ přispělo to, že neměla oporu v jiné funkci (odkazovací užití již zaniklo), kdežto nová relativa měla oporu v živém užití tázacím a neurčitým.

³² Nejnověji a velice rezolutně zastává tento názor O. S. Meľnyčuk v cit. stati o vývoji relativních vět v ukrajinštině (op. cit. v pozn. 8, 95—97) i v nové knižní práci *Rozvytok struktury slov'jans'koho rečennja*, Kyjiv 1966, 217—221 (tam odkazy na literaturu).

Naproti tomu výklad o prvotní tázací funkci vět s *kto*, *čto*/*čso*, *kotorъj*/*kterъj* aj. považují za přesvědčivý.³³ Šlo tu o otázky blízké řečnickým, které mluvčí v živém hovoru kladl obecně, bez očekávání odpovědi, a o vlastní repliku, která vyjadřovala stanovisko k implikované odpovědi; srov. *kto chce zbýti strasti? nerod prsta mezi dřvi a podvoj klásti!* (DalL 85.57). Věta s *kto* nabývala nejprve — při těsnějším sepětí vět — smyslu podmínkového, a *kto* významu zevšeobecnujícího: „jestliže někdo“ // „kdokoli“; teprve sekundárně nabylo *kto* funkce relativní, tj. začalo vyjadřovat totožnost činitele (obecně vzaté osoby) v obou větách. Původní je tedy antepozice věty s relativem; v starých jazycích ještě výrazně převládá. O původním volném sepětí vět svědčí souvětí s „anakoluty“ typu: *prvý, ktož tě potká, tomu stój* (DalC 36a), užití spojek *i*, *a* v apodozi aj.

Pro tento výklad svědčí obdobný vznik podmínkových vět s *li*; zatímco z doplňovacích otázek vznikaly věty našeho typu, z otázek zjišťovacích vznikaly skutečné věty podmínkové: druhá věta říkala, co vyplývá z předpokládané kladné odpovědi na otázku obsaženou v první větě (např. *máš-li mast s myrrú a s tymiánem... , dobrý družo [?] tu prodaj nem!* MastMus 343; *bude-liť muž hospodárny [?] , ale ženat nebude tbová* ŠtítSáz 32a2). Zatímco věty s *li* přešly ve skutečné věty podmínkové a jejich tázací původ není už zcela zřejmý (už v starém jazyce je najdeme i v postpozici, třebaže značně převládala antepozice), zůstalo u vět se *zda*, *za*, *azda*, *zdali* jen u náběhu k tomuto vývoji, a ten se nedovršil; interogativní původ je tu zcela nepochybný, a podmínková funkce je dosvědčena tím, že se vět se *zda* užívá i k překladu lat. vět se spojkou *si*: *pane, zda jsi ty otnesl jej, pověz mně, kdes položil jej* J 20.15 EvZimn (si tu sustulisti eum).³⁴

Podmínkový význam vět s *kto*, *čso*, *který* atd. je v stč. také jasně dosvědčen jak tím, že mohly tlumočit lat. věty se *si quis* apod., tak i paralelním užitím se skutečnou větou podmínkovou, např. *ktož nevládne nad svým jazykem v svých hněviech, ten žádosti tělesné nebude trpěti* OtcB 71b (si quis linguam suam non tenuerit in tempore irae, nec passionem carnis suae poterit continere); *ktož tomu nechce věřiti a chtěl-li by tiem jíst býti, otěž pana Jana Vartmberského* DalL 99.7.³⁵ Podobná je situace i v jiných slovanských jazycích.

Podmínky ke vzniku těsnějšího spojení věty tázací s nepřímou replikou byly v živém mluveném jazyce; v mluvených projevech živě spjatých s aktuální situací není podobné vyjadřování nijak neobvyklé ani dnes. Častý promluvový psaný se pak mohl ustálit a gramatikalizovat; zejm. při přechodu k projevům psaným, v nichž chybí kontakt se situací i s adresátem a intonační ztvárnění, mohlo snadno dojít k plnému přehodnocení stereotypního volného spojení vět v souvětí typ. Podobná cesta vzniku souvětí ze spojení více méně samostatných, ale promluvově svázaných vět je velice pravděpodobná i pro jiné souvětí typy a myslí na ni řada badatelů.³⁶

³³ Přijímá jej již F. Korš, *Sposoby otnositelnogo podčinenija*, M. 1877, 24n. Pro češtinu srov. výklad Fr. Trávníčka, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1956¹, v. též *Vývoj... 191n.*

³⁴ Viz *Vývoj... 310–311 a 313–314.*

³⁵ Tamt. 191–192.

³⁶ U nás je to zejm. Fr. Trávníček (v. *Historická mluvnice česká III — Skladba*), v SSSR T. P. Lomtev (*Očerki po istoričeskomu sintaksisu russkogo jazyka*, M. 1956, 486n.), G. S. Knabe (*Ješče raz o dvuch putjach razvitiija složnogo predloženiija*, VJa 1955, № 1, 108–116) aj. Srov. výklad v mé stati cit. v pozn. 30, str. 92–98, a ve *Vývoji... 351n.*

Nechci vylučovat, že vývoj k relativní platnosti mohl jít od neurčité i ve spojeních, v nichž o původní tázací větu jít nemohlo; tak by bylo možno vysvětlit i některé doklady s relativním *kýi* z pozdější staroslověnštiny.

Za nepřesvědčivý však pokládám výklad o tom, že naše věty vznikly z vět podmínkových s neurčitým zájmenem vypuštěním podmínkové spojky (*ašte kŕto/čto...*, *ač kto/čso...*, *esli kto/čto...* apod.).³⁷ Celkový směr vývoje souvětí pro tuto teorii nesvědčí; historicky doložená konkurence obou typů vět není ještě důkazem pro jejich vystřídání, ale dokazuje jen jejich synonymičnost. Kde nebyla podmínková relativní platnost vět s *kŕto*, *čto/čso* ještě ustálena, převládaly věty s podmínkovou spojkou (srov. např. stav v stsl. památce EuchSin); kde se ustalovala, střídalo se obojí vyjádření, přičemž v opisech a dalších redakcích památek starobylého původu (jako je např. Ruská Pravda) vztažných vět přibývá tou měrou, jak se konstituovaly; kde už byla ustálena, např. v stč., převládají věty s *kŕto*, *čto/čso* nad větami s podmínkovou spojkou a se zájmenem neurčitým. Při oslabování podmínkového významu nových relativních vět zase přibývá vět podmínkových. Při této složité konkurenci obou typů vět je ovšem možné vzájemné působení a není vyloučeno ani to, že by tu mohlo jít o jednu z cest vzniku relativních vět s původními interogativy; rozhodně to však nebyla cesta hlavní a jediná.

5.4 Nahrazování starých relativ neprobíhalo najednou. Nejdříve byly zasaženy spojky relativního původu, pak relativní adverbia a teprve nakonec zájmeno **jь/nъ/že*. To má jistě své důvody, které je zapotřebí objasnit. Domnívám se, že u spojek a adverbii méně vystupoval do popředí protiklad obou typů — se starým relativem demonstrativního původu a s novým interogativního původu, které s sebou neslo zevšeobecňovací nebo podmínkový odstín.

Typický je stav stč. V časovém souvětí byla spojka *jedaž*, *jedyž* nahrazena spojkou *když* (*kdaž*, *kehdyž* apod.) už v době předhistorické a dochovala se jen ve třech dokladech z nejstarších rukopisů stč. Alexandreidy. Přitom lze ve větách s *když* jasně rozlišit dva odstíny: podmínkový a příčinný nebo přípustkový, např. *když se chce co sdieti, to se vešdy někak sklade* LegJid 167 // *když ste nerodili o dievče tbáti, bude vás mój rod železnu metlú kázati* DalL 5.35. Jsou zřejmě spjaty s dvojím původním typem těchto vět. Dlouho se naproti tomu držely spojky *doniž* (*doňadž*, *doňudž*...) a *jeliž* — o tom srov. dále.

Ve větách místních již není doloženo adverbium *jьde* (všude je *kde*); ostatní místní relativní adverbia *jamž*, *jadyž*, *otňadž* se zachovala, ale už v nejstarších textech jim silně konkurují adverbia *kam/o|ž*, *kudyž* // *kadyž*, *otkudž* // *otkadž*. Přitom se ve zbytecích vět se starými relativy vyjadřuje pravidelně vztah k určitému místu, kdežto věty s novými relativy se vztahují jak k místu určitému, tak i všeobecně chápanému; např. *děš tam splynu, jamž on chtieše* LegDětJež 6a // *tito kamž se vrhú, tudy tesknosti nezbudú* Kruml 246a („ať se vrhnou kamkoli“), ale též: (*lvíce*) *chce, aby za ní šli, kamž jě povede* OtcB 11a. Zřejmě zde už došlo k rozšíření nových relativ i na místo relativ starých; to přímo dosvědčují různé rukopisy Alx, např. *bera se jako po sledu, jadyžto ho vódcě vedú* AlxH 352 × *kadyžto* AlxV 2313. — Podobně bylo vystřídáno kvantitativně srovnávací *jeliko* adverbium *koliko*.

³⁷ V. např. V. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik II*, Göttingen 1928², 480; O. S. Meľnyčuk, l. c. v. pozn. 32.

U vět s relativními zájmeny — substantivních a adjektivních — nastávala interference později a postupovala dosti pomalu; rozlišení obou typů bylo výrazné, jak jsme doložili výše (viz 3.2).

Velký vliv na průběh tohoto procesu mělo zřejmě i to, zdali byl v jazyce ke starému relativu nebo spojce relativního původu k dispozici odpovídající protějšek tázacího původu. Tak k místním relativům, k časové spojce *jedyž/jedaž* a k adverbium *jeliko* takové protějšky existovaly, proto zde probíhal vývoj rychle a hladce. Naproti tomu k *jeliž* jsme funkčně nezátížený protějšek neměli, protože odpovídající *koli* mělo už význam adverbialní „jednou“, „někdy“ (srov. *tento cný muž, ostav koli s Kateřinů sám jediný, povědě k nie* LegKat 192) a většinou přešlo v zevšeobecnující částici (*kto koli, čso koli/věk/* apod.).³⁸ Kromě toho se *jeliž* užívalo ve větách s významem časově omezovacím („až když“, „teprve když“, „leda když“, pak i „dokud ne“, např. *jeližt let dojde, teprvť učiní slib čistoty* StítOpat 328b; *Judáš... pivě cestujě nepřěsta, jeliže se dobra města* LegJid 139), a v takových spojeních nebyly významové předpoklady pro vznik nového relativu s významem zevšeobecnovacím nebo podmínkovým. Tak vysvětlíme, že se věty s *jeliž* drží až do 15. stol.; jen ponenáhlu se za ně nalézala náhrada ve větách s *až*, které jim původně neodpovídaly v celém rozsahu.

Ke spojkám *doniž, doňadž, doňuž*... sice protějšek existoval — *dokudž, dokadž*..., ale omezovací význam těchto vět zřejmě nebyl příznivý k tomu, aby vznikly odpovídající věty s uvedenými protějšky; proto i zde došlo k výměně až pozdě, v 15. stol.³⁹ Podobně se drželo *jeliko* ve významu zřetelovém (nebo zřetelově důvodovém), kdežto v srovnávací korelaci *jeliko* — *toliko* bylo nahrazeno adverbium *koliko*.

Ústup relativního zájmena *jenž* byl dlouho brzděn výrazným významovým rozdílem od vět s *kto, čso, který*; když se nová relativia šířila, zůstávalo *jenž* vedle nich. Je zajímavé, že při tom v podstatě nepřekročilo oblast svého původního užití: vývoj šel jen jedním směrem, nová relativia se šířila na místo *jenž*, ale to zůstávalo omezeno na věty vztahující se k určité nebo známé osobě, věci apod.⁴⁰ To je pro podobné vývojové procesy typické: ustupující prostředek zůstane významově nebo funkčně omezen, nový vstupuje i na jeho místo, přestává být v rámci širšího typu svázán s jistým významovým odstínem, takže se stává bezpříznakovým protějškem starého prostředku; ten se pak buďto zachovává jako prostředek příznakový s užší oblastí využití (často dostává i stylistické zabarvení), nebo může být zatlačen docela.

V češtině přispívala k udržení *jenž* tradice spisovného jazyka, který se v rozhodující době — v 15.—16. stol. — vyvíjel v mnohem ohledu samostatně, bez přímé závislosti na jazyce mluveném. Za obrození nastal příklon k staršímu stavu, a tak se *jenž* zachovalo i v nové spisovné češtině, přestože je lidový jazyk už dávno nezná. V polštině nebyly pro zachování *jenž* příznivé podmínky:

³⁸ V ruštině *koli* tuto funkci nemělo, a proto se vyvinulo v časovou spojku (v jednacím stylu převládalo, v. V. I. Borkovskij, op. cit. v pozn. 21, 152n.). Ale stejně jako v jiných slov. jazycích, kde se stalo časovou spojkou (v. V. Vondrák, *Vergl. sl. Gram.* II², 512—513), vyjadřovalo prostý časový vztah bez omezovacího odstínu nebo vztah časově-podmínkový, podobně jako čes. *když*; proto by se stejně za náhradu *jeliž* nehodilo.

³⁹ Podrobněji v. ve *Vývoji*... 250; srov. tam i výklady o ostatních zmíněných typech vedlejších vět.

⁴⁰ Srov. J. Zubatý, *Jenž, který, kdo, co*, NŘ 2 (1918) 37—44.

v době ustálení spisovného jazyka byl už dichotomický systém relativních vět rozložen a *jenž* bylo na plném ústupu.

V plném rozsahu zachovala spisovná čeština přivlastňovací relativum *jehož*, *jejíž*, *jejichž*, za něž neměla bezprostřední náhradu (*čí/ž/* bylo i v stč. velmi řídké). Ze spojek relativního původu se zachovaly jen ty, u nichž se ztratila souvislost s relativy: je to zejm. *poněvadž*, které zčásti žije i v českých nářečích. Naproti tomu *jelikož* a *ježto* jsou prostředky knižní, před zánikem je — asi jen dočasně — zachránilo to, že se u nich ustálil příčinný význam. Dříve přispíval k jejich udržení při celkově nevyhraněné funkci znatelný zřetelový odstín, který nebyl příznivý pro uplatnění prostředků interogativního původu. Spojku *ponieważ* má i polština, snad díky českému vlivu. Udrželo se též *im* v korelaci s *tym*. Lužická srbština zachovala časovou spojkou *doniž*.

5.5 Zvláštní osud mělo v západoslovanských jazycích, v ukrajinštině a v běloruštině zájmeno *jaký*, adverbium *jak/o/* a spojky z nich odvozené. Užívalo se jich nejčastěji v srovnávacích větách, kde šlo o přímý odkaz na něco určitého, jedinečného; pro vznik paralelních vět s interogativem *kaký*, *kako* zde tedy nebyly příznivé podmínky. Kromě toho bylo už *kak/o/* jako spojka významově obsazeno — uvozovalo věty přípustkové (srov. stč. *kakž jich bě velmi mnoho, ze sta jeden se nevrátil* AlxV 541). Tak můžeme vysvětlit, proč se *jaký*, *jak/o/* drželo; případy jeho nahrazení jsou zcela ojedinělé.⁴¹ Zaniklo jen *vňuž*, které bylo synonymní s *jako* (je doloženo pouze ze 14. stol.).

Byl zde však jistý náběh k nahrazení *jako* ve funkci časové spojky a někdy i srovnávací spojky absolutivním *co*; první doklady máme z 15. stol., hojnější z 16. stol.⁴² Ve spisovném jazyce se však tato tendence širě neprosadila (častější je *co* v jazyce lidovém) — v době, kdy se začala širě uplatňovat, upevnilo se už postavení *jak/o/*, *jaký* tím, že pronikly i do funkce tázací; proto zde nebyl tlak k odstranění *jak/o/* a mohlo jít nanejvýš o zúžení jeho funkčního rozpětí, které se značně rozšířilo. Při tom bylo absolutivní *jak/o/* v 16. stol. hojně ve větách přivlastkových, a to zejm. v památkách blízkých živému jazyku.

V důsledku rozšíření relativ interogativního původu a ústupu starých relativ se odstranil výrazový rozdíl mezi zájmeny a příslovci tázacími, vztažnými a neurčitými — všechna se tvořila od téhož základu. Pokud zde bylo rozlišení, uskutečňovalo se jinými prostředky: předponami a příponami u zájmen neurčitých (typy *někdo*, *kdosi*, *kdokoli*) a využitím přípony *-ž* u relativ. K úplnému rozlišení relativ a interogativ tímto způsobem však nedošlo (mimo lužickou srbštinu a slovinštinu — viz 2.12) — v stč. pronikalo *-ž* i k interogativům, třebaže sporadicky, a hojná byla relativa bez *-ž*; v novém jazyce se relativ na *-ž* přestalo užívat ve shodě s jazykem mluveným, v němž k rozšíření *-ž* asi vůbec nedošlo. V jazycích východoslovanských a jihoslovanských (kromě sln.) se *-ž* u nových relativ neuplatilo.

Zdá se, že toto vyrovnání relativního a interogativního základu u většiny zájmen a adverbii bylo příčinou, která vedla k odstranění dvojitosti také u *jak/o/* — *kak/o/*, *jaký* — *kaký*. Protože postavení *jak/o/*, *jaký* bylo pevné,

⁴¹ Srov. stč.: *chvátajě, kak moha, sbožie* LegJid 213; *kakoti sě smiluje otec nad syny, slitoval sě jest hospodin nad bojujícími sebe* Ps 102.13 ŽaltWittb, pod. ŽaltPod × *jakož* ŽaltKlem (quomodo). V tomto dokladu je *kako* i v žaltářích stol., zřejmě vlivem češtiny. Viz Vývoj... 260.

⁴² Srov. Vývoj... 255 a 264.

vyřešilo se to opačným postupem — vytlačením tázacího zájmena původním relativem. Tento proces nebyl ani rychlý, ani přímočarý; nejprve se přestávalo tázacího *kaký*, *kak* v otázkách užívat — nahrazovalo se synonymním *kteraký*, *kterak*, a teprve po značně dlouhé době se dostává do tázací funkce *jaký*, *jak* (první doklady — ojedinělé — znám z konce 15. stol., a také v 16. stol. jich přibývá ponenáhlu). Také v oblasti spojek nebyl vývoj jednoduchý: za přípustkové *kak/o/ž*, *kakžkoli* proniká *jakž* až v 15. stol. (z doby starší máme jen ojedinělé doklady), ale nerozšířilo se příliš; vedle něho bylo přechodně *kterakžkoli*. Nejčastěji však bylo nahrazováno spojkou *ač*, která od něho přejala i příponu *koli* a specializovala se na vyjádření vztahu přípustkového (v stč. převládal u *ač* význam podmínkový).

Obdobný vývoj proběhl zřejmě i v polštině a ve slovenštině.⁴³ V středo-slovenských nářečích a ve spisovném jazyce je však místo *jaký*, *jako* odlišné *aký*, *ak/o/*; *ako* místo *jako* má také dolní lužičtina.⁴⁴ V lužické srbštině však byl vývoj odlišný: tázací adverbium *kak* a zájmeno *kaki*, *kajki* se zachovaly, takže se zde držel starý stav; v pozdější době se naopak omezilo užití *jako* a ustoupilo *jaki*.

Vývoj v ukrajinštině a běloruštině, kde žije *jako*, *jaki*, *jakij*, souvisí zřejmě s postavením těchto jazyků mezi jazyky západoslovanskými a ruštinou.⁴⁵

Ostatní slovanské jazyky neudělaly při *jakž*, *jako* výjimku a nahradily je původními interogativy *kakž*, *kako*. Snad by se i to dalo vysvětlit systémovými souvislostmi: když začala ustupovat velice rozšířená a mnohofunkční spojka *jako* (v zsl. jazycích byla podstatně méně častá), strhla asi s sebou i adverbium *jako*, a to pak i zájmeno *jakž*. Celý tento proces bude nutno důkladně prozkoumat. V staroruských památkách převládalo např. v relativní funkci *akž* nad *jakž* (naproti tomu *ako* bylo řidší než *jako*); byla tedy pozice *jakž* slabší než jinde.⁴⁶

6. Atributivní užití relativ a nepravé věty vztažné

Vztažné věty, v nichž je relativum jako atribut při substantivu, jsou dvojího druhu:

1. věty substantivní, např. strus. *v ktorom carstvě ljudi porabošeny, i v tom carstvě ljudi ne chrabry* Peresvetov 75; *a ktoroi rosolž pachnetž zatchly i ego slivatž* Domostroj 60;⁴⁷ stč. *kterěž kniežě volenie rodí, toho kniežete smrt nemnoho škodí* DalL 64.43;

2. tzv. nepravé věty vztažné se spojovacím nebo navazovacím relativem, např. strus. *založi Jaroslavž gorodž velikyi, u negože grada suť zlataja vrata* Lavrent 260; stč. *před jedno město přijel, před nímžto městem bylo jedno veliké jezero* PasMA (Výb 1.527); *tu užřechom lva, an stojí. Jímžto viděním já a můj*

⁴³ V polštině se také nahrazovalo *kakole*, *kakožkoli* spojkou *jakokoli*, *jakkolwiek*; ani zde se však nestaly základní přípustkovou spojkou.

⁴⁴ Zcela ojediněle se vyskytuje spojka *ak* v stč. (EvOl 208b, L 1.44). Střídání *ako* // *aky*, *jako* // *jaký* je už v stsl. Jihoslovanské jazyky mají spojkou *ako*, ale zde jde o protějšek zsl. a vsl. *ače*. Otázka poměru zájmena, příslovce a spojky na *ak-* k odpovídajícím slovům na *jak-* je velmi složitá a nemůžeme ji zde probírat.

⁴⁵ Viz O. Š. Melnyčuk, op. cit. v pozn. 8, 105.

⁴⁶ Tamtéž: 89.

⁴⁷ Viz A. I. Sumkina, op. cit. v pozn. 21, 177n.; v strušt. se tu užívalo i zájmena *koi*.

vuodcě užasše sě, počěchova sě třiesti OtcB 190a; pozdější: *a já teprva do navi plavil se v neděli ráno na lodiče, která slove kundele, na kterýchžto lodičkách sem i tam po městě Benátkách se vozí* CestPref 26.

6.1 První typ je jasně domácí, slovanský. Šlo tu vesměs o věty antepované; v druhé větě se mohlo substantivum opakovat. Užívalo se tu asi od původu relativa **kotorъ/b/kъterъ/b*, event. **kъ/b*, jestliže měla věta význam všeobecný nebo podmínkový.⁴⁸ Byl to protějšek vět s **kъto* a **čъto/čъso*: ty odkazovaly na obecně vzatou osobu nebo jev, kdežto věty s adjektivním relativem u substantiva umožňovaly odkázat na jakoukoli bytost nebo věc. Časem se tento typ substantivních vět změnil ve věty přívlastkové: *který kůň ovsu dobývá, nejméně ho jí > kůň, který ovsu dobývá...* (viz pozn. 12). V slovanských jazycích se zachoval v různé míře, jak jsme se již zmínili (odst. 2.11).

6.2 Původnost druhého typu je sporná. Jde tu o věty postponované, původně s relativem **ъ/b/nъ/že*. Někteří jazykovědci zde vidí přežitek z doby, kdy mělo zájmeno **ъ/b/nъ/že* ještě význam demonstrativní nebo aspoň odkazovací, a mohlo proto stát u substantiva.⁴⁹ Situace v stč. památkách však jednoznačně ukazuje na vliv latiny; myslím, že má pravdu J. Zubatý, když říká, že „takovéto věty zněly našim předkům asi stejně nečesky, jako znějí nám“ (NR 2, 1918, str. 40 pozn.). S rostoucím vlivem latiny narůstalo i užívání spojovacích a navazovacích relativ; při jeho ústupu jich ubývalo. Podobná situace byla asi i v ostatních jazycích zsl.

V jazycích vsl. a jsl. je situace zřejmě složitější; nechci nijak vylučovat možnost, že podobné věty vznikaly i domácím vývojem. Ale podíl cizího vlivu je i tu nesporný. V jazyce jednacím je pak nutno počítat s tím, že se takové věty mohly stát ustáleným, stereotypním způsobem vyjádření.

Řeckému vlivu je nutno připsat poněkud odlišné stsl. věty typu *i se bodeši mľbčę, do ńęęęę dńęęęę bęęęęę se* L 1.20 Zogr MarAs (ἀχρη ἤς ἡμέρας γένηται ταῦτα).⁵⁰

6.3 Nepravé věty vztažné, které navazují na celý obsah předcházející věty, patří dnes k jevům charakteristickým pro spisovné jazyky, a to nejen slovanské, ale vůbec evropské. Mohli bychom tu mluvit o syntaktickém evropeismu. Existovaly už v jazycích starých, v stč. je najdeme i v památkách původních, např. *i počę ję všęch panı vıęęęę hanęti, jęęęž já nechci mľvıti* DalL 3.24. Relativum *jež, ješto* bylo později vystřídáno relativem *což*, např. *nebo jsem na některých místech erby rodu Vaší Milosti ještě viděl, čęęęž jsem také i v této knize své místem svým dotehl* CestPref 7. I když připustíme domácí původ těchto konstrukcí, musíme konstatovat velký vliv cizích spisovných jazyků na jejich rozšíření.

V češtině nastal velice zajímavý vývoj: zatímco se u všech relativ přestalo v novém jazyce užívat přípony -ž, u těchto relativ se naopak ustálila (*což, načež, přičemž, pročęž, začęž*); také navazovací *který* má knižní podobu *kterýžto*.

Prozkoumání vývoje tzv. nepravých vět vztažných v slovanských jazycích je vděčným úkolem dalšího bádání.

⁴⁸ Při odkazu na určitou věc je ovšem možné **ъ/b/nъ/že*, např. *nъ na nemъ že i městę javıvsja, na tomъ že paky i nevidımъ bystъ* Žitije Feod. Pečer. (Úsp. sb. 21.1–2); viz O. S. Meľnyčuk, op. cit. 87.

⁴⁹ Srov. Fr. Trávníček, *Hist. mľvınice čes. III – Skladba*, 100–101; L. I. Rojzenzon, *K genesısu složńęęęę predloženıja*, OSS 249–250.

⁵⁰ Viz R. Růžıčka, *Griechische Lehnıyntax im Altıslavischen*, ZfSl 3 (1958) 180–181.

7. Užívání neměnných relativ

Neměnná relativa jsou v slovanských jazycích častá a jsou charakteristická převážně pro jazyk mluvený, zvl. lidový. Užívá se jich hlavně ve větách přívlastkových k odkazu na předcházející substantivum. Nejrozšířenější jsou dnešní střídnice zájmena **čto/čso*, ale v různé míře se užívá též **jako* a střídnice za **kъjъ* nebo i pův. adverbii (bulh. *deto*). Viz 2.11.

S absolutivními relativy se setkáváme již v nejstarších památkách. V staroslověně to bylo *ježe*, řidčeji *iže*; v staré češtině nejčastěji *ješto*, ale též *jež* a *jenž*; vedle toho se užívalo i *jako*. Stejně jako jiná relativa od kmene **jo-* byla vystřídána uvedenými slovy interogativního původu.

Absolutivní relativa existují i v jiných indoevropských jazycích;⁵¹ jde tu zřejmě o jev, ke kterému vedly spontánně systémové předpoklady obsažené v relativních větách. Je možné, že zde jde o ustrnutí relativ původně ohebných, tedy o jev vývojově sekundární. Ale je možné i to, že absolutivní relativa vznikala aspoň zčásti už při samém formování relativních vět ze zájmenných odkazovacích partikulí.⁵² Jejich omezený výskyt v některých starých památkách bychom vysvětlili tím, že spisovné jazyky dávaly přednost explicitnějšímu vyjádření ohebnými relativy; v památkách bližších mluvenému jazyku je absolutivních relativ vždy více.

Zato je pravděpodobné, že rozšíření zájmena 3. osoby ve větě vztahné k vyjádření pádu je skutečně pozdější, anebo že se aspoň vyvinulo na slovanském území nerovnoměrně. V staré češtině je sice najdeme už v památkách ze 14. stol., ale zřídka, a v nejstarších památkách není; srov. *o mníšku, jenž mu pán buoh pokrm dáváše* OtcB 7b [= *jemuž*]; *tu jest ta kapla, ješto svatá Helena v nie... mši slýchávala* CestLobk 99b [= *v níž*]. Východomoravská nářečí, která jsou po syntaktické stránce archaická, užívají absolutivního relativa v podstatě jen samotného. A tak je tomu i v mnoha slovanských jazycích.

Je pravděpodobné, že k velkému rozšíření absolutivního relativa v mluveném jazyce došlo při zániku zájmena **jъ/nъ/že*: v živé řeči se asi šířilo na jeho místo přímo zájmeno **čto/čso* — aspoň tam, kde bylo ve funkci nominativu nebo akuzativu, takže nebylo třeba vyjadřovat pád. Naproti tomu spisovné jazyky dávaly přednost zájmenu ohebnému, zejm. **kotorъjъ/kterъjъ*. Svědčí o tom např. vývoj v polštině,⁵³ ale podobně tomu asi bylo i v ruštině a ukrajinštině,⁵⁴ v srbocharvátštině a jinde. V češtině se vedle *ješto* užívalo i *jako* a v době zániku *jenž* v mluvené řeči jeho frekvence v textech blízkých lidovému jazyku velice vzrůstala.

⁵¹ Srov. G. Cuendet, *Sur l'expansion de la particule relative*, Mélanges Bally, Genève 1939, 93–100.

⁵² Fr. Trávníček (op. cit. 103–104) myslí na vznik relativa *ješto* z původního citoslovce; domnívám se, že tu šlo spíše o deiktickou (odkazovací) partikuli s anaforickou funkcí (v. *Vývoj českého souvětí*, 209–211). — A. Gallis (op. cit. v pozn. 7, 137n.) mluví zase výslovně o ustrnutí relativ.

⁵³ Viz analýzu, kterou podává E. Nieminen, *Beiträge zur altpoln. Syntax I*, 19n.; v. též St. Urbańczyk, *Zdania rozpoczynane wyrazem co w języku polskim*, Kraków 1939, 23n. a zvl. 50n.

⁵⁴ O. S. Meľnyčuk (op. cit. v pozn. 8, 116) výslovně konstatuje, že *kot/o/ryj* je v ukrajinských památkách vlastní jen písemné mluvě a není odrazem užívání v živé mluvě.

Podrobné prostudování absolutivních relativ v jednotlivých slovanských spisovných jazycích bude nutno doplnit i zjištěním stavu v nářečích; teprve pak bude možno podat skutečný historickosrovnávací výklad.

8. Závěr

Vývoj vztahných vět v slovanských jazycích je proces nesmírně složitý a diferencovaný — a proto i velice zajímavý. Můžeme tu studovat krásný příklad paralelního vývoje a zkoumat, proč probíhal v hlavních rysech shodně, ale v dílčích jevech různě. Málokde vystupuje tak výrazně do popředí otázka systémových příčin a souvislostí, protože jde do velké míry o vývoj imanentní, při němž se vnější vlivy uplatnily zřejmě jen jako činitel okrajový. Jednotlivé změny je nutno zkoumat se zřetelem k celému systému relativních vět, a ten se formoval v rámci celého souvětňého systému, jehož je významnou součástí. Ale jsou tu i souvislosti další: s vývojem zájmen a zájmenných příslovčí vůbec, s vývojem přívlastku, s vývojem participiálních vazeb atd. Pokusil jsem se na některé systémové souvislosti upozornit; jde tu ovšem jen o náměty diskusního rázu a podněty k hledání skutečného řešení, protože k odpovědi na otázku po příčinách a souvislostech vývoje relativních vět je zapotřebí ještě mnoho předběžné práce.

Shody a rozdíly mezi slovanskými jazyky a dialekty v užití relativ doplňují i jejich typologickou klasifikaci; některé shody přímo volají po vysvětlení (např. mezi lužickou srbštinou a slovinštinou). Na druhé straně jde však většinou jen o paralelnost, nikoli o totožnost, a všude byly pro zvolený směr vývoje domácí předpoklady. Je ovšem nutno myslet též na vnější vlivy, které se mohly uplatnit i nepřímo.

Byl bych rád, kdyby můj referát znovu připomněl naléhavost a zajímavost těchto otázek a dal podněty k další práci.

Zkratky památek staročeských jsou vysvětleny v knize *Vývoj českého souvětí*; jsou to v podstatě zkratky přijaté pro připravovaný staročeský slovník. Stsl. památky označuji obvyklými zkratkami (viz *Slovník jazyka staroslověnského*, seš. 2, prolegomena). U dokladů z ostatních slovanských jazyků užívám co nejzřetelnějšího označení pramene nebo ponechávám zkratku zavedenou v práci, z níž doklad přejímám.

К РАЗВИТИЮ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПРИДАТОЧНЫХ ЧАСТЕЙ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

1. Определение понятия.

Относительными автор считает все такие части сложного целого, которые вводятся посредством относительных слов, т. е. относительных местоимений или наречий. Относительные слова отграничиваются от других союзных слов — от вопросительных слов в косвенных вопросах и от союзов. Относительные части можно разделить на 3 основных типа: субстантивные, адъективные, адverbиальные (в качестве 4-го типа можно было бы свободно выделить т. наз. псевдоотносительные части).

Адverbиальные относительные и союзные придаточные части стоят весьма близко друг к другу; исторически первые превращались во вторые.

2. Относительные части в современных славянских языках.

Больше всего бросаются в глаза совпадения и расхождения в употреблении самих относительных слов. Почти все языки знают абсолютные относительные слова. Некоторые языки фиксировали формальное различие относительных и вопросительных

слов (ср. лужицкий и словенский языки). Важные различия имеются также в степени соблюдения оставшихся относительных слов от основы **jo-*, **ja-*. Поставка соотносительных местоимений и наречий (коррелятивов).

3. Древнейшее состояние относительных частей, представленное в памятниках.

Объяснения опираются гл. обр. на два языка, в которых одновременно отражаются две системы относительных частей: на старославянский (в древнейших памятниках встречаются только относительные слова от основы *jo-*, несомненно вследствие нормирующей унификации в качестве соответствия данному десигнатору греческого подлинника) и на древнечешский языки (в последнем имелись также и относительные слова вопросительного происхождения). Характеризуется ситуация по остальным древним славянским языкам.

4. Вопрос о праславянском состоянии.

В праславянском языке относительные части находились только на начальном этапе своего развития — преобладали относительные слова от основы **jo-*.

5. Вытеснение древних относительных слов от основы **jo-* и их замещение новыми относительными словами, восходившими к вопросительным словам.

Такое замещение протекало, в общем, во всех славянских языках, однако оно шло индивидуальными путями, параллельным развитием, притом преимущественно имманентным (а это значит, не в результате внешних влияний), означая не только изменения лексического характера, но и сложный синтаксический процесс постепенного сближения, а затем и слияния двух типов, исконно отличавшихся друг от друга как семантически, так и формально.

Проблематика генезиса относительных слов из вопросительных, или же неопределенных слов (*kъto*, *kotorъjъ*...). Вытеснение древних относительных слов протекало не сразу: ранее всех были затронуты союзы, затем наречия, и лишь под конец местоимение **jъ/nъ/že*; документация на примерах развития чешского языка. Секундарное формальное различие относительных и вопросительных слов наиболее последовательно происходило в лужицком и словенском языках (в чешском же под влиянием относительных слов были ликвидированы исконные вопросительные слова *kak/o*, *kakŭ*).

6. Атрибутивное употребление относительных слов и псевдоотносительные предложения.

Тип субстантивных придаточных частей (напр. *в котором царствѣ люди порабощены, и в том царствѣ люди не храбры*) явно домашнего, славянского происхождения. Другой же тип (напр. *валожѣ Ярославъ городъ великыи, оу негоже града соуть златая врата*) привнес, очевидно, под воздействием чужих влияний, как и тип таких псевдоотносительных предложений, которые развертывают все содержание предыдущего предложения (в чешском языке *sož, načež, pročež*...).

7. Поставка абсолютных, неизменяемых относительных слов.

Она встречается еще в старейших памятниках, равно как и в других индоевропейских языках.

8. Заключение.

По данной теме можно проследить параллельное развитие, протекавшее сходным образом в главных чертах, но по-разному в своих деталях.